Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Branislav Đurđev: Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića (1. sveska)

Filipović, Nedim

1968

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/items/baeb2199-1f51-4268-a7b5-01da02e50f44

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

https://bastina.anubih.ba/

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA
KNJIGA IX/1

ODELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA
Knjiga 2./1

BRANISLAV ĐURĐEV

DVA DEFTERA CRNE GORE IZ VREMENA SKENDER-BEGA CRNOJEVIĆA

(PRVA SVESKA)

SARAJEVO
1968

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA IX/1

ODELJENJE DRUŠTVENIH NAUKA

Knjiga 2./1

Urednik

NEDIM FILIPOVIĆ

dopisni član Akademije nauka i umjetnosti

Bosne i Hercegovine

BRANISLAV ĐURĐEV

DVA DEFTERA CRNE GORE IZ VREMENA SKENDER-BEGA CRNOJEVIĆA

(PRVA SVESKA)

ANU BiH АНУ БиХ

SARAJEVO

1968

ACADEMIE DES SCIENCES ET DES ARTS DE BOSNIE-HERZEGOVINE

PUBLICATIONS SPECIALES

TOME IX/1

SECTION DES SCIENCES SOCIALES

Livre 2./1

Rédacteur

NEDIM FILIPOVIĆ

membre correspondant de l'Académie des sciences
et des arts de Bosnie—Herzégovine

BRANISLAV ĐURĐEV

DEUX DEFTERS DU MONTENEGRO DE L'EPOQUE DE ISKENDER-BEY CRNOJEVIĆ

ANU BiH АНУ БиХ

SARAJEVO
1968

SADRŽAJ

Strana

Upozorenje 4
Predgovor 5
Uvodne napomene 18
Svedočanstva deftera iz 1523. godine o vremenu pre 1521. godine 22
Defter glavarine skupljene od Crne Gore iz 1521. godine 46
Popisni defter za Crnogorski sandžak iz 1523. godine 54
Svedočanstva crnogorskih deftera iz Skenderbegova vremena kao popisa 67
Résumé 72

ANU BiH АНУ БиХ

دفتر عن جزیهء ولایت قره طاغ که بمعرفة
احقر الوری اسکندر میر لواء مزبور و محمود غلام
شاهی جمع شد فی سنه ست و عشرین و تسعمائه str. ١ - ٤٢
(s desna na levo)

دفتر جدید خاقانی ولایت قره طاغ مع
خاصهاء پادشاه عالم پناه در ولایت غربلان str. ٤٣ - ١٠٩
(s desna na levo)

UPOZORENJE

U ovom delu se ne upotrebljava mnogo skraćenica. Pisac smatra da prevelika upotreba skraćenica otežava čitanje. U ovoj publikaciji ne samo da je sveden broj skraćenica na najmanju meru nego se ni one ne upotrebljavaju tamo gde to, po mišljenju pisca, smeta.

U ovoj svesci se upotrebljavaju ove skraćenice:

TD (sa brojem) = Başvekâlet arşivi, Tapu defterleri, Nr ....

f. = lat. folium, list;

l. = lat. linea, crta, red;

POF = Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom (odnosno, Prilozi za orijentalnu filologiju), izd. Orijentalni institut, Sarajevo.

U ovoj svesci paginacija materijala saopštenog u faksimilu počinje sa desne strane.

ANU BiH АНУ БиХ

Štampa: »Savremena administracija« — graf. pogon »Branko Đonović« — Beograd

PREDGOVOR

Svoja istraživanja u Carigradskom arhivu (Başvekâlet arşivi) započeo sam proučavanjem crnogorskih deftera iz vremena Skender-bega Crnojevića. Odabiranje tih deftera usledilo je iz jednog malog lukavstva. Tada sam bio stipendist turske vlade, na postdiplomskom studiju na Literarnom fakultetu (Edebiyat fakültesi) u Carigradu. Prof. Ismail Haki Uzunčaršili, kojem se ne mogu nikad dovoljno odužiti, zauzeo se da dobijem dozvolu za rad u Arhivu. Trebalo je u molbi navesti šta hoću da obrađujem, jer sam kao student-postidiplomac mogao raditi u Arhivu samo ako imam određenu temu kao seminarski rad na fakultetu. Radiću na katastarskim defterima, opredeliti se tu je bilo lako. Moje interesovanje za socijalnu i ekonomsku istoriju određivalo je taj pravac. Ali sam ja znao da su katastarski defteri jako debele knjige, uz to još pisane sijakatom, pismom koje se vrlo teško čita. Ja sam, međutim, bio početnik. Trebalo je da hitno odaberem temu a da se ne upletem u zamašne poslove proučavanja obimne arhivske građe. Setio sam se. Zapitao sam prof. Uzunčaršilija da li ima katastarskih deftera koji se odnose na Crnu Goru. Mislio sam, Crna Gora je mala, pa će biti i mali defter, a biće to i senzacija s obzirom na to da je u našoj istorijskoj nauci pitanje da li je Crna Gora bila pod turskom vlašću bilo još uvek donekle sporno, iako se sve više naginjalo mišljenju I. Ruvarca i J. Tomića, od kojih je prvi ukazao jednom svojom raspravom, a drugi dokazao brojnim raspravama da je Crna Gora u XVI i XVII veku, a donekle i u XVIII, bila pod turskom vrhovnom vlašću.[1] Prof. Uzunčaršili mi je odgovorio da ima. Time je stvar bila rešena; opredelio sam se za temu »Crna Gora pod turskom vlašću«.

Kad sam počeo raditi u Carigradskom arhivu, našao sam dva deftera za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića. Otkako su upisani u popise u Arhivu, njih niko nije proučavao pre mene. Ni naša naučna komisija koja je u Carigradskom arhivu radila pre mene nije pogledala ni proučila spisak katastarskih deftera, pa nije doznala ni za ove deftere.[2]

Prvi je defter rađen »sa znanjem« Skender-bega Crnojevića, u njegovoj kompetenciji; to je defter iz 1521. godine koji sadrži popis glavarine (džizje) godinu dana ranije skupljene od Crne Gore. Tada ja to nisam znao. Mislio sam da je to katastarski defter, jer je tako bio upisan u spisak *Tapu-tahrir defterleri*. Tada nisam mogao fotografisati te deftere, jer za to nisam imao dozvolu, a nisam imao

---

[1] I. Ruvarac, *Montenegrina — Prilošci istoriji Crne Gore*, Zemun, 1899[2]; J. Tomić, *Crnojevići i Crna Gora*, *Glas* SAN LVIII/1900; LX/1901 LXII/1901; isti, *Politički odnos Crne Gore prema Turskoj 1528—1684 godine*, Glas LXVIII/1904, i u brojnim drugim većim ili manjim radovima.

[2] Komisija u sastavu Stanoje Stanojević, Fehim Bajraktarević i Gliša Elezović boravila je u Carigradu 1936. godine petnaestak dana, a imala je dozvolu za rad samo u Arhivu Predsedništva vlade, gde su radili samo G. Elezović i F. Bajraktarević. Štampani izveštaj javnosti, koji je napisao St. Stanojević, bio je veoma mršav (vidi: St. Stanojević, *Carigradski arhivi*, Jug. ist. časopis II/1936, 414—420). Kasnije su nešto više pisali o radu te komisije G. Elezović (*Iz carigradskih turskih arhiva — Mühimme defteri*, Beograd, 1950, 3—18) i F. Bajraktarević (*Glavni carigradski arhiv i ispisi iz njega*, POF VI—VII/1956—57, 283—299).

ni novca za to. Nije to još bilo vreme jeftinog mikrofilmovanja. Moralo se ispisivati. Ispisivao sam, razume se, ono što sam smatrao za potrebno. Više sam posvetio pažnje drugom defteru, jer je on opširniji u davanju podataka. Tako se dogodilo da sam sve do 1952. godine, odnosno sve dok nisam pribavio mikrofilmove tih deftera, držao da je defter iz 1521. godine katastarski defter kao i onaj drugi iz 1523. godine.

Drugi je katastarski defter za Crnogorski sandžak, sastavljen 1523. godine od dva popisivača, izaslata od Porte da dovedu u red davanje dažbina u Crnoj Gori, budući da se »raja Crne Gore« požalila sultanu na »Skender-begove zulume«. Zapravo ja sam samo ovaj defter uspeo da prepišem na zadovoljavajući način. Prepisao sam sve sem što nisam prepisao sva imena domaćina na koje su upisane kuće i baštine. Iz deftera iz 1521. godine mogao sam na brzinu napraviti ispise, i to samo kao dopunu ovom defteru, jer se mome boravku u Carigradu bližio kraj. Na intervenciju Stojadinovićeve vlade oduzeta mi je stipendija i ja sam se morao vratiti kući, i to u vreme kad sam bio na putu da potpuno kompletiram svoja istraživanja tih deftera. Tada nisam mogao zapaziti da u ovom drugom defteru nedostaje nekoliko listova. To se moglo konstatovati tek kada sam pribavio mikrofilmove tih deftera.

Posle povratka kući objavio sam mali izveštaj o Carigradskom arhivu, gde sam spomenuo i te deftere.[3] To je prvo saopštenje naučnoj javnosti da ti defteri postoje. Otkako sam došao na mesto kustosa-arhiviste u Zemaljskom muzeju u Sarajevu 1939. godine, počeo sam ponešto objavljivati iz tih deftera u cetinjskim Zapisima, u kojima je Dušan Vuksan objavljivao domaću građu za istoriju Crne Gore, pa i građu koja se odnosila na period istorije Crne Gore u XVI i XVII veku. Tada sam objavio ove radove:

1) *Dva deftera crnogorskog sandžaka iz vremena Skender-bega Crnojevića*, Zapisi, god. XIII, knj. XXIII (Cetinje, 1940), 26—29;

2) *Filuridžije u Crnoj Gori u vremenu Skender-bega Crnojevića*, Zapisi, god. XIII, knj. XXIV (Cetinje, 1940), 332—337;

3) *Kazne i globe u Crnoj Gori Skender-bega Crnojevića*, Zapisi, god. XIV, knj. XXV (Cetinje, 1941), 93—96.

Rat je prekinuo rad na tome. Posle rata, nakon mog povratka u Sarajevo i posle osnivanja Orijentalnog instituta u Sarajevu pokrenut je organ tog Instituta: *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*. Odlučio sam se da započnem objavljivanje svojih ispisa iz ta dva deftera u tom časopisu, iako ti ispisi, ukoliko se tiče deftera iz 1521. godine, nisu bili prepisani na zadovoljavajući način. Tada se nije moglo nadati da ćemo uskoro dospeti u Tursku, pa bi bila šteta da se to ne saopšti našoj naučnoj javnosti. Osim toga, odlučio sam se da pišem raspravu koja bi uzela u pretres kakva je bila turska vlast u Crnoj Gori. Polazio sam od mojih dotadanjih istraživanja ovih deftera i od proučavanja literature, od moga zapažanja iz nje da je Crna Gora u XVI i XVII veku bila pod turskom vlašću, ali da je u XVII veku, sigurno, imala široku autonomiju.[4] Ovi defteri su pokazivali da se osnova za kasniji razvitak široke autonomije Crne Gore uspostavila za vreme vladavine sandžak-bega Skendera Crnojevića oglašavanjem Crne Gore oblašću u kojoj su bili slobodni seljaci — filuridžije, u kojoj su ukinuti timari i dažbine koje su davali obični seljaci, raja na zemlji koja je podvrgnuta spahiji ili kakvom drugom »gospodaru zemlje« (sahib-i erz). Rad sa tom tezom prijavio sam kao doktorsku disertaciju Srpskoj akademiji nauka. Trebalo je učiniti pristupačnim nauci novi materijal na kojem zasnivam svoje zaključke. To je bio lični razlog što sam se odlučio da objavim svoje ispise iz tih deftera.

---

[3] B. Đurđev, *Još nešto o Carigradskom arhivu*, Jug. ist. časopis V, 1—2/1939, 357.

[4] To se naročito moglo zapaziti iz građe koja je upotrebljena u raspravi: Tomić, *Politički odnos Crne Gore prema Turskoj 1528—1684. godine.*

U *Prilozima za orijentalnu filologiju* započeo sam objavljivati materijal iz ta dva deftera pod naslovom *Defteri za crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića.*

Prvi prilog je izašao u POF I, 1950, 7-22. On je sadržavao opis ta dva deftera i tekst i prevod kanun-nama iz deftera iz 1523. godine. U junu 1951. godine predao sam rad *Kakva je bila turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku* Srpskoj akademiji nauka kao svoju doktorsku disertaciju.

U septembru i oktobru 1951. godine, posle završetka kongresa orijentalista u Carigradu, ponovo sam dospeo na rad u Carigradski arhiv. Zadatak je bio da izradim jedan plan za prikupljanje i izdavanje turske građe iz Carigradskog arhiva. Uzgred sam napravio kratke beleške o Crnoj Gori iz dva deftera (Tapu defteri Nr. 367, pisan između 1529. i 1536. godine, i Nr. 449, defter za Dukađinski sandžak iz 1570. godine). Zaključcima iz tog novog materijala dopunio sam usmeno svoju disertaciju prilikom odbrane u maju 1952. godine.

U leto 1952. godine boravila je ekipa naših stručnjaka na studijskom radu u Carigradskom arhivu po planu za prikupljanje turskog arhivskog materijala koji sam predložio. Tom prilikom sam snimio iz svojih ušteda ove deftere koji se odnose na Crnu Goru.

1) *Tapu defteri Nr. 26 m,* defter za Skadarski sandžak iz 1485. godine; s tim rukopisom je uvezan poseban popis nahija Hoti, Kuči, Piperi i Klimenti iz 1497. godine; u tom popisu postoji podatak o prvom turskom popisu Crne Gore;

2) *Tapu defteri Nr. 106;* to je defter iz 1521. godine, popis glavarine (džizje) prikupljene od Crne Gore.

3) *Tapu defteri Nr. 122;* to je katastarski defter za Crnogorski sandžak iz 1523. godine.

Ova dva deftera se ovde objavljuju.

4) *Tapu defteri Nr. 367;* to je defter koji sadrži popis mukata u Rumeliji, nije datiran, ali se može datirati između 1529. i 1536. godine. Popis Crne Gore se nalazi od lista 170 v. do 179. Taj deo je snimljen.

5) *Tapu defteri Nr. 499;* defter je za Dukađinski sandžak iz 1570. godine. Snimljen je takođe samo deo koji se odnosi na Crnu Goru, a koji započinje na listu 137 v. kanun-namom za Crnu Goru.[5]

Pored spomenutog deftera za Skadarski sandžak iz 1485. godine, u kojem ima podataka o brdskim plemenima, snimio sam, opet o svom trošku, delove koji se odnose na brdska plemena iz deftera za Skadarski sandžak iz 1570. godine (TD 500). Ovo je snimljeno u želji da se prikupe podaci koji će moći pomoći da se reši pitanje postanka naših plemena.

Sredstvima koje smo dobili za mikrofilmovanje snimljen je tada defter za Hercegovački sandžak iz 1477. godine (TD 5 m), koji u popisu »vlaha«, upisanom posebno od ostalog defterskog popisa, sadrži popise severnih brdskih plemena, jer je tada taj kraj pripadao Hercegovini. U tom defteru u popisu Onogošta postoji — prema mom znanju — prvi podatak o Crnoj Gori, odnosno o Ivanu Crnojeviću, u turskim katastarskim defterima.[6]

Godine 1952. u POF-u II/1952. (str. 39—56) objavio sam drugi deo svoje publikacije *Defteri za crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića.* Tu sam objavio iz deftera iz 1523. godine podatke o carskom hasu sa popisom Grblja, koji je spadao u carski has, i podatke o sandžak-begovom hasu sa popisom manastira i popisom stanovnika susednih zetskih sela, koji su, kao iseljenici iz Crne Gore, davali ispendže crnogorskom sandžak-begu.

Godine 1953. štampao sam svoju disertaciju pod naslovom *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku* u izdanju preduzeća »Svjetlost« u Sarajevu. U toj knjizi sam upotrebio ranije navedene deftere za Crnu Goru. Iste godine u POF-u

---

[5] Opširnije sam izložio o radu na prikupljanju turske arhivske građe u članku *Nešto o prikupljanju turske arhivske građe* koji sam predao *Prilozima za orijentalnu filologiju.*

[6] Vidi o tome na str. 23.

III—IV (str. 349—402) dao sam treći deo publikacije dva deftera iz vremena Skender-bega Crnojevića. Tu sam saopštio sve defterske podatke iz jednog i drugog deftera, i to objavio defter iz 1521. godine čitav, a što se tiče deftera iz 1523. godine, onaj defterski deo koji se odnosi na Crnu Goru kao filuridžijsku oblast, jer sam druge podatke objavio ranije. Izostavljena su imena domaćina na koje su upisane kuće i baštine, ali ne sva. Ona imena koja sam smatrao važnima saopštio sam. Izostalo je takođe da se saopšti pun tekst uvoda na arapskom jeziku iz deftera iz 1523. godine, ali su saopšteni osnovni podaci iz njega. Nisu saopšteni podaci o granicama koji se nalaze na poslednjem listu deftera iz 1523. godine. Hamid Hadžibegić u svom radu *Nekoliko turskih dokumenata o Grblju u XVII st.*, Spomenik CV, Beograd, 1956. (str. 73—91), saopštavajući jedan popis carskog hasa u Grblju iz 1683. godine, dao je u opisu granica varijante iz deftera iz 1523. godine i iz deftera za Dukađinski sandžak iz 1570. godine (str. 85—86, prevod 88—91) tako da se može smatrati da je i taj tekst pristupačan nauci, da je na svoj način izdat. Hadžibegić je imao tri prepisa prilikom uspostavljanja teksta. Ja sam i izostavio opis granica u svom saopštenju zbog toga što je za čestito publikovanje bilo potrebno usporediti tekst iz deftera iz 1570. godine (vidi: POF III—IV/1953, 440), a ja sam imao samo prepis rukom, a ne snimak tog teksta. Na kraju poslednjeg dela moje publikacije ta dva deftera za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića dao sam nekoliko faksimila koji predstavljaju karakteristične strane jednog i drugog deftera i u pogovoru dao sam neke ispravke pogrešaka koje su nastale u dva ranija saopštenja.[7]

Prilikom prve faze proučavanja podataka iz tih deftera, što je trajalo do 1953. godine, smatrao sam da smem izdati samo jako opširne izvode, zapravo gotovo sve što je važno iz deftera, ali u obliku koji ne obavezuje da se smatra konačnim izdanjem. U takvom mom izdanju i u mojoj knjizi — koja je rešavala samo osnovno pitanje — ostali su mnogi važni detalji koji nisu dovoljno proučeni, koji su zahtevali dalje studije.

Podaci dvaju turskih deftera iz vremena Skendera Crnojevića predstavljaju neocenjivo blago za istorijsko istraživanje jednog važnog perioda istorije Crne Gore, perioda u kojem će se stvoriti osnova autonomnih prava, na kojoj će se kasnije razviti još veća autonomija Crne Gore pod turskom vlašću. Ali ovi podaci imaju veliku vrednost tek kad se detalji dobro prouče. Čak je i za njihovo dobro objavljivanje potrebno proučiti mnoge detalje koji zahtevaju obimne studije.

Kod nas, u našoj istoriografiji nije bio baš čest običaj, ni do prvog svetskog rata, a naročito između dva rata i u našoj savremenoj istoriografiji, da se detaljno proučavaju izvori, da bi istorijskim studijama prethodila preko potrebna interpretacija podataka iz izvora. Naša istoriografija — sem vrlo izuzetno — nije baš suviše jaka u primeni metodskih tekovina istorijske nauke.[8] Kod nas preovlađuju istoričari, naročito u našoj savremenoj istoriografiji, koji pate od »arhivitisa« — kako sam tu pojavu nekoliko puta nazvao. Izneti bez mnogo proučavanja podatke iz nepoznatih istorijskih izvora, bilo da se publikuju kao izvori, bilo da se upotrebljavaju kao građa za istorijske radove, to se smatra dovoljnim za rad istoričara. Na taj način se akumuliraju podaci koji nisu stvarno dovoljno proučeni i čiji se značaj samo delimično poznaje; publikuju se obimna izdanja neodabranog materijala i dosadne istorijske rasprave i knjige u kojima se sa vrlo malo ili nimalo kritike jednostavno iznose podaci iz izvora i literature. Razume se da ima u našoj istoriografiji i ljudi koji drukčije shvataju zadatak istoričara.

Upravo, kad je reč o turskoj istorijskoj građi, smatra se da istoričari znalci turskog jezika treba da dadu što pre sirovi materijal u prevodu, da omoguće isto-

---

[7] Morao sam to učiniti, jer sam opis rukopisa ova dva deftera dao prema ispisima koje sam načinio prilikom rada u Carigradskom arhivu pre rata.

[8] Eklatantan primer je slučaj sa jednim dokumentom koji se tiče Crne Gore. Dokumenat o sporu Cetinjskog manastira i Humaca iz 1638. jako dugo nije shvaćen u svom punom značaju zbog toga što se niko nije potrudio da napravi potpunu analizu i interpretaciju (vidi moju raspravu »*Crkovne baštine*« *i* »*vlasteli černogorski*« *u dva crnogorska dokumenta iz XVII veka*, Jug. ist. časopis 2/1964, 16—36).

ričarima pisanje studija, da učine pristupačnom nepoznatu tursku građu. Zahtev donekle opravdan, ali ako se tako jednostavno shvati, u njemu se kriju i velike opasnosti.

U slučaju publikovanja pisane istorijske građe, ako se ona publikuje u originalnom jeziku, ima, razume se, manje opasnosti kad se podaci ne obrade sa stanovišta istorijske interpretacije, kad se interpretiraju samo sa stanovišta dobre jezičke recenzije teksta. U tom slučaju istoričar može dobro objavljeni tekst naknadno interpretirati sa svoga stanovišta. Ali ako se izvori saopštavaju u prevodu ili ako se upotrebljavaju kao građa u naučnim radovima bez čestito sprovedene istorijske analize i interpretacije, može se uneti ponegde takva zbrka da treba mnogo vremena da se ispravi. Takav tekst još može biti podloga za dalekosežne zaključke. Razume se da to zavisi i od važnosti izvora ne samo sa stanovišta šta on kao izvor daje, kakve su vrednosti njegovi podaci, nego i sa stanovišta da li je izvor u svome svedočanstvu usamljen i koliko je usamljen.

Očigledno bi, s jedne strane, trebalo za potrebe naše nauke tursku istorijsku građu, naročito onu iz deftera, objavljivati u regestima, izvodima ili nekim drugim načinom kojim se mogu dati osnovni podaci u sirovom stanju, ili se ta građa može davati u tabelama, u kom je slučaju potrebno da se prouči materijal sa stanovišta utvrđivanja ključnih statističkih podataka koji se mogu dobiti iz građe. Na taj način bi se dobio vrlo brzo uvid u taj materijal, saznalo bi se brzo koje osnovne podatke daje materijal. A s druge strane, potrebno je da turski izvori, koji po svom karakteru traže potpunu obradu da bi bili publikovani sa svom naučnom akribijom, to zaista i budu bez obzira na to da li su ranije saopšteni u izvodima ili ne, pa čak iako zahtevaju dugoročan rad na njima.[9]

To se ne može, razume se samo po sebi, ostvariti bez dobro razrađenog plana. S tom namerom predloženo je osnivanje Orijentalnog instituta, koji je trebalo da ostvari plansku organizaciju proučavanja turske arhivske građe, angažujući i saradnike sa strane, i posle njegovog osnivanja pokrenuta je zbirka *Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalium illustrantia*, u kojoj će se objavljivati oni turski spomenici (ne narativni izvori)[10] koji zahtevaju potpunu naučnu obradu. Samo tako se moglo ostvariti da naša nauka zbilja dobije brzo ono što joj treba i što joj se može dati brzo i da dobije solidno obrađeno ono što je potrebno solidno obraditi.

Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića predstavljaju tipični materijal čije je podatke, s jedne strane, trebalo što hitnije saopštiti našoj nauci, makar u publikaciji koja manje obavezuje, a s druge strane, ti defteri su takvog karaktera da traže dugoročnu obradu podataka, odnosno — da traže istorijsko istraživanje da bi se shvatile okolnosti u kojima su oni sastavljeni i stvoreni. Treba da se utvrdi otkad su i odakle potiču pojedine odredbe, da se izvrši vrlo pomna interpretacija podataka. Potrebno je čak i da se pusti vremenu da kod istraživača rešenje sazre.

Naveo bih dva problema važna za dobru publikaciju ta dva deftera koja nije bilo lako rešiti.

Prilikom naknadnog proučavanja deftera iz 1521. godine osetio sam da se taj defter ne može meriti običnim aršinom, da to nije defter skupljene glavarine (džizje) sačinjen po običnim postupcima tadašnje osmanske adminitracije.[11] Pomišljao sam da je zadnji potpis pendže Skendera Crnojevića, ali nisam smeo to da tvrdim. Bio sam opsednut shvatanjem da defter moraju overiti carski funkcio-

---

[9] Oni turski izvori koji po svojoj važnosti treba da budu objavljeni u potpunosti, a takvog su karaktera da mogu biti lako pripremljeni za objavljivanje, njih bi trebalo odmah pripremiti za potpuno objavljivanje, ako se uzmu u obradu.

[10] Isprva sam mislio da predložim pokretanje zbirke koja bi imala dva odeljka: *Monumenta* i *Scriptores*. U prvom svom predlogu Arhivskom savetu FNRJ tako sam i predložio, ali sam kasnije ograničio zadatak samo na turske spomenike.

[11] Već činjenica da se na ime glavarine davao jedan deo od filurije, koja se delila na osobit način između sultana i sandžak-bega, bila je dovoljna da naslutim da je ovo defter sačinjen na neuobičajen način.

neri.[12] Ta opsesija, koja potiče iz opšteg znanja kako se postupalo u carskoj defterhani (ili, bolje reći, kako mi pretpostavljamo da se moralo postupati), nije dopuštala da nađem prosto rešenje koje se samo od sebe nametalo.[13] Isto tako nisam bio siguran šta su druga dva potpisnika, pa sam stavio da su, verovatno, skupljači glavarine.[14] Međutim, od shvatanja šta su ti potpisi zavisilo je da li će se doći do zaključka šta zaista predstavlja taj defter.

Drugi problem, koji se postavljao, vezao se sa pitanjem zašto se u kanun-nami u defteru iz 1523. godine, kad je reč o hasa-vinogradima, spominje spahija, a spahija u Crnoj Gori nije bilo posle dolaska Skender-bega Crnojevića (1513). To je pokazivalo da se kao »stari defter« (defter-i atik), koji se spominje na tom mestu u kanun-nami deftera iz 1523. godine, ima shvatiti neki defter stariji od vremena Skender-begovog dolaska. Ali to nije bilo normalno. Trebalo bi da »stari defter« za carske izaslanike i popisivače 1523. godine bude onaj defter za koji su oni rekli u kanun-nami da ga je Skender-beg »sastavio«. Uostalom, da se taj Skender-begov defter ima shvatiti kao »stari defter«, vidi se po tome što druga kanun-nama u defteru iz 1523. godine, koja sadrži odredbe o globama i kaznama, kaže u naslovu da je »sastavljena prema starom defteru«, a poslednja odredba u toj kanun-nami kaže da Crnogorci ne daju svadbarinu, jer su filuridžije. Svi Crnogorci su postali filuridžije tek posle dolaska Skender-bega Crnojevića — kako to jasno izlazi iz teksta prve kanun-name u defteru iz 1523. godine. Iz te dileme nisam znao izaći, pa sam prilikom opisa deftera rekao kao pretpostavku da su carski izaslanici i popisivači Crne Gore 1523. godine pored Skender-begova deftera imali jedan stariji defter, verovatno za Skadarski sandžak.[15] Tome se, međutim, suprostavljala činjenica da iz saopštenja kanun-name u defteru iz 1523. godine izlazi da je Crna Gora prilikom prvog popisa posebno popisana, a ne slaže se sa takvim zaključkom ni to što to ne bi bio — kao što smo rekli — normalan postupak. Kad sam izdavao treći deo, kad sam imao mikrofilmove, znao sam za spomen prvog popisa Crne Gore odmah posle bekstva Đurđa Crnojevića. Sad se još više stvar komplikovala.

Ovde su navedena samo dva važna problema, koja 1953. godine nisam još znao rešiti na zadovoljavajući način, dva problema od kojih zavisi da li će izdavač znati šta zapravo predstavlja defter iz 1521. godine i da li će se rešiti koji su bili izvori deftera iz 1523. godine, odnosno koji je defter popisivačima služio kao »stari defter«. To bi izdavač morao rešiti ako bi želeo da da potpuno izdanje sa svim onim što je potrebno da se kaže prilikom takve publikacije. Inače je još bilo problema koje je bilo potrebno rešiti da bi se dobilo čestito izdanje tih deftera. Na primer, zašto je u defteru 1521. godine džizja uvedena u popisu samo za otprilike polovinu sela? Ili, na primer, zašto je u naslovu odredbe o muselemima u kanun-nami deftera iz 1523. napisan prvo rečima broj 53, pa onda precrtan i napisano 36; da li to znači da su i u Skender-begovom defteru, koji je služio kao »stari defter«, bila uvedena 53 muselema kao što je to bilo ranije, za vreme prvog turskog popisa? Itd.

Započeo sam da publikujem crnogorske deftere iz vremena Skender-bega Crnojevića s namerom da ne dam pun tekst, nego vrlo opširne izvode, jer sam u to vreme imao samo svoje ispise, a ne snimke. Kad sam pribavio mikrofilmove, postavilo se pitanje da li da ih izdam u punom tekstu. Iz napred izloženog se vidi da je za dobro izdanje bilo potrebno rešiti dosta važnih problema. Stoga sam se odlučio da nastavim objavljivanje onako kako sam ranije bio predvideo. Konačno objavljivanje ostavio sam za posle (da ih objavim u Monumenta Turcica). Ako nije bilo u Orijentalnom institutu još raspravljeno o pitanju kako će se izdavati

---

[12] Defterdarovo penče »sa repom« i potpis »bez repa« toliko su karakteristični da onaj ko ih je samo jedanput video, ne može proglasiti penče u defteru iz 1521. godine defterdarovim potpisom.

[13] Tvrđenje da je u crnogorskom defteru iz 1521. godine posljednji potpis mal-defterdara takođe počiva na ovakvoj opsesiji.

[14] POF III—IV/1953, 374.

[15] POF I/1950, 9—10.

defteri iz kasnijeg vremena, bilo je jasno odmah u početku (uostalom, to je bilo predviđeno i planom čije su osnovne ideje bile objavljene pre početka rada na prikupljanju) da treba prve deftere koji se odnose na jednu zemlju, naročito ako su iz XV i prvih decenija XVI veka, izdati u potpunosti. Tu su spadali i crnogorski defteri iz vremena Skender-bega Crnojevića.

Ali još dva razloga su me gonila da nastavim proučavanje tih deftera, odnosno da nastavim proučavanje istorije Crne Gore u vremenu Skender-bega Crnojevića i kasnije, u XVI i XVII veku, gonila su me dva razloga osim navedenog, a to su: 1) neki detaljni podaci iz tih deftera imaju ogroman značaj za proučavanje pojedinih problema iz istorije Crne Gore i 2) rezultati onih istraživanja koje sam objavio dočekani su na nož od nekih kritičara.

Nemam razloga da navodim neke svoje polemične članke iz istorije Crne Gore u XVI i XVII veku, iako sam se u njima pozivao i na podatke deftera iz vremena Skender-bega Crnojevića, ali treba navesti moje radove gde sam nastavio svoja dalja proučavanja podataka iz ovih i drugih turskih deftera.

Prelazeći na studije o postanku plemena, dao sam rad pod naslovom *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena*, Radovi Naučnog društva BiH II/1954, 165—220. U tom radu sam saopštio u turskom tekstu i prevodu podatke o nekim brdskim plemenima (Kučima, Piperima i Bjelopavlićima) iz deftera za Skadarski sandžak iz 1485. godine (TD 26 m), a objavio sam u turskom tekstu i prevodu sa faksimilima i komentarima popis Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497. godine, koji je uvezan zajedno u jedan rukopis sa skadarskim defterom iz 1485. godine (popis je saopšten na str. 166—179). U tom radu sam više posvetio pažnje problemu postanka brdskih plemena nego istoriji Crne Gore. Ipak treba istaći da sam tu objavio dokumenat koji govori o prvom turskom popisivanju Crne Gore, a taj sam podatak u ranijim radovima samo spomenuo. U ovom radu sam detaljnije raspravio o problemima koji se pojavljuju u vezi s ovim svedočanstvom o prvom turskom popisivanju Crne Gore (str. 180—182).

Na drugom mestu (str. 213—214) u tom radu dokazujem da je jedan od spahija koji se u Crnoj Gori spominju prilikom prvog popisa bio knez Aleksa Božidarović, vojvoda od Njeguša, koji se spominje pre uspostavljanja turske vlasti u povelji Đurđa Crnojevića iz 1489. godine, a do dolaska Skender-bega Crnojevića u Sanutovim dnevnicima na nekoliko mesta — kao knez i vojvoda od Njeguša i važna ličnost u Crnoj Gori. On je u defter iz 1521. godine upisan kao muselem, dok je u defter iz 1523. godine upisano samo njegovo bivše imanje na novog naslednika, jer je, očigledno, u međuvremenu umro. Ta konstatacija je bila dalji korak u rešavanju problema ko su bila ona dva domaća velikaša koji su upisani kao spahije prilikom prvog turskog popisa Crne Gore. Ranije sam u svojim radovima napravio prvi korak konstatacijom da se taj podatak u defteru iz 1523. godine odnosi na hrišćane spahije, knezove koji imaju titulu spahija.

Neke podatke iz deftera detaljnije sam obradio u *Sitnim prilozima iz istorije Crne Gore*, Godišnjak Društva istoričara BiH VI/1954, 55—62, VII/1955, 17—36. i VIII/1956, 69—86. Naročito je važan drugi deo tih mojih priloga, gde sam objavio članke *Kanun-nama deftera Skender-bega Crnojevića* (str. 17—25) i *Koliko je timara bilo u Crnoj Gori na početku turske vladavine* (str. 25—30). U prvom članku sam analizom teksta kanun-name iz 1523. godine rekonstruisao stariju kanun-namu deftera koji je Skender-beg »sastavio«, Skender-begova deftera — kako ga ja nazivam. Isti postupak je primenjen ovde u odeljku pod naslovom *Kanun-nama Skender-begova deftera i njena saopštenja o prvom popisu Crne Gore.* Ovom prilikom zamenjujem u odredbi o kadijinom timaru i u odredbi o muselemima neke svoje ranije manje opravdane konjekture verovatnijim konjekturama.

U drugom prilogu sam rešio pitanje u vezi sa svedočanstvom kanun-name u defteru iz 1523. godine o uvođenju harača, ušura, ispendže i drugih dažbina kao obaveze stanovništva Crne Gore prilikom prvog popisa i svedočanstvom te iste kanun-name da su u Crnoj Gori tada uvedena samo dva domaća glavara kao spahije i da je dato jedno selo kao timar spahiji. Tri timara nisu mogli obuhvatiti čitavu

Crnu Goru. Ukazao sam da tekst kanun-name iz 1523. godine pokazuje da su te dažbine, ukoliko nisu obuhvaćene sa tri spomenuta timara, pripadale skadarskom sandžak-begu, koji je vršio nadzor nad Crnom Gorom. Ali u tom prilogu nisam još uspeo da objasnim na zadovoljavajući način tekst o hasa-zemljama u kanun-nami iz 1523. godine. Nisam uspeo da razrešim zašto se u tekstu spominje timar i spahija kad je reč o bivšim zemljama Crnojevića, iako sam i ranije i sada došao do zaključka da su Crnojevića zemlje baš zato upisane kao hasa prilikom prvog popisa Crne Gore što su ostale Stevanu Crnojeviću.

Sa gore navedenim prilogom je u vezi prilog *Hasa zemlje Crnojevića u defterima iz XVI veka,* koji sam dao u trećem delu ovih mojih priloga (str. 69—76). Tu sam utvrdio iz deftera za Crnu Goru iz XVI veka koje su zemlje porodice Crnojevića bile upisane kao hasa.

U spomenutim prilozima u drugom delu saopštenja (Godišnjak VII, 30—36) u člancima *Neka crnogorska granična naselja na udaru islamizacije* i *Goričani u XVI veku — naselje u Crnoj Gori sa karakterističnim posedima,* raspravljajući o problemu islamizacije u Crnoj Gori u XVI veku, dao sam i popis imena domaćina kuća i posednika baština u Ponarima, a raspravljajući o postanku jednog čiftluka u posedu hrišćanina na osnovi podataka deftera iz XVI veka, dao sam popise imena kuća domaćina i posednika baština u Goričanima iz deftera iz 1521. i iz deftera iz 1523. godine.

Turski arhivski materijal koji je prikupljan 1952. i 1953. godine po planu koji je predviđao i pokretanje zbirke *Monumenta Turcica historiam Slavorum Meridionalum illustrantia* bio je, zbog čitavog niza uzroka i okolnosti, rasparčan, iako je prikupljan po jednom planu; ono što se odnosi na Makedoniju bilo je predato Državnom arhivu Makedonije, a ostalo se nalazilo u posedu Nedima Filipovića i mome posedu.[16] Da bi se pokrenula zbirka *Monumenta Turcica,* trebalo je osigurati da bar fond fotokopija mikrofilmovanog materijala bude u Orijentalnom institutu. Kada je to 1957. godine rešeno, predao sam Orijentalnom institutu sve mikrofilmove koje sam imao u posedu, i one koji su mikrofilmovani dobijenim sredstvima, i one koji su mikrofilmovani mojim ličnim sredstvima. Tako je i sav 1952. godine mikrofilmovani materijal o Crnoj Gori i brdskim plemenima dospeo u Orijentalni institut. U tom materijalu su bili i mikrofilmovi dva deftera za Crnogorski sandžak iz vremena Spender-bega Crnojevića.

Kad je koliko-toliko bio osiguran fond fotokopija u Orijentalnom institutu da se s te strane moglo smatrati osiguranim pokretanje zbirke *Monumenta Turcica,* Orijentalni institut je izdao prvu knjigu te zbirke, koja je sadržavala kanune i kanun-name za sandžake na sadašnjoj teritoriji Bosne i Hercegovine i Crne Gore.[17] U toj knjizi su objavljeni ovi zakonski spomenici koji se odnose na Crnu Goru i brdska plemena: 1) Odredba o nekim brdskim i malisorskim plemenima iz 1497. godine (TD 26 m), 2) Crnogorske kanun-name iz deftera iz 1523. godine, 3) Kanun-nama za Crnu Goru iz deftera iz 1529—1536. godine (TD 367) i 4) Kanun-nama za Crnu Goru iz dukađinskog deftera iz 1570. godine (TD 499). Tu su još objavljene dve kanun-name za Skadarski sandžak, jedna iz1529—1536. godine (TD 367) i jedna iz 1570. godine (TD 500).

U *Prilozima za orijentalnu filologiju* VIII—IX/1958-9. (str. 242—253) data je ocena ovog izdanja Orijentalnog instituta. Opštu ocenu je dao A. Sućeska, a jezičku Š. Sikirić. Sikirić se osvrnuo i na moje prevode nekih mesta u kanun-namama za Crnogorski sandžak (str. 249—252). Sem na jednom mestu, gde je primedba

---

[16] Šta je 1952. godine mikrofilmovano dobijenim sredstvima, a šta iz ličnih ušteda, saopštio sam u radu *Nešto o prikupljanju turske arhivske građe,* koji sam predao Prilozima za orijentalnu filologiju. Onde je rečeno da je sav materijal koji se odnosi na Crnu Goru i brdska plemena mikrofilmovan mojim ličnim sredstvima.

[17] *Kanuni i kanun-name za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak,* Mon. Turcica I, Sarajevo, 1957.

opravdana, sve druge ispravke ne vode računa ni o kontekstu ni o tome da tekst treba dovesti u vezu sa defterskim podacima.[18]

Dalje izdavanje *Monumenta Turcica* je zastalo. Isprva nije bilo novaca. Kad je osigurano finasiranje (1960), obrađivač prvog deftera koji je bio predviđen planom za izdavanje otegao je rad preko svakih granica i time doveo u pitanje ispunjenje čitavog plana prvih izdanja, što je finansirano od Saveznog fonda za naučni rad. Osim toga, jasno su se pokazale tendencije za potkopavanje plana koji je predviđao sistematsko objavljivanje onoga što je prikupljeno, a posebno su izvesni postupci bili upereni protiv mene kao pokretača toga posla. Zbog toga sam konačno dao ostavku na dužnost direktora Orijentalnog instituta. Iako je bilo očigledno da se ni ono što je bilo predviđeno prvim planom, koji se finansira, neće brzo ostvariti, a nekamoli ono što se predviđalo za drugi plan, a crnogorski defteri iz vremena Skender-bega Crnojevića nisu bili predviđeni prvim planom, ipak se nisam, kao pokretač i predlagač čitavog posla, mogao angažovati da izdam te deftere na drugoj strani. Bilo me je stid. A moglo se očekivati da će onaj ko inače potkopava zadatak kad ja njime rukovodim osuti paljbu na mene kako sam minirao *Monumenta,* ako ih objavim na drugoj strani.[19]

Ukoliko sam dospevao od drugog rada, posvetio sam se problemu postanka brdskih plemena, jer se tim putem moglo rešiti pitanje postanka dinarskih plemena uopšte, pa i postanka crnogorskih plemena.[20] Nastavio sam proučavanje defterskih podataka o brdskim plemenima. U radu *Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena* (Istorijski zapisi XIII, knj. XVI, 3—4/1959, 193—218) dao sam u prevodu potpune podatke iz deftera za Hercegovački sandžak iz 1477. godine (TD 5 m) o Gornjoj i Donjoj Morači, Rovcima i Bjelopavlićima sa potrebnim objašnjenjima. Sem toga, polemika oko mojih rezultata istraživanja o istoriji Crne Gore pod turskom vlašću, koja je dobila vrlo oštre oblike i u kojoj su se pojavljivali kao kritičari i zvani i nezvani,[21] odvlačila me je — ukoliko sam se bavio istorijom Crne Gore — problemima razvitka autonomije Crne Gore pod turskom vlašću, a to će reći uglavnom periodu u XVII veku.[22]

Posmatrao sam problem koji imam da rešim kao celinu, kao problem u kojem se ispituju pojave u istoriji Crne Gore koje imaju znatno trajniji vek nego što traju ograničeni istorijski periodi.

---

[18] Ukoliko se tiče crnogorskih kanun-nama, samo na jednom mestu je Sikirić imao pravo i predložio dobar prevod; na dva mesta je još ukazao na moj ne baš sasvim precizan prevod, ali je predložio manje opravdan prevod od moga. Sve ostalo je proizvoljno, odnosno subjektivna interpretacija teksta. U vezi s prevodom kanun-nama i deftera iz 1523. godine u ovom izdanju osvrnuću se na pojedine Sikirićeve primedbe.

[19] »Odgovor« u Godišnjaku Društva istoričara XV (str. 253—270) pokazuje jasno kakav je odnos nekih stručnjaka prema meni.

[20] Sem u citiranim prilozima u Radovima Naučnog društva BiH II i u Istorijskim zapisima XIII, knj. XVI, o problemu postanka brdskih. hercegovačkih i crnogorskih plemena raspravljao sam u prilozima: *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka* (Simpozijum o srednjovjekovnom katunu, Sarajevo, 1963, 143—170) i *Postanak brdskih- hercegovačkih i crnogorskih plemena* (referat na IV kongresu istoričara Jugoslavije u Sarajevu, Zgodovinski časopis, Letnik XIX—XX/1965—66, 187—195.

[21] Čak je prilikom promocije u Srpskoj akademiji nauka njen tadašnji predsednik morao reći kako »se teza gospodina Đurđeva, po mišljenju komisije, neće održati«. Tako je odmah počelo, a kasnije su se redali kritičari, od kojih se naročito isticao G. Stanojević. Iako Stanojević, po mom mišljenju, u osnovnoj stvari nije imao pravo, njegova kritika, koja je počivala na dobrom, iako jednostranom, znanju izvora, meni je koristila, ponegde je ukazivala na slabosti i prisiljavala me je da neke detalje bolje obradim, a i da poneku pogrešku ispravim. To ne mogu reći za ostale kritičare. U tome se najdalje otišlo kada je, tako reći svojom osnovnom namenom, jedna sveska Istorijskih zapisa (god. XII, knj. XV, 2/1959) bila posvećena kritici mojih rezultata u ispitivanju Crne Gore. Odgovorio sam na tu kritiku u sledećoj svesci Istorijskih zapisa (god. XII, knj. XVI, 3—4/1959).

[22] Najvažnije moje rasprave o spornim pitanjima koje se odnose na XVII vek jesu: *O crnogorskom zboru u prvoj polovini XVII veka* (Godišnjak Društva istoričara BiH XIII—1962, 341—374) i *»Crkovne baštine« i »vlasteli černogorski« u dva crnogorska dokumenta iz XVII veka* (Jug. ist. časopis 2/1964, 15—36). Na oba rada je Stanojević dao odgovor u sledećim brojevima Godišnjaka, odnosno Jugoslovenskog istorijskog časopisa. Na prvi sam dao odgovor, pa je Stanojević ponovo odgovorio, a na drugi nisam uopšte odgovorio.

Rešio sam se da spremim tri rada:1) *Crna Gora u vreme Skender-bega Crnojevića* (stvaranje osnove za razvitak autonomije Crne Gore pod turskom vlašću), 2) *Razvitak autonomije Crne Gore pod turskom vlašću* i 3) *Postanak brdskih i crnogorskih plemena.* Nosio sam se mišlju da uz svaki taj rad objavim građu, ako je ne objavim posebno. Naročito sam mislio da treba posebno objaviti deftere iz vremena Skender-bega Crnojevića zbog njihove izuzetne važnosti.

Ali da se tome priđe, trebalo je još istražiti dosta stvari.

Što se tiče deftera za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića ostala su mi nerešena dva važna problema. Prvo, nedostajao je dokaz da je u defteru iz 1521. godine poslednji potpis pendže Skender-bega Crnojevića što sam naslućivao. Drugo, još uvek nisam našao rešenje zašto se u kanun-nami deftera iz 1523. godine spominje spahija kad se govori o hasa zemljama koje su bile ranije Crnojevića dobra. Baveći se drugim poslovima, navraćao sam stalno na ta dva problema.

U međuvremenu je Bogumil Hrabak objavio jedan važan prilog pod naslovom *Dubrovačke vesti o Skender-begu Crnojeviću i Crnoj Gori pod njegovom vlašću* (Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku VI—VII/1959, 419—439). Tu je prvi put posle Tomića i mene neko zaista doneo neke nove podatke o tome periodu istorije Crne Gore. Hrabak je konačno utvrdio da je Skender-beg došao za crnogorskog sandžak-bega 1513. godine. Na kraju se upustio u iznošenje nekih hipoteza o društvenoj strukturi i granicama tadašnje Crne Gore.

Godine 1963. Istorijski institut SR Crne Gore izdao je rad R. Kovijanića *Pomeni crnogorskih plemena u kotorskim spomenicima (XIV—XVI vijek)*, knj. I. Tu su vredno skupljeni podaci iz Kotorskog arhiva koji se odnose na jedan deo naselja Stare Crne Gore XIV—XVI veka.

Prof. V. Čubrilović u Zborniku Filozofskog fakulteta u Beogradu, knj. VIII/1964. objavio je rad *Malonšići — pleme u Crnoj Gori* (str. 455—477). Taj rad sadrži i neke zastarele tvrdnje (kao što je tvrdnja da je Crna Gora došla pod tursku vlast 1499. godine), ali su osnovne tvrdnje u tom radu zasnovane na vrlo pomno prikupljenom materijalu. Prof. Čubrilović zastupa mišljenje da je Crna Gora pala pod tursku vlast 1499. godine ne samo pre (vidi: *Periodizacija istorije Crne Gore u novom veku*, Glas SANU CCLV, 11, Beograd 1962) nego i posle rasprave G. Stanojevića *Crna Gora i Crnogorsko Primorje u vrijeme mletačko-turskog rata 1499—1502. godine* (Ist. zapisi XVI, knj. XX, 1/1963).

U Godišnjaku Društva istoričara BiH XIV/1964 (str. 275—288) dao sam ocenu knjige dra H. Šabanovića *Turski katastarski popisi Beograda i okoline 1476. do 1566*, Beograd 1964. U toj recenziji sam, pored ocene, spomenuo nelojalan postupak izdavača prema meni. Dr H. Šabanović je dao odgovor u Godišnjaku XV (str. 253—270) pod naslovom *Moralni i naučni nivo jednog napisa Branislava Đurđeva.* Toj odgovor je manje odgovor, a više protunapad na mene, u kojem su navedene moje navodne »grube povrede i heuristike i osnovnih metodoloških postupaka«.

Iako o Crnoj Gori u mojoj oceni nije bilo uopšte reči, niti je moglo biti, ipak Šabanović najviše stavlja primedbe koje se tiču deftera za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića. Evo tih »primedaba«:

1) Ja, ni posle višegodišnjih studija, nisam znao da je defter iz 1521. godine »popis harača«, nego sam ga proglasio katastarskim defterom samo zato što je tako u Carigradskom arhivu zaveden (str. 263).[23]

2) Nisam znao utvrditi koji su to ljudi čiji se potpisi nalaze na kraju deftera iz 1521. godine, a dobro sam ih pročitao, čak nije potreban ni upitnik koji sam

---

[23] Šabanović piše:

»Ništa manje ne uliva povjerenje u stručnost, ozbiljnost i odgovornost Branislava Đurđeva na poslu kao slučaj kada on, nakon čitavog niza godina proučavanja, pristupa izdavanju ispisa iz dvaju crnogorskih deftera, a da nije prethodno utvrdio ni kakvi su to defteri, pa je jedan popis harača u Crnoj Gori iz 1521. godine jednostavno proglasio katastarskim defterom samo zato što je taj defter u Carigradskom arhivu zaveden u inventar među popisne

stavio. Kasnije se takođe nisam potrudio da pronađem ko su bili ti ljudi. To su, po Hazimu Šabanoviću (koji to tvrdi sa neverovatnom uverenošću), »carski mal-defterdar (sic! — Br. Đurđev) i ostali krupni funkcioneri na Porti« (str. 268).[24]

3) Ne znam šta znače hasa-zemlje koje su Turci oduzeli od Đurđa Crnojevića, pa sam ih »jednostavno dodijelio Stevanu Crnojeviću« (str. 266).

4) Ne znam šta su muselemi u našim zemljama pod turskom vlašću, pa sam museleme koji se spominju u kanun-namama i defterima za Crnu Goru iz XVI veka pogrešno oglasio knezovima (str. 266).

5) U izdanju sam stavio prvo novu kanun-namu, pa posle staru (str. 265).

6) Morao bio »mnogo više znati« šta je to *liva*, odnosno *sandžak*, šta *timar* i *subašiluk*, šta je *musellem*, *vlaški vojvoda* i drugo, pre nego što pređem tako složenom pitanju kao što je, na primer, pitanje karaktera vlasti u Crnoj Gori (strana 266).

»Odgovor« je tako napisan da Redakcija Godišnjaka nije htela da ga primi. Zahtevao sam da se Šabanovićev »odgovor« objavi. Morao sam, međutim, uzeti obavezu da neću odgovarati u Godišnjaku.

Da bih makar posredno odgovorio na Šabanovićeve primedbe, ukoliko se tiče Crne Gore, dao sam rad u istom broju Godišnjaka (XV, 181—195) pod naslovom *Prilozi proučavanju turskih izvora za istoriju Crne Gore krajem XV i u XVI veku.* Taj rad sadrži dva priloga: 1) *Crnogorski defter iz 1521. i njegovi podaci* i 2) *Kome su ostala dobra Crnojevića posle bekstva Đurđa Crnojevića iz Crne Gore.*

U ta dva priloga odgovorio sam uzgred na sve gore navedene primedbe. Ali je mnogo važnije što sam, pošto sam se naljutio i napregao, našao potvrdu u samom naslovu deftera iz 1521. godine da je potpis na kraju deftera penče Skender-bega Crnojevića. Takođe mi je puklo pred očima zašto se u tekstu kanun-name u defteru iz 1523. godine u odredbi o hasa-zemljama, u tekstu koji je prenesen iz Skender-begova deftera u defter iz 1523. godine, a u Skender-begov defter iz prvog popisa, spominje spahija u vezi sa porodičnim zemljama Crnojevića koje su postale hasa-zemlje. Prilikom prvog turskog popisa Crne Gore Stevan Crnojević je bio uveden kao spahija.

Sada nije bilo smetnje da se priđe izradi prve knjige zamišljene trilogije koja će biti posvećena razvitku autonomije Crne Gore pod turskom vlašću i postanku plemena. Mogao sam početi rad na studiji *Crna Gora u vreme Skender-bega Crnojevića*, kojoj bih pridodao publikaciju *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića.* Bilo je, po mome mišljenju, rešeno sve što je bilo potrebno prethodno ispitati da se priđe potpunoj obradi teme i dokumenata. Moja knjiga o turskoj vlasti u Crnoj Gori u XV i XVI veku predstavljala je pokušaj da se u rešavanju stvarnog položaja Crne Gore pod turskom vlašću pođe dalje od I. Ru-

---

deftere. A što u naslovu toga deftera piše sasvim jasno, kako to i sam Đurđev donosi i u turskom tekstu i u prevodu: *Defter-i an cizye-i vilâyet-i Kara Dağ* = Popis harača (glavarine) Crne Gore, to za Đurđeva nije značilo ništa.«

Prva rečenica, kad prilazim izdavanju deftera iz 1521. godine, glasi: »Ovaj defter je popis naplaćene džizje (glavarine) od kuća i baština Crne Gore i naplaćenih ostalih dažbina 926 (1520) godine«. (POF III—IV/1953, 349).

[24] Šabanović piše:

»Dalje, ja ne bih zamjerio Đurđevu što se u vezi sa svojim izdanjem crnogorskih deftera, prije ili kasnije, nije potrudio da sazna i tačno kaže ko su bili oni fakiri Mehmed, Kasim i Skender? (što je sasvim dobro pročitano i upitnik nije potreban) koji su potvrdili crnogorski defter harača iz 1521. godine. Onim što je kazao ponovno je suviše jasno potvrdio koliko je skromno njegovo poznavanje samih deftera, njihovih vrsta i procedure s njima. Đurđev misli da su ona trojica potpisnika na spomenutom defteru nekakve ćate, a ne zna da su to carski maldefterdar i ostali krupni funkcioneri na Porti, to zaista nije ni »neodgovorno« ni »lakomisleno«, nego je sasvim nešto drugo što ne želim više da ponavljam.«

Pre svega ja nisam rekao da su to potpisi pisara, nego sam rekao da su to, verovatno, potpisi skupljača dažbina. Drugo, nisam dobro pročitao, nego loše, i upitnik je sasvim na svome mestu. Treće, to ne može biti potpis mal-defterdara.

varca i J. Tomića, »da se u najopštijim crtama pokuša rešiti problem« — kako to izričito stoji napisano u knjizi.[25] Moja publikacija deftera za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića — kao što svako može videti — nije bila konačna obrada, iako je saopštila sve važno iz tih deftera. I jedna i druga publikacija su me obavezivale da dam konačnu studiju i da objavim u potpunosti materijal. Moje studije o pojedinim pitanjima iz istorije Crne Gore i brdskih plemena koje su sledile bile su priprema za konačnu obradu zamišljene trilogije.

Spremao sam se da počnem rad na prvoj knjizi te trilogije. Tada sam se razboleo. Tek sad sam mogao pristupiti zamišljenom poslu. Ali su izvesne okolnosti i izvesni postupci poremetili planove.

Odlučio sam se da objavim prvo u potpunom izdanju defter za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića s opširnim uvodom i komentarima. Defteri za Crnogorski sandžak iz vremena Skender-bega Crnojevića su od takve važnosti za istoriju Crne Gore da zaslužuju da naročito i izuzetno budu proučeni kao istorijski izvori. Oni zahtevaju da im se vrlo studiozno priđe, da se svestrano ocene kao istorijski izvori, da se istakne kakve podatke oni daje o stanju i događanju i za period koji im prethodi i za njihovu savremenost. Ali, njihovu vrednost treba oceniti u široj relaciji u istoriji Crne Gore. Potrebno je te deftere pogledati i sa strane sa koje se vidi šta oni svedoče o svom vremenu kao prelomnom vremenu u istoriji Crne Gore pod turskom vrhovnom vlašću.

Stoga je potrebno dati uz izdanje tih deftera studiju o njima, u kojoj će biti ocenjena njihova vrednost kao istorijskih izvora i u kojoj će — koliko je moguće — njihova svedočanstva biti podvrgnuta pomnoj analizi i svestranoj interpretaciji. Ispuniti taj zahtev nije lako.

Međutim, dosta mi brige zadaje i način kako da objavim ove deftere. Oni su pisani pismom koje je vrlo teško za čitanje, naročito zbog toga što slova većinom nisu označena dijakritičkim tačkama. U defteru skupljene džizje od Crne Gore iz 1521. godine (TD 106) pismo gotovo nema nikako dijakritičkih tačaka, a svi brojevi u upisima su sijakatski. U popisnom defteru Crne Gore iz 1523. godine (TD 122) pismo ima nešto više označenih dijakritičkih tačaka nego u prethodnom defteru, naročito u uvodnim i završnim delovima. Ali u samom popisu su gotovo sva lična imena i mnoga imena lokaliteta unesena pismom bez dijakritičkih tačaka, a takođe su i u ovom defteru gotovo svi brojevi sijakatski.

Ovi defteri — kao manje-više i svi drugi defteri ove vrste — moraju biti u pravom smislu dešifrovani, jer njihovo pismo predstavlja u neku ruku šifru. Kad je u pitanju turski ili arapski tekst, može se sa priličnom dozom sigurnosti dešifrovati. Ali kad je reč o našim imenima mesta i lica, nekad ne pomaže ni trud ni znanje da bi se otklonila subjektivnost u dešifrovanju. Ako je, na primer, osobno ime napisano برايكو, to možemo pročitati *Branko, Brajko* ili *Bratko*, a zatim još i *Trajko*. Ako je mesto zapisano اسيعه, onda se neće lako utvrditi da je *Šteke*.

Zbog toga što dešifrovanje pisma ovih deftera nosi u sebi izvesnu dozu subjektivnosti, čak i kad je dobro shvaćeno što je pisar napisao, zbog toga što su moguće razne pogreške u dešifrovanju, potrebno je prilikom publikacije dati ove deftere u faksimilu. Osim toga, time bi se donekle izbegle teškoće prilikom štampanja koje bi nastale kad bi se oba deftera publikovala u potpunosti u arapskom pismu. Tako bismo dobili na najjednostavniji način potpuno i ni u čemu patvoreno izdanje.

Takvo izdanje u faksimilu, međutim, nije izdanje kojim se istoričar bez teškoća može služiti čak i kad zna turski. U tom slučaju on bi morao da se upusti u paleografske i šifarske teškoće koje mu u izobilju priređuju rukopisi ova dva deftera. Dužnost je izdavača da ovakve dokumente dešifruje i da ih izda u originalnom

---

[25] Na naslovnoj strani moje knjige *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku* stoji podnaslov *Prilog jednom nerešenom pitanju*. Tom mom radu je »postavljen cilj da se u najopštijim crtama pokuša rešiti problem«, pa rad predstavlja »pokušaj da se u rešavanju pitanja pođe dalje« (str. 12). Izričito je naglašeno da rad nije istorija Crne Gore u XVI i XVII veku. Kritičari su, ipak, moju knjigu napadali čak i zbog toga što u Carigradskom arhivu nisam specijalno prikupljao građu za taj rad, što sam se ograničio na katastarske deftere!

jeziku. Ima tu tekstova (kao, na primer, tekstovi kanun-nama) koji, po svojoj prirodi, moraju biti izdani u arapskom pismu da bi se moglo reći da su izdani čestito. Čak i neke upise mora izdavač dati u arapskom pismu. Pravo izdanje jest u originalnom jeziku dešifrovani tekst koji negde zahteva saopštenje arapskim pismom.

Međutim, za našu nauku nije dovoljno saopštiti tekst nego je potrebno dati reprodukciju razumljivu našim istoričarima.

Izlazilo bi da ovako važne izvore treba izdati u faksimilu, u izdanju arapskim pismom i u prevodu. Ali tu postoji jedna krupna zapreka. U ovim defterima najveći deo teksta sadrži imena domaćina kuća i posednika baština, naša narodna imena. Ona bi, ako bismo izdali ove deftere kako je napred rečeno, bila saopštena tri puta. Na primer: 1) u faksimilu: كورو داربو (bez dijakritičkih tačaka), 2) u dešifrovanom tekstu arapskim slovima: كورو داپژيو i 3) u prevodu: Đuro Dabiživ. Tako bi bilo saopšteno preko 8 000 imena iz oba deftera. To je, sigurno, nepotrebno.

Niko ne može reći da nije saopšteno u originalnom tekstu ako se tuđa osobna imena unesu kako se pišu u maternjem jeziku. Dakle, ako u turski tekst unesemo naša osobna imena u našoj latinici, nismo povredili naučni zahtev. Stoga se u slučaju osobnih imena može sasvim izostaviti saopštavanje ne samo arapskim pismom nego i turskom latinicom.

Da bih zadovoljio sve momente koji su ovde spomenuti, daću izdanje ovih deftera u faksimilu, a mesto potpunog teksta arapskim pismom i potpunog prevoda daću reproduktivnu obradu. Što treba dati u turskom tekstu arapskim pismom, saopštiću tako sa prevodom, slično kao što sam saopštio ranije te deftere u izvodima. Ostali tekst, kao upise brojeva kuća i baština, daću u turskom tekstu latinicom. Tu se već sijakatski brojevi moraju prevoditi u obične brojeve, pa kad se već prevodi, nema razloga da se prevodi u arapski pisani tekst. Kako se takvi šematski uvedeni upisi mogu razumeti i bez prevoda, ako se da mali rečnik, to nije potrebno dati prevod uz njih. Naša osobna imena, ukoliko nisu sastavni deo teksta koji se sopštava arapskim pismom i daje u prevodu, biće data samo u našem pismu. Tako će se izbeći da se nepotrebno ponavlja tekst, koji će u celini biti izdan na turskom jeziku, delimično arapskim pismom, delimično u turskoj latinici, samo što će naša imena biti transkribovana našom latinicom. Detaljno objašnjenje kako je postupljeno daću u predgovoru uz samu obradu.

Da bi se izdanje u faksimilu moglo objaviti zdesna nalevo, da bi izdanje u faksimilu započelo naslovom zdesna, razdeliću izdanje na dve sveske. Prva sveska će sadržavati studijski deo ove publikacije i potpuno izdanje u faksimilu. Na taj način će moći da se stave unutrašnji naslovi i sa desne strane. Reproduktivnu obradu, koju ću načiniti na ranije spomenuti način, sa potrebnim predgovorom, kao i sa rečnikom termina i registrima, objaviću u drugoj svesci.

Tekstove arapskim slovima pisao je Ešref Kovačević, asistent Orijentalnog instituta u Sarajevu. Na toj ljubaznoj pomoći svesrdno se zahvaljujem.

Sarajevo, 12. jula 1967. *Branislav Đurđev*

UVODNE NAPOMENE

U ovom izdanju se objavljuju dva turska deftera koja se odnose na Crnu Goru u vreme Skender-bega Crnojevića, oba iz zbirke *Tapu-tahrir defterleri* u Başvekâlet arşivi u Istanbulu. Oni se izdaju zajedno, mada pripadaju različitim vrstama turskih deftera. Defter iz 1521. godine (TD 106) sadrži popis dažbina Crne Gore i obračun prikupljene glavarine (džizje) od stanovništva Crne Gore u 1520. godini. On, dakle, spada u haračke deftere, bar po svojoj nameni. Drugi defter iz 1523. godine jest pravi opširni popisni defter. Oni se ovde izdaju zajedno, pa se čak dobrim delom i obrađuju uporedno, ne samo zato što su približno iz jednog vremena nego i zato što su u davanju podataka u svom osnovnom delu podudarni, ukoliko se tiče popisa same Crne Gore bez Grblja u defteru iz 1523. godine. Ta dva deftera su u svojoj vrsti vrlo izuzetni, pa se i po obliku i po sadržini jako odvajaju od svojih vrsta. Ali njih ta njihova izuzetnost upravo uzajamno približava kao popise, pa se baš stoga u svom osnovnom delu podudaraju. Zato je opravdano i sa te strane što se oni zajedno objavljuju, a ne samo zbog toga što su iz vremena Skender-bega Crnojevića.

Međutim, ako se uzme celina njihova svedočenja, a ne samo ono u čemu se oni kao popisi podudaraju, onda se mora naglasiti velika razlika među njima, koja se ne svodi samo na to da defter iz 1523. godine obuhvata i popis Grblja.

Crnogorski defter iz 1521 godine, po prirodi svojoj, daje uglavnom podatke kao popis iz svoga vremena. On ima upisa koji su preuzeti iz ranijih deftera, ali on, uzet sam za sebe, ne bi bio jasan bez drugog deftera jer se u njemu upisi ne objašnjavaju.

Crnogorski defter iz 1523. godine daje, pored popisnih podataka iz svoga vremena, objašnjenja i u njima podatke o vremenu koje prethodi vremenu samog popisa. Ne samo popisni podaci u samom defteru iz 1523. godine nego ni podaci crnogorskog deftera iz 1521. godine ne bi nam mogli biti jasni bez objašnjenja koja sadrži popisni defter za Crnogorski sandžak iz 1523. godine.

To je još jedan razlog više zašto je potrebno objaviti ta dva deftera zajedno.

Većina turskih takozvanih opširnih (mufassal) popisnih (tahrir) deftera ne može biti kao istorijski izvori posmatrana s uskog stanovišta, samo kao popis. Oni većinom sadrže objašnjenja i komentare, a mnogi i kanun-name, u svom uvodnom delu, zatim u svom osnovnom delu uz neke popisne podatke prigodne beleške i komentare, pa čak negde i kanune, i na kraju neki defteri daju ili ponavljaju opširnije nego u popisnom delu neke detalje sa komentarima u svom završnom delu. U toj materiji, koja nije popisna, nego uz popisne podatke prateća materija, ima katkad važnih podataka koji se odnose na vreme koje je prethodilo popisu.

Turski opširni popisni defteri u svojim beleškama, komentarima, kanunima i kanun-namama ne mogu biti podvrgnuti istom kritičkom prilazu kao u svome popisnom delu, jer taj prateći materijal nije »uregistrovani materijal«, nego ima karakter zakonskih spomenika, komentara, pa čak i beležaka s istorijskom tenden-

cijom. »Uregistrovani» materijal, po prirodi svojoj, sveden je na nekoliko opštih kriterija. On je s obzirom na stvarni život suv i jednostran. Prateći materijal je u tom pogledu življi i bogatiji.

U turskim popisnim defterima moraju se razlikovati podaci i svedočanstva ovakve vrste od čisto popisnih podataka. To po svome karakteru nisu svedočanstva iste vrste. Naročito neki podaci koji se spominju u kanun-namama i komentarima, a koji se odnose na vreme koje je prethodilo vremenu postanka deftera, sa stanovišta istorijske kritike ne mogu biti posmatrani na isti način kao popisni podaci. Uz popisne podatke prateći materijal u turskim popisnim defterima — onaj materijal koji objašnjava upise ili koji izlaže istorijat pojedinih dažbina, pravnog statusa i slično — nije jednak, kao svedočanstvo, popisnom statističkom materijalu u tim defterima.

Ovo isticanje je sasvim na mestu, jer neki turski opširni popisni defteri ne daju se oceniti u potpunosti kao istorijski izvori bez ovakvog razlikovanja podataka koje oni daju, bez diferenciranja na osnovne popisne podatke i prateći materijal, koji objašnjava te osnovne popisne podatke. Čitalac će videti u konkretnoj obradi podataka iz crnogorskog deftera iz 1523. godine koliko je bilo potrebno primeniti ovakvo razlikovanje popisnih podataka od pratećih podataka.

Treba još naročito istaći da se stari turski popisni, katastarski defteri iz XV, XVI i XVII veka po nekim svojim odlikama znatno više međusobno razlikuju nego što to daju stari pravni komentari, administrativno-finansijska uputstva i drugi stari dokumenti, kao što se oni međusobno mnogo više razlikuju nego što je mogla do sada da utvrdi istorijska nauka. Daleko smo mi još od toga da možemo dati potpuno zadovoljavajući prikaz opštih odlika starih turskih popisnih, katastarskih deftera. Tu nije samo reč o tome da ne znamo još tačno kakve su sve promene nastale tokom vekova u načinu popisivanja provincija pod osmanskom vlašću i u vođenju katastarskih deftera, pa zbog toga moramo biti oprezni u prosuđivanju šta je u tom pogledu bilo trajno, a šta se menjalo.[1] Načini popisivanja pokrajina i vođenja popisnih knjiga poznati su nam bar u vreme potpunog razvitka osmanskog upravnog sistema, ako nisu ranije. Ovde je više reč o turskim katastarskim defterima kao istorijskim izvorima. Oni su kao takvi mnogo manje proučeni nego sa formalne strane.[2] Neka od osnovnih pitanja, važnih za proučavanje starih turskih katastarskih deftera kao istorijskih izvora, pa čak i neka pitanja od kojih treba istorijsku kritiku započeti, nisu još dovoljno ni uočena. Potrebno je još jako mnogo pojedinačnih ispitivanja starih turskih popisnih, katastarskih deftera da bi se, kad je reč o njima kao o istorijskim izvorima, moglo govoriti sa stanovišta istorijske kritike kakvih sve vrsta starih turskih katastarskih deftera ima i kakve podatke daju.[3]

Slična primedba vredi i za poreske, haračke deftere, čak, možda, i više, jer su oni manje proučavani.[4]

Koliko je opravdano što se ovde to podvlači, čitalac će to videti i u slučaju crnogorskog deftera iz 1521. godine i u slučaju crnogorskog deftera iz 1523. godine. Oba deftera zahtevaju pomnu pojedinačnu obradu, jer su u svojoj vrsti vrlo izuzetni.

Morao sam naročito istaći da prateći materijal uz popise u starim turskim popisnim, katastarskim defterima ima drukčiji karakter, kad se spomenuti defteri

---

[1] Dr Šabanović je dobro istakao da postoji opasnost da se izvesne poznate odlike deftera iz XVI i XVII veka neopravdano prenesu na ranije deftere (dr H. Šabanović, *Krajište Isabega Ishakovića — Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Sarajevo, 1964, XXX).

[2] Kako su se vršili popisi, kako su iz tih popisa nastajali popisni defteri, prilično je poznato, bar ukoliko je reč o XVI i XVII veku. Manje je proučeno kakvih sve vrsta katastarskih deftera stvarno ima, iako je dosta dobro poznato šta kažu stari komentari i dokumenti o tome. Sasvim je leženo i pretežno jednostrano dodirnuto pitanje ocene starih turskih katastarskih deftera kao istorijskih izvora.

[3] Glavni izvori za naše poznavanje starih turskih katastarskih deftera su sami ti defteri. To ističe i Šabanović.

[4]) O haraču vidi: H. Hadžibegić, *Glavarina u Osmanskoj državi*, Orijentalni institut, Posebna izdanja IV, Sarajevo, 1966.

posmatraju kao istorijski izvori, nego što ima sam popisni materijal u tim defterima. To sam morao stoga učiniti što prateći materijal u popisnom defteru za Crnogorski sandžak iz 1523. godine ima kao svedočanstvo u izvesnom smislu veću vrednost nego popisni materijal. Jasno je da ja to ne bih morao toliko naglašavati da je u dosadašnjoj istorijskoj literaturi ova strana u oceni turskih katarstarskih deftera dovoljno istaknuta, da se na turske popisne, katastarske deftere ne gleda jednostrano.

Jednostranost u oceni turskih katastarskih deftera kao istorijskih izvora, koja se može sresti u savremenoj stručnoj literaturi, proizlazi iz ograničavanja ocene na njihov osnovni karakter, na to šta su oni kao popisi. Ali pri tome igraju ulogu i shvatanja moderne sociološke istorije, koja, poput nekih sociografskih metoda u sociološkom ispitivanju, preteruje u isticanju značaja istorijskih izvora koji sadrže statističke ili druge popisne podatke.[5] Jednostranost te moderne istoriografije se ne ogleda u tome što ona ističe važnost tih izvora, nego u tome što se prezrivo odnosi prema »tradicionalnoj istoriji« i prema metodima koji su je odlikovali.[6]

U turskoj istorijskoj nauci katastarskim defterima naročito je posvetio pažnju prof. Ö. L. Barkan. On ih uglavnom posmatra kako su oni kao statistički popisi sačinjavani i kakve statističke podatke daju. On ih čak zove popisima stanovništva i zemlje i statističkim defterima.[7] To jednostrano prilaženje je shvatljivo za jednog naučnika koji se bavi ekonomskom i socijalnom istorijom Osmanske imperije u celini. Manje je razumljivo kad se u našoj nauci prenose takva shvatanja, kad se turski katastarski defteri kao istorijski izvori ocenjuju uglavnom sa stanovišta kakve popisne podatke daju.[8] Drukčije malo prilazi izdavač najstarijeg albanskog deftera iz 835/1531-32. godine, vrlo poznati turski istoričar Halil Inaldžik. On obrađuje prvenstveno pitanja koja se tiču deftera koji objavljuje i zalazi u detaljna istorijska objašnjenja.[9]

Kad ovde naglašavam potrebu da se obrati pažnja sa stanovišta istorijske kritike i na prateći materijal, kad je reč opširnim popisnim, katastarskim defterima, ne bih hteo da se shvati da omalovažavam vrednost popisnog materijala u turskim katastarskim defterima. Popisni materijal u njima donosi statističke podatke od velike važnosti. Za istorijsko ispitivanje je preko potrebno poređenje statističkih podataka, jer je njihova najveća vrednost u tome što se pomoću njih može egzaktno pratiti ekonomski i društveni razvitak. Za statistiku su potrebni zajednički imenitelji. Zbog toga nije čudno da se o starim turskim katastarskim defterima kao istorijskim izvorima uglavnom govori s obzirom na njihove opšte odlike.

---

[5] Kad je reč o socijalnoj i ekonomskoj istoriji, neki udžbenici dele istoriju na prestatističku i statističku eru (vidi: *L'Histoire et ses méthodes*, Encyclopédie de la Pléiade, Bruges, 1961, 847—924).

[6] Moderna francuska istoriografija ističe u prvi plan arheološke, lingvističke, demografske, statističke i druge slične metode, jer želi da postigne egzaktnost sličnu prirodnim naukama. Ona potiskuje u drugi red klasične metode istraživanja istorijskih izvora. To je u vezi s izvesnim omalovažavanjem »događajne istorije« i izrazito istorijskog metoda, koji je vezan sa tom »tradicionalnom istorijom« — kako se još ona zove u toj francuskoj istorijskoj školi. (Vidi o tome moj članak: *Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku*, Radovi Naučnog društva BiH XX/1962, 18—19, 35—40).

[7] Najvažniji Barkanov rad koji se odnosi na katastarske deftere nosi naslov *Türkiye'de imperatorluk devirlerin büyük nüfüs ve arazi tahrirleri ve Hakana mahsus istatistik defterleri* (Itanbul Üniversitesi Iktisat Fakültesi Mecmuası II, 1, 2/1940—41, 20—59, 214—247).

[8] Tako dr H. Šabanović u uvodu u navedenoj publikaciji deftera Krajišta Isa-bega Ishakovića prima moderne pojmove (oglašava popisivače, emina i pisara, komisijom). On veli: »Turske katastarske knjige, naročito detaljne, predstavljaju bogatu i raznovrsnu, konkretnu i vjerodostojnu građu za izučavanje društvene i ekonomske istorije Osmanske države uopće, a za istoriju naselja i istorijsku geografiju popisanih oblasti posebno« (str. XLV—XLVI). Tu je izostavljeno da se spomene da defteri daju takođe podatke o demografskoj, etnografskoj i konfesionalnoj pripadnosti stanovništva. Najvažniji nedostatak je, svakako, što u tom prikazu nije uzeto u obzir da turski katastarski defteri daju podatke koji nisu izrazito popisni.

[9] H. Inalcik, *Hicri 835 tarihili Suret-i defter-i sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954.

Suprotstavljajući se ovde jednostranom statističarskom shvatanju vrednosti turskih opširnih katastarskih deftera kao istorijskih izvora i ističući potrebu da se u oceni turskih katastarskih deftera priđe svakom pojedinačno, ne bih hteo da se shvati da poričem potrebu da se vodi računa o njihovim opštim odlikama. Preko je potrebno znati kako su vršeni popisi pokrajina u osmanskoj državi u XV, XVI i XVII veku, kako su se vodile i na kojim su principima sastavljane katastarske knjige, popisni defteri.

Iako je crnogorski defter iz 1523. godine u svojoj vrsti vrlo izuzetan, ne može se izići na kraj s upisima u njemu koji se odnose na dobra dinastije Crnojevića ako ne bismo znali kako se prilikom sastavljanja turskih katastarskih deftera odnosio »stari defter« (defter-i atik) i »novi defter« (defter-i cedid). Bez toga znanja još manje bismo mogli prići analizi teksta u kanun-namama u defteru iz 1523. godine da bismo utvrdili šta u njemu potiče odranije, a šta su popisivači uneli kao novo.

S druge strane, crnogorski defter iz 1521. godine poklapa se po svojim odlikama sa najvećim delom popisa deftera iz 1523. godine, iako je prvi defter po nameni obračun prikupljene glavarine (džizje), a drugi carski defter, opširni popisni defter, katastarski popis Crne Gore. To se moglo dogoditi zbog toga što su oba deftera i po obliku i po sadržaju izuzetni u odnosu prema ostalim defterima svoje vrste. Defter iz 1521. godine je sasvim izuzetan defter. On se samo kao obračun može ubrojati u haračke deftere, a kao popis ne razlikuje se, ni po svom karakteru, a ni po davanju osnovnih podataka, od onog dela popisa u defteru iz 1523. godine koji mu odgovara. Klasifikatori u Carigradskom arhivu nisu baš mnogo pogrešili kad su ga stavili u zirku popisnih deftera. Kao popis on spada tamo, iako mu je namena bila obračun prikupljene glavarine od Crne Gore, zapravo onog dela crnogorske filurije koji spada u prihod sultanu. Taj defter nije običan »popis haraca«.[10] On se od običnog haračkog deftera toliko razlikuje da gotovo nema smisla uvrstiti ga u haračke deftere. U svakom slučaju nema razloga da se u kritici toga deftera kao istorijskog izvora čovek poziva na opšte odlike haračkih deftera. Njemu je kao podloga služio popisni defter i zato on ima odlike koje ima popisni defter.

Iako je defter iz 1523. godine i po formi i po sadržini takođe vrlo izuzetan u svojoj vrsti, ipak on ima neke opšte odlike opširnih popisnih deftera, koje se moraju uzeti u obzir kad se prilazi njegovoj kritici, kad se on posmatra i ocenjuje kao istorijski izvor.

O starim turskim katastarskim defterima, o tome kako su vršeni popisi, kako su sastavljani defteri i šta oni predstavljaju kao istorijski izvori uopšte, najviše je kod nas pisao dr Hazim Šabanović. On je o tome pisao u dva maha, prilikom objavljivanja popisa Beograda i okoline iz turskih katastarskih deftera iz XV i XVI veka i prilikom publikacije deftera Krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine.[11] U svom prikazu se služio najviše rezultatima ispitivanja Ö. L. Barkana i H. Inaldžika. To je zapravo manje-više kompilirani prikaz s autorovim opservacijama, zasnovanim na delimičnom proučavanju katastarskih deftera. Neke od tih opservacija su na faktima zasnovane i vrlo važne, a neke predstavljaju proizvoljne tvrdnje. Ipak čitalac dobija približno tačnu opštu sliku kako su vršeni popisi pokrajina pod turskom vlašću i šta su zapravo ti defteri koji su iz njih nastajali.

Čitalac će lako zapaziti da se u obradi deftera koji se ovde objavljuju moralo poći naročitim putem, jer to zahteva izuzetni karakter ovih deftera.

---

[10] Tako ga zove H. Šabanović (Godišnjak Dr. ist. BiH XV, 263).

[11] H. Šabanović, *Turski izvori za istoriju Beograda*, knj. I, sv. 1, *Turski katastarski popisi Beograda i okoline 1476—1566 godine*, Beograd, 1964; isti, *Krajište Isa-bega Ishakovića — Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Mon.Turcica II, Sarajevo, 1964.

SVEDOČANSTVA DEFTERA ZA CRNU GORU IZ 1523. O VREMENU PRE 1521. GODINE

Vrednost dvaju deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića, koji se ovde objavljuje, ne može se oceniti, a defter iz 1521. godine ne može se čak ni do kraja identifikovati, a da se ne izvrši preko potrebna analiza i interpretacija nekih osnovnih podataka iz tih deftera poređenjem podataka iz deftera jednih sa drugim i sa podacima iz drugih savremenih izvora. Čak se ni tekst kanun-name ni upisi u defterima na dosta mesta ne mogu shvatiti ako se ne izvrši analiza i interpretacija na spomenuti način. Preko je potrebno utvrditi koje su zakonske odredbe služile kao podloga, koji je defter služio kao osnova za prikupljanje glavarine (džizje) od Crne Gore 926 (1519/20) godine. Bez toga ne možemo znati šta zapravo predstavlja defter iz 1521. godine, šta je on zaista. Iz naslova on bi bio shvaćen kao defter o prikupljenom haraču, a ne bi se nikako moglo znati zašto je »džizja« upisana u iznosu od 53 akče. Još manje bi se moglo znati zašto je »džizja« upisana od kuća i baština samo u polovini sela, a zašto su u drugoj polovini sela kuće i baštine upisane bez oznake koliko iznosi »džizja« od njih, kao što se ne bi moglo znati ni to zašto su hasa-zemlje i manastiri upisani sa dažbinama i u onom delu gde je upisana »džizja« i u onom gde nije. Tek kad uzmemo u obzir šta kažu kanun-nama i neki podaci u defteru iz 1523. godine, postaju zagonetke u defteru iz 1521. godine jasnije.

Ali da bi defter iz 1523. godine tome zbilja mogao poslužiti, potrebno je izvršiti analizu teksta kanun-name u defteru iz 1523. godine sa zahtevom da se razluče delovi teksta uzeti iz »starog deftera« od onoga što je uneseno prilikom popisa 1523. godine. A tada se postavlja pitanje koji je defter popisivačima iz 1523. godine služio kao »stari defter«, jer to u tekstu kanun-name nije izričito rečeno. To je potrebno utvrditi i radi samog deftera iz 1523. godine, jer bez toga se ne može čestito oceniti vrednost njegova svedočenja o ranijem vremenu, a ne može se ni steći puno razumevanje izvesnih delova kanun-nama i izvesnih upisa u samom defteru iz 1523. godine. Da bi se utvrdilo koji je defter služio popisivačima Crne Gore 1523. godine kao »stari defter«, potrebno je uzeti u obzir kako je popisivana Crna Gora do te godine, a tu se istraživač mora poslužiti i drugim izvorima. Tek kad se to sve uradi, može se zaključiti kako su carski izaslanici, koji su poslati da utvrde i isprave Skender-begove zulume, postupili pri izradi deftera iz 1523. godine, šta su uzeli iz »starog deftera«, a šta su uneli kao novo. Oni su sami o tome dosta rekli, ali nisu spomenuli izričito koji im je defter služio kao »stari defter«, niti su baš za sve naznačili što su uzeli iz »starog deftera«, jer nisu baš sasvim jasno odelili u čitavoj kanun-nami ono što su novo uneli.

Pre nego što pređemo na izlaganje šta ova dva deftera predstavljaju kao istorijski izvori za svoje vreme, trebalo bi razjasniti napred spomenute probleme. Stoga ćemo napisati tri male rasprave koje se odnose na svedočanstva deftera iz 1523. godine o stanju i odnosima u Crnoj Gori pre 1521. godine, odnosno pre godine iz koje ima sačuvan prvi defter koji se odnosi na Crnu Goru.

I

KAKO JE CRNA GORA POPISIVANA PRE 1523. GODINE

Prvi spomen Crne Gore, zapravo njenog vladara Ivana Crnojevića, u turskim defterima nije u vezi sa popisivanjem Crne Gore od strane Turaka.

U defter za Hercegovački sandžak iz 1477. godine (TD 5 m) na listu 271 v. upisana je nahija Onogošt u naslovu ovako:

موقوف ع[ن] ناحیت اونوغوشته

بو کویلر اصلده موقوف یازلمش صکره معمور اولیجاق چرنی اوغلی

ورمش شمدی کیرو خالی قالمش

»Uzapćeno — [Deo] od nahije Onogošte — Ta su sela u uzorku (= u defteru koji služi kao osnova prilikom popisa, kao »stari defter«) upisana kao uzapćena. Kada su kasnije postala naseljena, napao[1] ih je Crnojević, pa su sada opet ostala pusta.«

U tom popisu je 12 sela upisana kao pusta, a samo u Miločanima je polovina mezre upisana na gornjomoračkog vojvodu Radosava i njegova brata Hamzu, dok je druga polovina upisana na Todora sina Vukčinova. Međutim, u ranijem bosanskom defteru iz 1468/9. (Belediye kütüphanesi, Istanbul, Cevdet yazmaları Nr.0-76) nahija Onogošt je upisana takođe kao »uzapćena«, ali je svih 12 sela naseljeno i daju ukupno dažbine u vrednosti od 3 455 akči. Ivan Crnojević je, znači, poharao Onogošt između 1468. i 1477. godine, dakle za vreme svoje prve vlade, kada je kao mletački vazal bio često u sukobu sa Turcima.

Postoji jedan dokumenat, istina u nešto prerađenom tekstu, koji bi se, možda, mogao dovesti u vezu s ovim napadom Ivana Crnojevića na Onogošt. U Cetinjskom letopisu na listu 65. nalazi se prerađen tekst dokumenta o granicama između Crne Gore i Hercegovine, dokumenta potvrđenog od Ivana Crnojevića i »bana Stefana bosanskog«. Taj dokumenat je datiran sa 17. julom 1471.[2] »Ban Stefan bosanski« u ovo vreme može da bude samo najmlađi sin Hercega Stjepana, kasniji Ahmet Hercegović.[3] Možda bi se moglo dovesti u vezu svedočanstvo o napadu Ivana Crnojevića na Onogošt s ovom potvrdom granica, odnosno možda bi se moglo uzeti da je potvrda starih granica usledila posle napada Ivana Crnojevića. Stefan Hercegović mogao je istupati kao predstavnik Hercegovine, jer u tom kraju bilo je još uvek dvovlašće, a on se oslanjao na Turke, bio je sultanov vazal.

Svedočanstvo tog dokumenta je osporavano naročito zbog toga što je, navodno, nelogično da granica prvo ide između država, pa zatim između Bjelopavlića i Pješivaca, između plemena. Onda se još, navodno, zna — ukazivalo se u kritici — da su Bjelopavlići pripadali državi Ivana Crnojevića.[4]

Međutim, na tome zasnovana sumnja, bar ukoliko se tiče samog svedočanstva o granicama, mora otpasti, jer su Bjelopavlići i 1477. godine — kao što se zna iz navedenog hercegovačkog deftera — i 1485. godine — kao što se zna iz skadarskog

---

[1] Napisano ورمش mesto وورمش اورمش, vurmuş.

[2] *Cetinjski ljetopis*, izd. N. S. Martinović, Cetinje, 1962, 65. — U rukopisu je u broju godine desetica kasnije popravljana, ali će godina biti tačna.

[3] To je istakao i J. Erdeljanović (*Stara Crna Gora*, 23).

[4] J. Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, Naselja 24, Beograd, 1926, 22—25. — Erdeljanović navodi Rovinskog (*Černogorija* I, 442—443) za to da su Bjelopavlići pripadali državi Ivana Crnojevića.

deftera iz te godine — priznavali tursku vlast.[5] Defter za Hercegovački sandžak iz 1477. godine dokazuje jasno da je granica između države Ivana Crnojevića i Hercegovine morala ići granicom između Pješivaca i Bjelopavlića, jer su Bjelopavlići u tom deftru upisani među »vlahe zemlje Hercegove« (Eflakan-i vilayet-i Hersek). To bi potvrđivalo autentičnost svedočenja u potvrdi granica iz 1471. godine, koja je unesena u Cetinjski letopis u nešto izmenjenom tekstu. Potvrda granica iz 1471. godine pokazuje da se tada granica između Crne Gore i Hercegovine na istočnoj strani Crne Gore nalazi između Bjelopavlića i Pješivaca, što se slaže sa podacima u defteru iz 1477. godine, a to je granica Crne Gore na toj strani i u defterima iz 1521. i 1523. godine. Povelje Đurđa Crnojevića svedoče da je oblast Malonšića bila pod njegovom vlašću,[6] a to je oblast obuhvaćena »vilajetom Crna Gora« i u defterima iz vremena Skender-bega Crnojevića. Na istoku do ušća Zete u Moraču i na Morači oko ušća Zete granica države Crnojevića za vreme vlade Đurđa Crnojevića bila je isto što i granica kasnijeg »vilajeta Crne Gore« (vilayet-i Kara Dağ) u defterima iz 1521. i 1523. godine. Da je granica države Đurđa Crnojevića južno od Malonšića bila na Morači, vidi se po podacima upisanim u deftere iz 1521. i 1523. godine, gde je dobar deo bivših dobara Đurđa Crnojevića i begunaca sa Đurđem Crnojevićem upisan u nahiji Župa i u nahiji Grbavci u oblastima u blizini Morače, pa i na samoj Morači.

Potpuno je jasno da je država Đurđa Crnojevića na istoku sezala do Zete i Morače, isto onako kao što je »zemlja Crna Gora« (vilayet-i Kara Dağ) upisana u deftere iz 1521. i 1523. godine sa selima koja dopiru na istok do Zete i Morače sve do okoline Žabljaka (prvo upisano mesto su Ponari). »Zemlja gospodina Đurđa Crnojevića« — kako je zovu Mlečani u vreme pada — »Crnojevića zemlja« (Çirn ili) — kako je nazivaju njeni prvi turski popisivači — bila je teritorijalno isto što »zemlja Crna Gora« (vilayet-i Kara Dağ) u vreme Skender-bega Crnojevića.

Ne upuštam se ovde naširoko i nadugačko u raspravu da li se u vreme Đurđa Crnojevića i za vreme prvih decenija turske vlasti još uvek razlikovala Crna Gora — planinska oblast (Katuni) — od ostalih oblasti tadašnje »Crnojevića zemlje«.[7] Možda je najimpresivniji podatak o tome što se kod Sanuta subaša Crne Gore 1500. godine naziva: »el Baly Vayvoda Subsalacho di Montenegro e di tuto el teritorio dil Sig. Zorzi Zrnovich«[8] Sklon sam da mislim da se u vreme prvih decenija turske vlasti katunska oblast u Crnoj Gori razlikovala od ostale oblasti, gde su posle osvajanja uvedeni harač, ušur, ispendže i druge dažbine. Morale su onde preovlađivati filurdžije, jer otkud iznebuha filuridžije 1513. godine. Može biti da se u to vreme u narodu smatrala Crnom Gorom samo ta katunska oblast, ali to nije sigurno. Nisam sklon da nipodaštavam uticaj države ili administrativne teritorije na formiranje imena geografskih oblasti. To naročito, mislim, ne sme se ovde zaboraviti, jer se u narodu uspomena na Ivana Crnojevića vezuje sa zemljom Crnom Gorom.

Kako je da je, »Crnojevića zemlja« koju je napustio Đurađ Crnojević teritorijalno se nije razlikovala od vilajeta Kara Dag koji je dat Skender-begu kao njegova očevina i u kojem je uvedena filurija kao dažbina za sve Crnogorce u njegovo vreme.

---

[5] Vidi moj članak *Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena*, Ist. zapisi XIII, knj. XVII, 1/1960, 12—16.

[6] U poveljama Đurđa Crnojevića iz 1492. i 1494. godine. — J. Tomić, *Prilozi za istoriju Crnojevića i Crne Gore*, Spomenik XLVII, Beograd, 1909, 14—16,20.

[7] Da je Crna Gora krajem XV i početkom XVI veka obuhvatala samo katunski deo, tvrdi G. Stanojević, *Crna Gora i Crnogorsko Primorje u vrijeme mletačko-turskog rata 1499—1502. godine*, Ist. zapisi XVI, knj. XX, 1/1963, 42. Stanojević čak tvrdi da je i u XVII veku isto tako bilo. B. Hrabak, *Dubrovačke vesti o Skender-begu Crnojeviću i Crnoj Gori pod njegovom vlašću*, Anali Hist. instituta JAZU u Dubrovniku VI-VII/1959, 437—438, naglašava da se kod Sanuta može razlikovati Crna Gora, katunska oblast, od ostale oblasti države Crnojevića, odnosno od sandžaka Crne Gore.

[8] *Arkiv za pov. jugosl.* V, 109. — Vidi I. Hrabak, cit. delo, 438.

Sultanov vazal, vladar Crne Gore Đurađ Crnojević je s brojnom pratnjom napustio Crnu Goru i sklonio se u Mletke u novembru 1496. To je morao učiniti, jer ga je brat i dotadašnji savladar Stevan, u želji da mu preotme vlast, optužio sultanu da kuje zaveru protiv njega, pa je sultan naredio da mu Đurađ dođe na dvor, gde nije mogao očekivati ništa dobro, ili da ide iz zemlje. Posle Đurđeva odlaska, sultanovom privolom, ostao je u Crnoj Gori Stevan Crnojević kao Đurđev naslednik. Pre nego što je obelodanjeno svedočanstvo kanun-name u defteru iz 1523. godine i pre nego što je postao poznat podatak o prvom turskom popisivanju Crne Gore, zaključivalo se, prema izvorima koji su bili na raspoloženju, da je Stevan ostao posle brata na vlasti u Crnoj Gori u istom svojstvu, odnosno kao sultanov vazal. Istina, izvesni podaci su pokazivali da položaj nije ostao baš sasvim isti. Tako je J. Tomić istakao da se u to vreme prema Mlecima zapaža samo delatnost skadarskog sandžak-bega Firuza.[9] Iz Sanutova svedočanstva znamo da u to vreme postoji subaša Crne Gore .[10] Ipak je Tomić — sa mnogo razloga i s oslonom na izvore — mislio da je Stevan Crnojević ostao na vlasti u Crnoj Gori, kao Đurđev naslednik pod sultanovom zaštitom, od novembra 1496. do početka 1499. godine. Tada (sada se zna da je to bilo pred kraj 1498. godine) je Firuz-beg uklonio Stevana Crnojevića i oduzeo mu zemlje kojima je vladao.[11] U našoj nauci se smatralo da je tek tada, 1499. godine, Crna Gora podvrgnuta turskoj vlasti, odnosno da je tada pripojena Skadarskom sandžaku. Tako neki istoričari pišu i danas.

Međutim, već je kanun-nama iz deftera iz 1523. godine ukazivala da je Crna Gora popisana odmah posle bekstva Đurđa Crnojevića, i to kao posebna oblast.[12] Svedočanstvo iz popisa Hota, Kuča, Pipera i Klimenata od 1. redžepa 902/5. marta 1497. godine potvrđuje to nesumenjivo. Popis započinje ovim saopštenjem:

بو عبدین ضعیفین امور بن طغان الامین و یوسف بن احمد
الکاتب امر همایون موجبنجه ولایت چرن الین یازدوقده نواحی خود
وقوچه و پرلری بیله یازمق امر اولنوب...

»Kada su ova dva ponizna roba Umur sin Toganov kao emin i Jusuf sin Ahmetov kao pisar, prema uzvišenoj zapovsti, popisivali vilajet Crnojevića zemlje (Çirn ili), zapoveđeno je da nahije Hote, Kuče i Pipere zajedno popišu« ...[13]

Ta dva popisivača, koji nam se i poimence predstavljaju, popisali su, dakle, »Crnojevića zemlju« pre 5. marta 1497. godine; tako reći neposredno posle bekstva Đurđa Crnojevića. Da je tada »Crnojevića zemlja« posebno popisana, iako pod nadzorom skadarskog sandžak-bega,[14] ne pokazuje samo stilizacija kanun-name u defteru iz 1523. godine i iskaz u ovom svedočanstvu nego i to da Crna Gora nije upisana u defter za Skadarski sandžak iz 1596/7. godine (TD 26).[15]

Postavlja se pitanje da li je to bio prvi popis Crne Gore ili je ona bila popisana već za prve privremene turske vlasti nad njom (1478—1481), kada je Ivan

---

[9] J. Tomić, *Crnojevići i Crna Gora, Glas* LX, Beograd, 1901, 105.

[10] M. Sanuto, *I Diarii* II, Venezia, 1879,136. — Usporedi: Stanojević, cit. delo, 34.

[11] M. Sanuto, cit. delo, 372; Stanojević, cit. delo, 34—35. Stanojević je ukazao na Tomićevu pogrešku, koja je ušla u sve istorije Crne Gore.

[12] Početak kanun-name u defteru iz 1523. godine kaže da je Crna Gora popisana kad je zauzeta, a u odredbi o bivšim dobrima Crnojevića vidi se da je to bilo kad je Đurađ Crnojević »otišao na more«.

[13] B. Đurđev, *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena,* Radovi Naučn. dr. BiH II/1954, 166,172.

[14] Isto. — Da je »sa znanjem Firuz-bega« (Firuz-bey marifetiyle) popisana Crna Gora, ukazuje uvodni tekst u popisu brdskih i malisorskih plemena 1497. godine.

[15] O tome i u Radovima Naučnog dr. BiH II, 180—182.

Crnojević bio u bekstvu. U to vreme se spominje Daut, vojvoda Crne Gore, koji je napao Kotor i pričinio mu velike štete, a tvrdio je da je to učinio po sultanovom naređenu.[16] Bilo je kod nas naučnika koji su tvrdili da se svedočenje o uvođenju punih osmanskih dažbina u Crnoj Gori prilikom osvojenja, svedočanstvo koje se nalazi u kanun-nami deftera iz 1523. godine, ima razumeti tako da je to učinjeno prilikom prve privremene turske okupacije, a ne 1496. godine.[17] O popisivanju Crne Gore u vreme ove kratke turske okupacije mi nemamo nikakvih vesti. Mora se istaći da tekst kanun-name u defteru iz 1523. godine ukazuje jasno na to da je reč o popisu koji je izvršen neposredno posle bekstva Đurđa Crnojevića.[18] Jasno izlazi iz svih podataka u defteru iz 1523. godine da je prvi popis Crne Gore koji taj defter spominje popis koji su izvršili Umur sin Toganov kao emin i Jusuf sin Ahmetov kao pisar, u vreme dok je Stevan Crnojević, kao Đurđev naslednik, imao još neki položaj u Crnoj Gori. To što drugi izvori pokazuju da je Stevan Crnojević ostao u Crnoj Gori kao naslednik svoga brata Đurđa, a što, s druge strane, postoje podaci da je odmah posle bekstva Đurđa Crnojevića »zemlja Crnojevića« popisana, odnosno pripojena osmanskim zemljama, ne mora značiti da su podaci jedni drugima suprotni. Mi sad znamo da je to česta pojava u ovakvim slučajevima, da postoji prilikom turskih osvajanja pojedinih zemalja, negde kraći a negde duži, period dvovlašća. Takođe nije ništa čudnovato što se takav »vilajet« nalazi pod nadzorom skadarskog sandžak-bega, a da se ne vodi u sastavu sandžaka, nego kao poseban vilajet.

Stevan Crnojević nije mogao izgubiti posede porodice Crnojevića. To se ne može nikako pretpostaviti kad se uzmu sve okolnosti u obzir. Naprotiv, pre će biti da je dobio za svoju uslugu nešto više. Iz kanun-name iz 1523. godine može se doznati na kojim je pravnim osnovama izvršen prvi popis Crne Gore. Jedna odredba kaže šta je urađeno sa dobrima Đurđa Crnojevića prilikom prvog popisa. Ali za potpunu interpretaciju toga teksta potrebno je izvršiti analizu teksta kanun-name i utvrditi otkud i otkad potiču koji delovi teksta.

U jednoj tački svoga svedočenja je kanun-nama u defteru iz 1523. godine jasna i bez prethodne opširne analize. Ona svedoči da su prilikom prvog popisa Crne Gore uvedeni ušur, harač i ispendže. Da li to baš znači da nije bilo oblasti u Crnoj Gori gde nisu bile uvedene te dažbine, da ni u brdovitim, izrazito stočarskim delovima Crne Gore nisu preovlađivale filuridžije, ne bi se moglo reći. Tek kanun-nama kaže jasno i glasno da su prilikom prvog popisa uvedene te obične rajinske dažbine, pa makar mi s pravom uzeli da to ne svedoči baš da su prilikom prvog popisa u svima oblastima Crne Gore uvedene te dažbine. Ona, u svakom slučaju, svedoči o tome da su u izvesnim delovima Crne Gore prilikom prvog popisa seljaci podvrgnuti ne samo sultanovoj vlasti i plaćanju harača nego i »gospodarima zemlje« (ashab-i erz), kojima su morali davati dažbine karakteristične za osmanske agrarne odnose u ono vreme.

Kada je pred kraj 1498. godine skadarski sandžak-beg Firuz po sultanovom naređenju uklonio iz Crne Gore Stevana Crnojevića, kada mu je oduzeo zemlju, nije uveden iz osnove novi red u agrarnim odnosima u Crnoj Gori. Nema nikakvih vesti da je vršen novi popis do dolaska Skender-bega Crnojevića. Obično se uzima u našoj nauci da je Crna Gora tada pripojena Skadarskom sandžaku. Ranije sam i ja tako mislio, ali sam kasnije, posle proučavanja, došao do nešto drukčijeg zaključka.

Da Crna Gora do dolaska Skender-bega Crnojevića nije popisivana, da nije načinjen defter na novim osnovama, vidi se po tome što kanun-nama u defteru iz 1523. godine pokazuje da je defter prvog popisa služio Skender-begu kao »stari defter«, kad je «sačinio popis i sastavio« filurdžijski defter za Crnu Goru. Da su dobra Crnojevića i dobra begunaca sa Đurđem Crnojevićem do dolaska Skender-

[16] G. Stanojević, cit. delo, 31.

[17] Ovakvu pretpostavku izneo je B. Nedeljković u svome članku *Status Crne Gore u XVI i XVII veku* (Ist. zapisi XII, knj. XV, 2/1959).

[18] Kanun-nama je tu potpuno jasna.

-bega Crnojevića ostala u istom statusu kao kad su prvi put popisivana, o tom svedoči tekst kanun-name iz 1523. godine i upisi u defterima iz 1521. i 1523. godine. Analiza teksta i interpretacija podataka jednih drugima to jasno pokazuje. Tim što je Firuz-beg uzaptio dobra Crnojevića i dobra begunaca sa Đurđem Crnojevićem, nisu ta dobra promenila pravni status; ona su i dalje ostala «dobra Crnojevića (odnosno dobra begunaca sa Đurđem Crnojevićem) koja su postala hasa«.

Da je Crna Gora i posle uklanjanja Stevana Crnojevića ostala kao vilajet u kojem još uvek vlada izvesni stepen dvovlašća, posebna provincija, pokazuje to što je sultan bio voljan da vrati Đurđu Crnojeviću i zemlju i dobra kad je ovaj počeo sa pregovorima da se vrati i kad se vratio. Očigledno je, prema onome što mi znamo o tim pregovorima, da je Đurađ hteo da dođe na mesto svoga brata Stevana, koji je uklonjen, a takođe je jasno da mu je sultan hteo dati ono što je držao Stevan. Kad Đurađ nije mogao ispuniti uslov da dovede ženu i decu, sultan mu je dao u Anadoliji dobro sa sličnim pravima koja bi imao i u svojoj zemlji.

Da je i posle toga Crna Gora do dolaska Skender-bega Crnojevića imala status posebnog vilajeta s izvesnim stepenom dvovlašća, pokazuju podaci u Sanutovom dnevniku, gde se vidi da knez Aleksa Božidarović, vojvoda od Njeguša, pred turskim vlastima zastupa narod Crne Gore. Što se, takođe u Sanutovim dnevnicima, kao sandžak-begov predstavnik od 1499. do 1511. godine spominje vojvoda, ili subaša, Crne Gore sa sedištem u Žabljaku,[19] ne govori ništa suprotno statusu izvesnog dvovlašća. Što se iz kanun-name u defteru iz 1523. godine može izvesti zaključak da je pre dolaska Skender-bega ušur i ispendže od raje Crne Gore, ukoliko nisu pripadali timarima koji se spominju, uzimao sandžak-beg, biće da je i to odredba prvog turskog popisa. O tome ćemo kasnije nešto više reći..

Od 1498. do Skender-begovog dolaska (1513) — izlazilo bi iz napred navedenog — vilajet Crna Gora je bila posebna oblast, iako je tursku vlast nad njom vršio skadarski sandžak-beg i uživao prihode od nje. To je bilo privremeno stanje. Naročito treba naglasiti da se u Crnoj Gori toga vremena narod nije mirio sa turskom vlašću, da je bilo pokreta i buna naroda. Posle uklanjanja Stevana Crnojevića, dolazili su iz izvesnih krajeva Crne Gore za vreme tursko-mletačkog rata (1499—1503) zahtevi da se Mlečani angažuju u oslobođenju Crne Gore, odnosno da se zauzmu da se vrati Đurađ Crnojević na vlast u Crnu Goru. Iako je u Crnoj Gori u to vreme bilo i pristalica turske vlasti, suprotstavljanje toj vlasti naročito u planinskim krajevima Crne Gore bilo je dosta značajno. Skadarski sandžak-beg Firuz imao je zašto da prihvati pregovore sa Đurđem Crnojevićem. Sultan nije bez razloga hteo vratiti Đurđa u Crnu Goru. Posle Đurđeva priznavanja sultanove vlasti, prestaje izvesno vreme otpor naroda, mada Đurađ nije dobio očinsku zemlju.[20]

Međutim, položaj naroda je postao teži s uvođenjem turske vlasti.[21] Često su izbijale bune velikih razmera. Tako je izbila velika buna u junu 1513. godine, pošto su sela u blizini Kotora — kako to veli vest — otkazala da dadu harač. U ugušivanju te pobune morali su učestvovati okolni sandžak-bezi.[22]

Položaj stanovništva Crne Gore se iz osnove promenio kad je za crnogorskog sandžak-bega došao treći sin Ivana Crnojevića, musliman, Skender-beg. To je bilo u jesen ili u zimu 1513. godine.[23] Imenovanje Skender-bega Crnojevića je očigledno u vezi s otporom naroda u Crnoj Gori, naročito sa bunom iz 1513. godine, koja je bila neposredan povod za pokušaj sultanov da izađe u susret željama naroda. Zbog toga je vilajet Crna Gora, dotada pod nadzorom skadarskog sandžak-

---

[19] Vidi moju raspravu *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, 31.

[20] G. Stanojević, cit. delo, 39. — Posle toga se jedan deo Crnogoraca obraća Mlecima, ali drugi učestvuje u napadima na mletačku teritoriju zajedno sa Turcima.

[21] B. Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, 35.

[22] *Arkiv za povj. jugosl.* VI, 398.

[23] B. Hrabak, cit. delo 421.

-bega, oglašen posebnim sandžakom sa naslednikom domaće dinastije kao sandžak-begom. Ali to nije bio jedini kompromis turske vlasti s otporom crnogorskog naroda. Tada je položaj naroda iz osnove promenjen. Ukinuti su harač, ušur, ispendže i ostale karakteristične dažbine za osmanske agrarne odnose na spahijskim zemljama, ukinuti su timari. Uvedena je filurija od svake kuće i baštine u iznosu od 55 akči, od čega su 33 akče pripadale sultanu umesto harača i 20 akči sandžak-begu umesto ušura i ispendže, a dve akče su ostajale skupljačima dažbina. To znamo iz teksta kanun-name u defteru iz 1523. godine, gde stoji da je »tako sandžak-beg spomenute live Skender-beg sačinio popis i sastavio defter« (Ol üslüp üzere liva-i mezbure sancağı beyi Iskender-bey yazıp defter eylemiş).[24] U odredbi o kadiji u istoj kanun-nami se veli da je Skender-beg prihod od filurije od kuća i baština Crne Gore uzeo u zakup.[25]

Crnogorskom sandžaku je pridodat i Grbalj, ali samo kao carski has nad kojim je sandžak-beg vodio nadzor i brigu. Skender-beg je još dobio u svoj has prihode od dobara Crnojevića i prihode od dobara begunaca sa Đurđem Crnojevićem, »koja su postala hasa« prilikom prvog popisa, ali i od onih dobara Crnojevića, »koja su — kao mlinovi — prodana i od kojih je dažbina vezana uz timar«. On je dobra Crnojevića, očigledno, dobio kao zakoniti naslednik. I sa te strane je imao pravo Skender-beg kad je isticao u svojim pismima da je sultanovom milošću dobio očinsku zemlju. Skender-beg je još dobio prihod od nekih zemalja koje su upisane u defter kao hasa, ali nije upisano da su to bivša dobra Crnojevića ili begunaca sa Đurđem Crnojevićem. Prihod od dažbina koje daju manastiri i prihod od globa i kazni takođe je pripao Skender-begu.

Taj Skender-begov defter predstavljao je prvi popis Crne Gore posle popisivanja prilikom pada Crne Gore pod tursku vlast, posle popisa koji je vršen za vreme Stevana Crnojevića. Tako svedoče podaci kanun-name u defteru iz 1523. godine. Ovde je reč, razume se, o popisivanju koje se vrši u popisni defter (tahrir defteri), a ne o popisivanju koje se preduzima prilikom kupljenja harača i ostalih dažbina.

Kanun-nama u defteru iz 1523. godine i podaci iz deftera iz 1521. i 1523. godine daju mogućnost da se utvrdi po kojim je odredbama napisan Skender-begov defter, odnosno onaj defter za koji se u kanun-nami kaže da ga je on »sastavio«. Analiza podataka iz ta dva deftera to omogućava.

Ali analiza teksta kanun-name u defteru iz 1523. godine daje mogućnost da utvrdimo i vrlo približan tekst kanun-name iz Skender-begova deftera.

II

KANUN-NAMA SKENDER-BEGOVA DEFTERA I NJENA SAOPŠTENJA O PRVOM POPISU CRNE GORE

Sultanovi izaslanici i popisivači Crne Gore 1523. godine, defter-emin Jakub b. Ali i pisar Hizr b. Jusuf, upotrebili su defter koji je Skender-beg »sastavio« kao »stari defter«. Oni su to učinili iz dva razloga: 1) što je prilikom novog popisivanja defter starijeg popisa služio kao podloga; tako je bilo propisano; i 2) što su oni imali u novom defteru da isprave ono što je Skender-beg zulumom počinio; zato su bili poslani.

Oni u kanun-nami spominju dva popisa Crne Gore, prvi prilikom zauzimanja i drugi koji je preduzeo Skender-beg. Da su sastavljači deftera iz 1523. godine pod »starim defterom« smatrali Skender-begov defter, to je jasno iz čitave stilizacije, ali naročito iz druge kanun-name, koja govori o globama. U njenom naslovu stoji da je

[24] TD 122, f. 3 v, l. 9—10.
[25] TD 122, f. 3 v, l. 16.

sastavljena po »starom defteru«, a u tekstu pri kraju se kaže da su Crnogorci filuridžije. Crnogorci su postali filuridžije posle Skender-begovog dolaska, pa je nemoguće da je to tekst kanun-name ranijeg deftera od Skender-begovog.

Treba ukazati na jednu stvar. Kad popisivači unose u defter kanun-namu, ta kanun-nama »novog deftera«, i po rasporedu i po upotrebi termina, vrlo je zavisna od kanun-name »starog deftera«, čak tako da većina kanun-nama u defterima prema svojim ranijim uzorima liči na prepis koji je neznatno prerađen i dopunjen novim elementima. Tek ako je novi popis jednog sandžaka bio na potpuno novim osnovama, kanunu-nama toga deftera prekida niz kanun-nama koje liče na prepis.

Crnogorski defter iz 1523. godine ne predstavlja rezultat popisa na sasvim drugim osnovama prema ranijem popisu, već samo ispravljanje i modifikaciju nekih odredaba.

Imajući u vidu običaj turskih popisivača i okolnosti pod kojima je napisan defter iz 1523. godine, mislim da se analizom može dobiti kanun-nama Skender-begova deftera. Treba istaći da su sastavljači deftera uneli drugu kanun-namu o globama tačno po »starom defteru«.

Kanun-nama u Skender-begovom defteru je morala biti jedinstvena, ali je u svom prvom delu saopštavala agrarno-pravne odredbe, a u drugom delu odredbe o globama. Sastavljači deftera iz 1523. godine u prvom delu su morali izvršiti izmene, uneti nove odredbe. Stoga su napravili *Novu kanun-namu Crne Gore prema uzvišenoj zapovesti* (Kanunname-i cedid-i vilayet-i Kara Da ber muceb-i emr-i ali) — kako nosi naslov prva kanun-nama u defteru iz 1523. godine. U odredbama o globama popisivači su jednostavno postupili, prepisali su tekst iz kanun-name »starog deftera«. Stoga druga kanun-nama nosi naslov *Kanun-nama vilajeta Crne Gore prema starom defteru* (Kanunname-i vilayet-i Kara Dağ ber muceb-i defter-i atik). To već pokazuje da su sastavljači deftera iz 1523. godine i u prvoj kanun-nami morali prepisati ono što nisu uneli kao novo. Inače sami sastavljači u toj »novoj kanun-nami« citiraju »stari defter«, to jest Skender-begov defter.

Da bi se dobio tekst kanun-name Skender-begova deftera, iz teksta kanun-name iz 1523. godine, potrebno je analizom odbaciti sve što su sastavljači deftera uneli kao novo. Do posebnih odredaba o kadiluku i o muselemima nema naročitih teškoća. Tu jednostavno treba izbaciti iz teksta ono što su uneli sastavljači deftera iz 1523. godine kao novo. Takođe ne predstavljaju teškoću odredbe o globama, jer je to prepis iz »starog deftera«. Jedinu teškoću predstavljaju posebne odredbe o kadiluku i muselemima. Zašto njih treba izdvojiti iz kanun-name Skender-begova deftera, reći ću kasnije.

Ovde ne dajem tekst čitave rekonstrukcije, nego samo onoliko koliko je potrebno da se stvar objasni:

بوندن اوّل لواء قره طاغ فتح اولندقده یازیلوب دفتر اولیجاق عشر وخراج و اسپنجه وضع اولنمش ایمش لواء مزبوره صعب و سنکستان اولوب رعایا عشر وخراج و اسپنجه وسایر رسوم ویرمکه قادر اولمدقلری اجلدن هرخانیه وباشتنه یه عادت افلاقیه اوزره اللّی بشر اقچه وضع اولنوب اوتوز اوچ اقچه‌سی خزینه عامره ایچون خراج و یکرمجا اقچه‌سی بدل عشر و اسپنجه سنجاق بکنه و اکی اقچه‌سی جزیه جمعنه واران پادشاه قولرینه تعیین اولندی*) وسنجاق بکی نه تعیین اولنان یکرم اقچه‌نك اون اقچه‌سی بدل اسپنجه در اسپنجه وقتنده النه واون اقچه‌سی بدل عشر در حاصل وقتنده النه **)

سابقا چرنه اوغلی دربایه کیدیجك انك و انك ایله بیله کیدنلرك دکرمنلری صاتلوب تیماره رسمی حاصل بغلنوب و باغلرینك نصف حاصلی واقع اولان قراده خاصّه قید اولنوب و نصف اخری ذکر اولان باغلرك خرجنه و عمارتنه قونلوب که رعایا چپالایه وبودایه و فلیس ایلایه و صکره ازومن جمع ایدوب صقوب شیره ایلایه لر و فوچی خرجی داخی انلرك اولا بوخدمتلر مقابله سنده نصف حاصلن الالر و منوپولیه سایر ممالك محروسه‌ده اولان قانون مقرر کبی سپاهی بیلك هرقنغی ایلرنی دلرسه اکی آی منوپولیه دوتوب خاصّه باغلردن حاصل اولان نصف حصّه شیره‌سن صاندوره شیله که ذکر اولان اکی ایده صاتلمز ایسه جبرله رعایا اوزرینه برقمیه مکرکه رعایا اختیارلری ورضالری ایله دلدکلری بهایه الالر وچرنه اوغلینك طالیانلری و کچیدلری وچایرلری و مزرعه لری خاصّه قید اولنوبدر و چرنه اوغلیله بیله کیدنلرك چایرلری و ییرلری خاصّه قید اولنوبدر

وچتنده اولان اسوته کوسپچه نام مناسترہ و رقده اسوتی نیقولا نام مناسترہ و اورانده اطاسنده اسوتی نیقولا نام مناسترہ و بویانه کولنده پرچسته قوم دیمکله معروف اولان مناسترہ متعلق ییرلر و باغلر و دکرمنلر و طالیانلر اچون امر همایون موجبنجه هربرینه مقطوع مقرر اقچه قید اولنمشدر

خاصّه‌لر و مناسترلر سنجاق بکنه خاص تعیین اولنمشدر †)

لواء مزبوره‌نك خراجی جمعی ایچون اللّی اوچ نفر مسلم تعیین اولنوب هر بری یرلو یرنده مسلم دیوقید اولنمشدر رسوملری مقابله سنده جزیه جمعنه معاونت ایدب وجرنه ملحه‌سنه قره طاغ رعایاسیله بیله وارب خدمت ایدرلر ††)

أمر شریف خاقانی ولایت مزبوره‌نك جرم جنایتی و باد هواسی بابنده بو وجهله یازلدیکه ذکر اولنور اگر بر کافر زنا قلسه . . . (etc.f..9-10v) †††)

Prevod

Ranije kada je liva (sandžak) Crna Gora zauzeta, pa kada je popisana i defter načinjen, bili su nametnuti ušur (desetina), harač i ispendže. Kako je spomenuta liva krševita zemlja, pa raja nije u mogućnosti da daje ušur, harač, ispendže i druge dažbine, na svaku kuću i baštinu je nametnuto po pedeset i pet akči po vlaškom običaju. Od toga je određeno trideset i tri akče za carsku blagajnu na ime harača, po dvadeset akči sandžak-begu umesto ušura i ispendže, a dve akče za carske sluge koji dolaze da skupljaju glavarinu.*) Od dvadeset akči koje su određene za sandžak-bega deset akči je umesto ispendže, pa se uzima u vreme (naplate) ispendže, a deset akči je umesto ušura i uzima se u vreme žetve.**)

Kada je ranije Crnojević (Çirne oğlu) otišao na more, njegovi mlinovi i onih koji su s njim pošli prodani su, a dažbina od njih vezana je uz timar kao prihod. A polovina prihoda koji bude od njihovih vinograda u selima upisana je kao hasa, a druga polovina je ostavljena za troškove i kulturu spomenutih vinograda, koje neka raja kopa, reže i podmlađuje. Zatim neka grožđe bere, cedi i vino pravi. Trošak za burad neka takođe bude njihov (tj. rajin). Radi te službe uzimaju (raja) polovinu prinosa. Kao što je propisan zakon u drugim osmanskim zemljama, neka spahija drži monopol dva meseca u godini koja god želi i neka naredi da se prodaje njegova polovina vina dobijenog kao prihod od hasa-vinograda, s tim da se silom ne nameće raji vino, ako se za spomenuta dva meseca vino ne bi prodalo; sem ako bi raja uzimala po ceni koju bi svojevoljno i dobrovoljno želela. A Crnojevićevi ribolovi, brodarina, livade i njive su ostali upisani kao hasa, kao što su livade i zemlje onih koji su otišli sa Crnojevićem ostale upisane kao hasa.

Za zemlje, vinograde, mlinove i ribolove, koji pripadaju manastiru sv. Gospođa na Cetinju, manastiru po imenu Sv. Nikola u Rijeci, manastiru po imenu sv. Nikola na ostrvu Vranjini i čuvenom manastiru koji se zove Prečiste Komi kod jezera Bojane, prema carskoj zapovesti je za svaki pojedini uvedena određena suma novca odsekom.

Hasa-zemlje i manastiri određeni su sandžak-begu kao has.†)

Radi prikupljanja harača spomenute live imenovana su pedeset i tri čoveka kao muselemi. Svaki je na svom mestu upisan pod nazivom »muselem«. Umesto svojih dažbina, oni vrše službu pomažući pri prikupljanju glavarine (džizje) i dolazeći sa rajom Crne Gore na Crnojevića solanu.††)

U pogledu globa i baduhava spomentog vilajeta carska zapovest je ovako napisana kako se navodi. Ako jedan nevernik počini blud .... (itd., prema tekstu f. 9—10v).†††)

OBRAZLOŽENJE REKONSTRUKCIJE

*) Uzet je čitav početni tekst kanun-name iz 1523. godine (TD 122, f. 6v, l 1—11) jer je takav tekst mogao biti u kanun-nami Skender-begova deftera. Jedino je gerundium اولنوب pretvoren u perfekt اولندی . Prve reči kojima započinje kanun-nama deftera iz 1523. godine više se slažu s ovde rekonstruisanim tekstom kanun-name Skender-begova deftera nego sa tekstom kanun-name iz 1523. godine. Kanun-nama iz 1523. godine započinje rečima »bundan evvel« (pre ovoga), pa zatim izlaže da su prilikom pada Crne Gore uvedeni ušur, harač i ispendže. Međutim, to ja popisivače iz 1523. godine nije bilo »pre ovoga« (bundan evvel), nego je »pre ovoga« za popisivače iz 1523. godine bilo uvođenje filurije. U Skender-begovom defteru takav početak ima smisla, jer se tada uvodila filurija, pa je ranije, kad je crnogorska raja plaćala ušur, harač i ispendže, zaista bilo »pre ovoga«. Istina, »bundan evvel« se može, možda, u tekstu kanun-name iz 1523. godine povezati sa finitnim glagolom u rečenici: »Iskender-bey yazip defter eylemiş«, ali je to vrlo daleko. Ostaje činjenica da početak rečenice sa »bundan evvel« daleko više odgovara rekonstruisanom tekstu kanun-name Skender-begova deftera nego tekstu kanun-name iz 1523. godine.

Dalje je izostavljen onaj tekst za koji je iz njegove sadržine jasno da su ga uneli sastavljači deftera iz 1523. godine, odnosno tekst od اول اسلوب اوزره (TD 122, f. 6v, l. 9) do انك اوزرينه مقرر اولا (TD 122, f. 7, l. 7). Taj tekst nije mogao biti u Skender-begovom defteru.

Sledeća rečenica (TD 122, f. 7, l. 8—10) je mogla biti u Skender-begovom defteru. Sada je ta rečenica došla sasvim lepo na mesto gde se potpuno slaže sa prethodnim tekstom, a ona se u kanun-nami deftera iz 1523. godine ne povezuje baš logično sa tekstom koji joj prethodi, odnosno sa tekstom koji su popisivači iz 1523. godine uneli. Potpuno slaganje ove rečenice sa prethodnim tekstom, kad je u rekostruisanom tekstu izbačeno ono što su uneli popisivačiiz 1523. godine, pokazuje jasno da je izbacivanje navedenog teksta koji su uneli popisivači iz 1523. godine pri rekonstrukciji bilo sasvim na svome mestu.

**) Posle ove rečenice opet dolazi tekst koji su uneli popisivači iz 1523. godine. Zbog toga je izostavljen tekst od ذكر اولان (TD 122, f. 7, l. 10) do طلب اولنوب النميه (TD 122, f. 7v, l 1). Po sadržini je jasno da taj tekst nije mogao biti u Skender-begovom defteru, uneli su ga popisivači iz 1523. godine.

†) U tekstu koji počinje rečima .... و دفترعتيقده (TD, f. 7, v, l, 1—2), a završava se rečima سنجاق بكنه خاص تعيين اولنمشدر (TD 122, f. 8, l. 9), odnosno do odredbe o muselemima, sami popisivači iz 1523. godine kažu šta je uvedeno iz »starog deftera«, a šta u njemu nije bilo. Iako je tu lako i jednostavno postupiti, ipak ostaje nedovoljno jasno kad je reč o odredbi o manastirima (TD 122, f. 7v, l. 17 — f. 8, l. 2), da li se nije, možda, i Skender-begov defter pozivao na »stari defter«, odnosno na defter prvog popisa? Ovde je postupljeno tako što je izbačena rečenica gde se govori o »starom defteru«, jer su sastavljači deftera iz 1523. pod »starim defterom« podrazumevali Skender-begov defter.

††) Tekst odredbe o muselemima u kanun-nami deftera iz 1523. godine ne predstavlja onako jednostavan tekst za rekonstrukciju kanun-name Skender-begova deftera kao što je to predstavljao dosadašnji tekst. Tekst prve odredbe o muselemima koji spada u tekst-kanun-name bez posebnog naslova, onako kako je napisan u defteru iz 1523. godine (TD 122, f. 8, l. 9—13), po stilizaciji kao da kaže da su u Skender-begovom defteru bila upisana 53 čoveka kao muselemi. U tekstu stoji da su »ranije« (sabikâ) bila upisana 53 čoveka kao muselemi.

Teškoće se pojavljuju i u vezi sa tekstom koji sledi. U kanun-nami iz 1523. godine odmah posle odredbe o muselemima dolazi pod posebnim naslovom od-

redba o kadiluku (TD 122, f. 8, l. 14—19), pa zatim opet pod posebnim naslovom odredba o muselemima (TD 122, f. 8, l. 20—25), koja se od prethodne razlikuje samo po nešto drukčijoj stilizaciji i po tome što navodi da su »ranije, kada je zemlja bila popisana« (sabikâ vilayet yazıldıkta), odnosno u prvom popisu zemlje, pored 53 muselema bila upisana dva spahije s istom dužnošću kao muselemi. Zatim se kaže isto što i u ranijoj odredbi, pa i po drugi put da je »sada (haliyâ) uvedeno 36 ljudi kao muselemi.

Te dve odredbe o muselemima u kanun-nami deftera iz 1523. godine toliko su blizu jedna drugoj da to mora da začuđava. Što je trebalo popisivačima iz 1523. godine da u razmaku od nekoliko redaka kažu iste stvari, unesu istu odredbu? Uvođenje ove druge odredbe o muselemima u kanun-namu deftera iz 1523. godine ne služi ničemu kad je već rečeno u prvoj odredbi sve što je bilo potrebno. Jedina stvarna razlika između prve i druge odredbe o muselemima jest to što druga odredba spominje da su prilikom prvog popisa upisana i dva spahije zajedno sa muselemima. To je, međutim, za popisivače iz 1523. godine bilo bez značaja. Oni su imali pred sobom Skender-begov defter, a u njemu su već spahije i timari bili isključeni. Ako je u vreme pisanja Skender-begova deftera trebalo uneti ono što je ukinuto, popisivači iz 1523. godine nisu imali razloga da unose da su prilikom prvog popisa bila i dva spahije. A šta im je trebalo još da bi to uneli da ponavljaju ono što su već jednom rekli!

Ali su carevi izaslanici i popisivači iz 1523. godine imali zašto da uvedu odredbu o kadiluku. Kad je Skender-beg uzeo u zakup crnogorsku filuriju, oduzet je kadijin timar, pa je zemlja ostala bez kadije. To su morali ispraviti. A druga odredba o muselemima ima određene veze s odredbom o kadiluku; u njoj se spominje ukinuti položaj dvaju spahija koji su bili uvedeni u prvi popis Crne Gore s ostalim muselemima »radi carske službe«. Posebnu odredbu o kadiluku i posebnu odredbu o muselemima, koje su unesene u kanun-namu iz 1523. godine pod posebnim naslovima, povezuje ukidanje spahijskog položaja, odnosno timara, što je nastalo kad je Skender-beg zakupio crnogorsku filuriju.

Ne može se drukčije razumeti uvođenje tih odredaba u kanun-namu deftera iz 1523. godine nego da je u Skender-begovom defteru postojao negde — ili kao dodatak kanun-nami ili negde u samom defterskom delu — tekst u kojem se govorilo povodom uvođenja zakupa o ukidanju timara, odnosno spahijskog statusa. Tu je spomenuto da je prilikom prvog popisa jedno selo bilo određeno za kadiju kao timar, a takođe da su tada zajedno sa muselemima bila upisana i dva spahije. Modifikujući odredbu o kadiji novom odlukom, što je bilo potrebno za defter iz 1523. godine, jer je trebalo rešiti pitanje sudske nadležnosti, pisar je nastavio da prenosi i modifikuje prema tadašnjem stanju tekst o muselemima, unevši da su bila »ranije, prilikom popisa vilajeta« uvedena i dva spahije pored 53 muselema, iako za defter iz 1523. godine saopštenje o bivšim crnogorskim spahijama nema nikakve vrednosti, a o muselemima je već jednom rečeno, i to nešto opširnije.

Samo tako se, mislim, može razumeti zašto te dve odredbe imaju posebne naslove i zašto se odredba o muselemima ponavlja. Te dve odredbe potiču iz Skender-begova deftera s onog njegovog mesta gde se govorilo o ukidanju spahiluka povodom zakupa filurije. Odatle su one unesene u tekst kanun-name deftera iz 1523. godine.

†††) Druga kanun-nama u defteru iz 1523. godine nosi naslov *Kanun-nama vilajeta Crne Gore prema starom defteru* (Kanun-name-i vilayet-i Kara Dağ ber muceb-i defter-i atik), pa je čitava prenesena iz Skender-begova deftera i, sem početne rečenice, koja se mora modifikovati, sve ostalo jednostavno ulazi u rekonstrukciju kanun-name Skender-begova deftera. U rekonstrukciji taj tekst treba jednostavno pridodati ostalom tekstu bez naslova, jer su naslov stavili popisivači iz 1523. godine, pošto su prethodno odvojili tekst u kanun-nami koji se odnosi na filuriju i agrarno-pravne odnose i uneli u njega novele.

*
* *

Jasno je da se ne može tvrditi da je ovom rekonstrukcijom dobijeni tekst kanun-name Skender-begova deftera potpuno tačan. To je približno tačan sadržaj kanun-name Skender-begova deftera. Ne može se tvrditi da neke odredbe nisu, možda, izostale. Ali je vrlo verovatno da je ovim dobijeno sve osnovno iz kanun-name Skender-begova deftera. To se može tvrditi na osnovi toga što je, posle postupka s izbacivanjem onoga što su uneli popisivači iz 1523. godine, ostao vrlo logično sređen tekst, mnogo sređeniji nego tekst kanun-name deftera iz 1523. god.

Mora se ukazati na to da se analiza teksta kanun-name deftera iz 1523. godine, analiza na kojoj je zasnovana ova rekonstrukcija kanun-name Skender-begova deftera, mora izvršiti ako neko hoće da upotrebi kanun-namu iz 1523. godine zaista kao izvor za ranije stanje.

Rekonstrukcijom kanun-name Skender-begova deftera smo dobili i tekst u kome je jasnije šta kanun-nama iz 1523. godine svedoči o prvom popisu. Jer kanun-nama deftera iz 1523. godine ne unosi iz nekog drugog izvora svedočanstva o prvom popisu, nego iz Skender-begova deftera, koji je popisivačima iz 1523. godine služio kao »stari defter«. Ukoliko u svom defterskom, popisnom delu defter iz 1523. godine donosi neke upise koji potiču iz prvog popisa, to takođe preuzima od Skender-begova deftera. Za defter iz 1521. to nije potrebno ni kazati, jer je on kao popis skupljene džizje sastavljen prema Skender-begovu popisnom defteru.

Već sam početak kanun-name u defteru iz 1523. godine (TD 122, f. 6v, l. 1—11) ukazuje da su popisivači saznavali podatke o prvom popisu iz Skender-begova deftera. Tu stoji da je u Crnoj Gori uveden ušur, harač i ispendže »kada je liva Crna Gora osvojena, pa kada je popisana i defter načinjen« (... livai Kara Dağ fetholundukta yzaılıp defter olıcak ...), a da je uvedena dažbina »po vlaškom običaju« (adet-i eflakiye üzere) kada je »sandžak-beg spomenute live Skender-beg sačinio popis i sastavio defter« (liva-i mezburenin sancağı beyi Iskender-beg yazıp defter eylemiş). Iz čitave stilizacije je jasno da popisivači iz 1523. godine imaju u vidu Skender-begov defter, koji moraju da isprave, a da ranije stanje, uvedeno prilikom prvog popisa, spominju samo u vezi sa Skender-begovim defterom, sa promenama koje su nastale.

Da su sastavljači deftera iz 1523. godine uz pomoć Skender-begova deftera kao »starog deftera« unosili svedočanstva i podatke iz prvog popisa, to pokazuje vrlo jasno tekst kanun-name o hasa-zemljama, odnosno o dobrima porodice Crnojevića (TD 122, f. v., l. 1—17). Taj tekst započinje rečenicom: »U starom defteru je ovako zapisno: »Kada je ranije Crnojević otišao na more, njegovi mlinovi i onih koji su s njim pošli prodani su, a dažbina od njih vezana je uz timar kao prihod« ... (Ve defter-i atikde şöyle kaydolunmuş ki: »Sabikâ Çirne Oğlu deryaya gidicek onun ve onun ile bile gidenlerin değirmenleri satılıp resmi timara hasil bağlanıp« ...). Da je za popisivače iz 1523. godine Skender-begov defter bio »stari defter«, a da nije to bio defter prvog popisa, to se vidi po tome kao što smo već napomenuli — što u drugoj kanun-nami o globama, za koju popisivači iz 1523. godine u naslovu kažu da je sastavljena »prema starom defteru« (ber muceb-i defter-i atik), stoji pri kraju (TD 122, f. 10v, l. 7—8) da su Crnogorci filuridžije. Ali i ova odredba o hasa-dobrima sama pokazuje da je popisivačima iz 1523. godine Skender-begov defter služio kao »stari defter«, jer stoji da je »u starom defteru« upisano da je *ranije*, kada je Đurađ Crnovjević »otišao na more«, prihod od njegovih mlinova i mlinova begunaca sa njim upisan u prihode timara, a da su ostala dobra postala hasa. Tu je tekst jasan jer on kaže da je »u starom defteru« zapisano šta je bilo ranije, kad je Đurađ Crnojević »otišao na more«.

Ali je potrebno još nešto istaći od ogromne važnosti kad je reč o tekstu odredbe o hasa-dobrima, odnosno o bivšim porodičnim dobrima Crnojevića i begunaca. Tekst kanun-name deftera iz 1523. godine u odredbi o bivšim dobrima Crnojevića, gde se citira »stari defter«, odnosno Skender-begov defter, pokazuje da je pisar Skender-begova deftera, prenoseći tekst iz deftera prvog popisa, bio mnogo

ovisan o tekstu koji je prenosio, čak tako da se taj tekst može smatrati nešto modifikovanim prepisom. To je jasno iz čitave stilizacije, a naročito je jasno po tome što se u odredbi o monopolu za vino u tekstu spominju *spahija* i njegova prava. Međutim, ne samo da 1523. godine nije bilo u Crnoj Gori spahija nego ih nije bilo ni kad je pisan »stari defter« posle dolaska Skender-bega za sandžak-bega (1513). Tu imamo u tekstu kanun-name iz 1523. godine ne samo svedočanstvo šta je učinjeno sa dobrima Crnojevića prilikom prvog popisa nego čak i očuvani tekst iz deftera prvog popisa. Kao što je jasno iz stilizacije te odredbe u kanun-nami iz 1523. godine, ona taj tekst prenosi iz Skender-begova deftera, a u Skender-begov defter — kao što analiza pokazuje — unesen je samo nešto malo modifikovani tekst iz prvog popisa.

Ako popisivači još krajem XV veka nisu unosili u popisne deftere kanun-name sa posebnim naslovom, oni su u to vreme već davali opširne uvodne napomene sa kratkim izlaganjem kako su postupili prilikom popisa, šta su uneli u defter i zašto su uneli. Kako znamo da su popisivači koji su prvi popisali Crnu Goru baš tako postupili popisujući nahije Hote, Kuče, Pipere i Klimente,[26] možemo gotovo sa sigurnošću uzeti da je u prvom popisnom defteru za Crnu Goru postojao uvodni deo u kojem je, pored zabeleške kako su dobili zapovest da popišu Crnojevića zemlju, kazano ponešto kako su popisivači postupili, a unesene su, verovatno, i neke najvažnije odredbe, pa i kanuni. Tu je, najverovatnije, bila upisana odredba o bivšim dobrima Crnojevića, koja je prenesena u nešto modifikovanom obliku u Skender-begov defter. A može biti da je u kasnije deftere preneseni tekst u prvom popisnom defteru bio kod upisa »Crnojevića dobara koji su postali hasa«.

Za sve delove teksta — sem za jedan — koje carski izaslanici nisu uneli kao nove u kanun-namu iz 1523. godine, znamo tačno kako se odnose prema prvom popisu, a kako prema Skender-begovom defteru, koji je služio tim popisivačima kao »stari defter«. Svedočanstvo o tome da su prilikom prvog popisa Crne Gore uvedeni harač, ušur i ispendže je izričito navođenje da je to bilo »kada je liva Crna Gora zauzeta« (liva-i Kara Dağ fetholundukta). Uvođenje filurije »po vlaškom običaju« (adet-i eflakiye üzere) u iznosu od 55 akči od svake kuće i baštine bilo je kad je »sandžak-beg spomenute live Skender-beg sačinio popis i sastavio defter« — (liva-i mezburenin sancağı beyi Iskender-bey yazıp defter eylemiş). Sa dobrima Crnojevića je postupljeno onako kako u odredbi piše: »kad je Crnojević otišao na more« (Çirne Oğlu deryaya gidicek). U toj odredbi je donekle sačuvan tekst prvog popisnog deftera. Pa, štaviše, i one odredbe za koje pretpostavljamo da nisu spadale u integralni tekst kanun-name Skender-begova deftera, odredba o kadiluku i druga odredba o muselemima, jasno kažu da je kadiji dato jedno selo kao timar i da su zajedno sa 53 muselema uvedena dva spahije prilikom prvog popisa, jer se izraz »sabikâ vilayet yazıldıkta« (ranije, kada je zemlja popisivana) može odnositi samo na prvi popis. Jasno je iz toga teksta da su prilikom prvog popisa, pored spahija, bila još uvedena 53 čoveka kao muselemi, ali nije baš do kraja jasno, po svedočanstvu prve i druge odredbe o muselemima, koliko je bilo muselema u Crnoj Gori prilikom Skender-begova popisa. Analiza teksta bi govorila za to da je i tada muselema bilo pedeset i tri kao i prilikom prvog popisa. Jasno je takođe da tekst kanun-name o globama i kaznama u Skender-begovom defteru, onaj tekst koji su popisivači iz 1523. godine uneli kao drugu kanun-namu, ne potiče iz deftera prvog popisa, nego da je to tekst iz Skender-begova deftera.

Jedino nije jasno kako stoji tekst odredbe o manastirima u kanun-nami deftera iz 1523. godine (TD 122, f. 7v, l. 17 — f. 8, l. 2) prema prvom popisu. To je jedina odredba koju su popisivači iz 1523. godine preuzeli iz Skender-begova deftera za koju se ne da utvrditi da li se oslanja na defter prvog popisa ili je tek

---

[26] B. Đurđev, *Iz istorije Crne Gore brdskih i malisorskih plemena*, Radovi Naučnog dr. BiH, II/1954, 166, 172—173. — Ne samo da uvod svojim primerom pokazuje kako su ti pisari postupali nego ti pisari izričito spominju »komentare i kanune« u »opširnom defteru« (defter-i mufassal) koji se odnose na plemena koja se popisuju.

uvedena prvi put u Skender-begov defter. Kad iz teksta izbacimo završnu rečenicu... »defter-i atikde mukayyet olmağin girü ol vecih üzere kaydolundu«, jer je za popisivače iz 1523. godine »defter-i atik« (stari defter) bio Skender-begov defter, ipak ostaje dilema da li je plaćanje odsekom (mukata'a) od manastirskih imanja uvedeno odmah prilikom prvog popisa ili u vreme Skender-begova popisa. Dilema se još više povećava što mi ne možemo isključiti mogućnost da je odredba o manastirima u Skender-begovom defteru glasila isto kao u defteru iz 1523. godine, da je pisar deftera iz 1523. prepisao od reči do reči tekst. U tom slučaju je defter prvog popisa za Skender-begov defter bio »stari defter« (defter-i atik). Rešenje pitanja da li je plaćanje odsekom za manastirska imanja uvedeno odmah prilikom prvog popisa ili tek za vreme Skender-begova popisa ne može se dobiti ni iz teksta kanun-nama o tome niti iz upisa u defterima iz vremena Skender-bega Crnojevića. Analiza tih tekstova, sama za sebe, ne može dati rešenje. Ono se može tražiti drugde, eventualno u drugim izvorima ili s pozivom na opšti postupak Turaka prilikom osvajanja naših zemalja.[27] Analiza teksta kanun-name i upisa u defteru koji se odnose na manastire ne daju mogućnosti da se samo na osnovi njih može utvrditi da li je plaćanje odsekom za manastirska imanja u Crnoj Gori bilo uvedeno odmah posle prvog popisa ili tek za vreme Skender-begova popisa. To je jedini tekst u kanun-nami iz 1523. godine koji nas kao svedočanstvo ostavlja u nedoumici, za koji ne znamo tačno kako se odnosi prema prvom popisu.

Međutim, svedočanstva o prvom popisu Crne Gore, koja se nalaze u tekstu kanun-name deftera iz 1523. godine, nisu ni toliko opširna ni toliko iscrpna da ne ostavljaju nikakvih zagonetki. Svojom lapidarnošću u izražavanju ti tekstovi daju samo neke, i to kao svedočanstva o prvom popisu vrlo jednostrane, podatke. Ti podaci dobijaju kao svedočanstva veliku važnost tek kad se stave na svoje mesto među podatke ostalih istorijskih izvora, kad se stave u svoje isorijske okvire.

Kao što smo videli, ta svedočanstva kažu da je stanovništvo odmah posle pada Crne Gore bilo podvrgnuto plaćanju harača, ušura, ispendže i ostalih rajinskih dažbina. A ta svedočanstva kažu još i to da je prilikom »popisa vilajeta« jedno selo dato kadiji kao timar i da su imenovana zajedno sa muselemima još dva spahije.

Tada se postavljaju ova pitanja:

1) Ko su i šta su ta dva spahije koja se spominju prilikom prvog turskog popisa Crne Gore?

2) Šta su zapravo muselemi koji su takođe upisani prilikom prvog popisa Crne Gore?

3) Kome su tada davali Crnogorci ušur, ispendže i ostale rajinske dažbine kad je, prema svedočanstvu, postojao jedan timar za kadiju i svega još dva spahije?

Drugim rečima, postavlja se pitanje koliko je i kako je uveden turski timarski sistem prilikom prvog popisa Crne Gore.

O tome imamo jedino svedočanstva kanun-name iz 1523. godine. Puna vrednost tih svedočanstava može se dati kad se izvrši potpuna istorijska interpretacija tih podataka. Tek tada mi možemo znati šta upravo daju ta svedočanstva, tek tada smo mi u stanju da ocenimo punu njihovu vrednost kao svedočanstava o tome. Ovo je opet jedan od primera iz kojeg se vidi koliko puna ocena jednog svedočanstva, jednog istorijskog izvora, zavisi od kompletnog ispitivanja, a naročito od istorijske interpretacije. Tek kad se svedočanstvo stavi u svoje istorijske okvire, kad u mozaiku činjenica dobije svoje mesto, kad se kao svedočanstvo verificira u potpunom istraživanju, može se znati njegova puna vrednost kao svedočanstva.

---

[27] Mi možemo s pravom pretpostaviti da su manastiri u Crnoj Gori odmah u početku plaćali dažbine odsekom (ber vechi maktu'), ako nisu imali još veće privilegije. Sultan Mehmed za vreme opsade Skadra potvrdio je posede manastira sv. Nikole na Vranjini i oslobodio ga je dažbina (Glasnik Srp. uč. društva XLVII/1879, 230). Poređenje podataka iz deftera sa našim srednjovekovnim poveljama pokazuje da su manastiri u Crnoj Gori zadržali imanja koja su im darovana od naših srednjovekovnih vladara i velikaša (vidi: *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku, 33).*

III

KOLIKO JE I KAKO JE UVEDEN TIMARSKI SISTEM U CRNOJ GORI PRILIKOM PRVOG POPISA

Odredba o kadijinom timaru u kanun-nami deftera iz 1523. godine (TD 122, f. 8, l. 14—19) ne zahteva nikakvu naročitu interpretaciju. Ono što svedočanstvo kaže uvek ostaje takvo pa ma kako ga mi prevrtali i sa ma kojeg ugla gledali. Iz njega se nikakvim postupkom ne da ništa više iscediti od onoga što kaže. U vreme prvog popisa je jedno selo bilo dato kadiji kao timar. To je oduzeto kad je Skender-beg uzeo u zakup crnogorsku filuriju. Zbog toga kadija u Crnoj Gori nije mogao vršiti svoju dužnost sve do 1523. godine.

Drukčije stvar stoji sa svedočanstvom druge odredbe o muselemima u kanun-nami iz 1523. godine (TD 122, f. 8, l. 20—25), gde se spominje da su prilikom prvog popisa upisana i dva spahije. Taj podatak zahteva vrlo opširnu interpretaciju, jer ona daje važne rezultate.

Spomenuta odredba glasi:

مسلمان قره طاغ

نفرا [الّلی اوچ] ٣٦ (28

سابقا ولایت یازلدقده خدمات شاهی ایچون الّلی اوچ نفر

مسلم و اکی نفر سپاهی قید اولنمش ایمش حالیا اوتوز التی نفر مسلم

قید اولندی خدمتلری مال پادشاهی جمعی و طورلا خدمتی در

»Muselemi Crne Gore

Ljudi [pedeset i tri] 36[28]

Ranije, pri popisu zemlje (vilajeta), bila su zavedena radi carske službe pedeset i tri čoveka kao muselemi i dva čoveka kao spahije. Sada je trideset i šest ljudi uvedeno kao muselemi. Njihova je služba skupljanje dobra carskog i služba na solanama.«

Da ostavimo po strani to što zabuna pisara deftera iz 1523. godine u naslovu ove odredbe ukazuje na to da su i prilikom Skender-begova popisa bila 53 čoveka upisana kao muselemi. To smo ranije spomenuli.

Ovde se, prvo, postavlja pitanje šta su muselemi.

U defterima iz 1521. i 1523. godine svi muselemi su hrišćani sem jednog, koji je upisan u defter iz 1523. godine. To je u Ceklinu upisani Hamza Stjepanov (TD 122, f. 45v). On nije samo novi musliman nego je i novi muselem. Samo dve godine ranije u Ceklinu je kao muselem upisan njegov otac Stjepan (TD 106, f. 27). Ovaj muselem musliman je nešto vrlo izuzetno u crno-gorskim defterima iz XVI veka, jer su i u kasnijim crnogorskim defterima svi upisani muselemi hrišćani.

Da se vidi šta su muselemi u vreme uspostavljanja turske vlasti nad Crnom Gorom, izneću podatke o ličnosti jednog muselema kojeg dobro znamo.

---

[28] Reči الّلی اوچ su precrtane, pa je uveden broj ٣٦ .

U defter iz 1521. godine kao prvi od četiri muselema u Njegušima upisan je Aleksa Božidar(ov) (TD 106, f. 19). U defter iz 1523. godine on nije više uveden ne samo kao muselem nego ni među kućama ni baštinama. Očigledno je umro. Ali postoji ovakav upis:

زمین الکسی بوژدار درید وفاس رادوساو بر وجه مقطوع فی سنه ۲۵

(TD 122, f. 36)

»Zemljište Alekse Božidar(ova) u posedu Vukasa Radosav(ova); odsekom godišnje 25 (akči).«

To je Aleksa Božidarović koji se nalazi upisan na povelji Ivana Crnojevića iz 1489. godine među »vlastelom« kao »od Njegušah *knez* Aleksa Božidarović«.[29] To je *Conte* Alexa Vayvoda de Negusi di Montenegro, koji se na dosta mesta spominje u Sanutovim dnevnicima kao važna ličnost u Crnoj Gori posle uklanjanja Stevana Crnojevića.[30] On tada spada među *knezove* kako počinju da se nazivaju u savremenim izvorima glavari u teritorijalne zajednice sjedinjenih sela i katuna Crne Gore. To još nisu knezovi sasvim razvijenih knežina i plemena kao federacija bratstva, to su još uvek »vlastela Crnojevića zemlje«, ali »vlastela«[31] koja se već naziru kao glavari seoskih zajednica i plemena koja su u procesu obrazovanja. A u tom procesu su naročito igrale ulogu knežine koje potiču iz katunske organizacije.[32]

Muselemi u Crnoj Gori krajem XV i u XVI veku prema turskoj vlasti imaju osnovne obaveze koje na drugoj strani u srpskim oblastima u isto vreme imaju knezovi, naročito da učestvuju u prikupljanju harača. U drugoj polovini XVI veka, kada su se jasnije ocrtale lokalne zajednice i plemena, za neke museleme u deftirima stoji označeno da su knezovi, kao što je to slučaj u dukađinskom defteru iz 1570. godine (TD 500).[33]

U vreme uspostavljanja turske vlasti nad Crnom Gorom muselemi su bili vojvode, knezovi i druga domaća »vlastela«, ona »vlastela« koja će se u kasnijim mletačkim dokumentima zvati skupnim imenom »conti«, a što je prevod skupnog imena »knezovi« — kako će to upotrebljavati kasniji domaći dokumenti.[34]

Iz teksta izlazi potpuno jasno da su dva spahije koji su uvedeni u defter prvog popisa bili domaći ljudi, domaća »vlastela«. Oni se spominju zajedno sa muselemima i imaju, prema svedočanstvu, istu osnovnu dužnost prema turskoj vlasti kao muselemi. Treba još, možda, ukazati na ovo da su popisivači koji su popisali Crnu Goru u prvom popisu, popisujući neka brdska i malisorska plemena 1497. godine, uveli u popis Pipera tri domaća spahije kojima su piperska naselja podeljena. Od njih su dvojica, sigurno, poznate piperske vojvode Božidar Vukotin i Radul Nikačev.[35]

---

[29] *Cetinjski ljetopis*, 37a.

[30] O važnosti ovih podataka biće kasnije više reči.

[31] Termin »vlasteli« ne znači samo sudije porotnog suda ili svedoke na poveljama, iako se naziv s tim u vezi pojavljuje. Naprotiv, svedoci na poveljama i sudije porotnog suda su se tako nazivali zato što su bili iz reda vlastele. To vredi za Crnu Goru u vreme vladavine dinastije Crnojevića. Iako u Crnoj Gori kasnije nestaje stalež vlastele u pravom smislu reči, ostala je stara terminologija, koja se odnosi na glavarski sloj, koji ima neke slabo izražene staleške odlike.

[32] Kao što sam rekao u nekoliko svojih radova, smatram dokazanim da su se knežine pod turskom vlašću razvile iz knežina koje su postajale u katunskoj organizaciji naših srednjovekovnih stočara teritorijalizacijom katunske organizacije, a da su se plemena razvila sličnim procesom u okvirima katunske organizacije.

[33] B. Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, 128—130.

[34] U tom pogledu je naročito karakterističan dokumenat iz 1648. u kojem episkop Visarion u potvrdi spominje knezove i zbor crnogorski.

[35] Radovi Naučnog dr. BiH II, 163—170, 175—177, 210—211.

Iz toga bi izlazilo jasno da su Turci od onog dela domaće vlastele koji je priznao tursku vlast, odnosno koji nije pobegao sa Đurđem Crnojevićem, samo dvojici priznali status spahija; ostali su samo uvedeni kao »slobodni« (müsellem), kao mali baštinici sa kućama, baštinama i ostalim dobrima, nepotčinjenim plaćanju harača i dažbina.

Dr Hazim Šabanović je napisao: ... »on (tj. ja) ni danas ne zna šta su tọ *muselemi* u našim zemljama u XVI i XVII veku pa je zato museleme u Crnoj Gori, sasvim pogrešno proglasio knezovima.«[36] Međutim, ovde nema šta da se traži neko naročito značenje termina »müsellem«, nego ono što je za popisivače bilo osnovno, o s l o b o đ e n o d p o r e z a i d a ž b i n a.

Da bismo razrešili kako su Turci postupili prilikom pripajanja Crne Gore osmanskim zemljama 1496. godine, odnosno prilikom prvog popisa Crne Gore, potrebno je da pogledamo da li se još negde u tekstu kanun-name iz 1523. godine spominje spahija ili timar.

Sem druge odredbe o muselemima, koju smo ranije citirali, u tekstu kanun-name u defteru iz 1523. godine spahija se spominje samo još na jednom mestu, u odredbi o bivšim dobrima Đurđa Crnojevića. U toj odredbi se spominje i timar. Sem u tekstu odredbe o kadiluku u kanun-nami deftera iz 1523, ni na jednom drugom mestu u čitavom defteru se ne spominje timar, samo na ovom, kao što se ni termin spahija ne spominje u čitavom defteru sem na dva napred citirana mesta.

Odredba o bivšim dobrima Đurđa Crnojevića u kanun-nami iz 1523. godine glasi:

و دفتر عتیقده شیله قید اولنمش که سابقا چرنه اوغلی دریایه
کیدیجك انك. و انك ایله بیله کیدنلرك دکرمنلری صاتلوب تیماره رسمی
حاصل بغلنوب و باغلرینك نصف حاصلی واقع اولان قراده خاصّه
قید اولنوب و نصف اخری ذکر اولان باغلرك خرجنه و عمارتنه قونلوب که
رعایا چپالایه و بودایه و فلیس ایلایه و صکره ازومن جمع ایدب صقوب
شیره ایلایه‌لر و فوچی خرجی داخی انلرك اولا بو خدمتلر مقابله سنده
نصف حاصلن الالر و منوپولیه سایر ممالك محروسه ده اولان قانون مقرر
کبی سپاهی بیلك هر قنغی آیلرنی دلرسه اکی آی منوپولیه دوتوب
خاصّه باغلردن حاصل اولان نصف حصّه شیره سن صاندوره شیله
که ذکر اکی ایده صاتلمز ایسه جبرله رعایا اوزرنه براقمیه مکر که رعایا
اختیارلری و رضالری ایله دلدکلری بهایه الالر و چرنه اوغلینك
طالیانلری و کچیدلری و چایرلری و مزرعه‌لری خاصّه قید اولنوبدر و چرنه
اوغلیله بیله کیدنلرك چایرلری و ییرلری خاصّه قید اولنوبدر.

[36] Godišnjak XV, 266.

Prevod

U starom defteru ovako je zapisano: »Kada je ranije Crnojević otišao na more, njegovi mlinovi i onih koji su s njim pošli prodani su, a dažbina od njih vezana je uz timar kao prihod. A polovina prihoda koji bude od njihovih vinograda u selima upisana je kao hasa, a druga polovina je ostavljena za troškove i kulturu spomenutih vinograda, koje neka raja kopa, reže i podmlađuje. Zatim neka grožđe bere, cedi i pravi vino. Trošak za burad neka bude također njihov (tj. rajin). Radi te službe uzimaju polovinu prihoda. Kao što je propisan zakon u drugim osmanskim zemljama, neka spahija drži monopol dva meseca u godini koja god želi i neka naredi da se prodaje njegova polovina vina dobijenog kao prihod od hasa-vinograda, s tim da se silom ne nameće raji vino ako se za spomenuta dva meseca vino ne bi prodalo; sem ako bi raja uzimala po ceni koju bi svojevoljno i dobrovoljno želela. A Crnojevićevi ribolovi, brodarina, livade i njive su ostali upisani kao hasa, kao što su livade i zemlje onih koji su otišli sa Crnojevićevim ostale upisane kao hasa.«

Kao što smo konstatovali, ovaj tekst ne izlaže samo stanje kakvo je uvedeno u prvi turski popis Crne Gore nego dobrim delom i tekstualno potiče iz deftera prvog popisa. To se vidi i po stilizaciji i po upotrebi reči.

Tu se kaže da su posle bekstva Đurđe Crnojevića mlinovi Crnojevića i mlinovi begunaca sa Đurđem Crnojevićem prodati i da im je prihod pridodat uz timar, što će reći — uz jedan timar. Istina, izraz »timara resmi hasil baglanıp« može se tumačiti tako da se odnosi na timar uopšte, ali kad se uzme tekst u svom najjednostavnijem značenju, onda znači ono što smo preveli: »a dažbina od njih vezana je uz timar kao prihod«, što će reći: uz jedan timar prihod od svih Crnojevićevih mlinova i od svih mlinova begunaca. Dalje se kaže da je polovina prihoda od njihovih vinograda (tj. od Crnojevićevih vinograda i od vinograda begunaca) upisana kao hasa, a druga polovina da je ostavljena raji koja ih obrađuje. Hasa-vinogradi su, valjda, dati spahiji koji drži gorespomenuti timar. Jer »hassa« može ovde samo značiti onaj deo zemljišta i prihoda koji prinadleži spahiji, u kojem nije seljak *çiftlik sahibi*, a spahija samo *sahibi erz*. Ovde se termin »hassa« suprotstavlja izrazu »timara bağlanmış«. Mlinovi Crnojevića i begunaca svojim prihodom pripojeni su timaru, a vinogradi Crnojevića i ostalih begunaca su jednom polovinom ostali »hassa«. Odnosi su ostali isti kao i ranije, u vreme vladavine dinastije Crnojevića, jer su i tada seljaci držali vinograde napola.[37]

Da su vinogradi ostali spahiji na koga se misli kad se ranije govorilo o timaru, vidi se u daljem tekstu koji se odnosi na monopol na prodaju vina od hasa-prihoda od Crnojevićevih vinograda i vinograda begunaca. Spahija ima po osmanskim zakonima prava na monopol od dva meseca, i to — kako se u tekstu govori — zna se koji je to spahija, to jest onaj koji drži napred spomenuti timar. Istina, i tu bi se moglo reći da se ta odredba može odnositi na spahiju uopšte, i da ne mora biti veza između napred spomenutog timara i ovde spomenutog spahije. Tekst se zaista može tumačiti i tako, ali prosto i jednostavno razumevanje teksta je ono koje čitavu odredbu povezuje u celinu. U čitavom kontekstu je ovaj spahija koji se spominje povodom monopola na vino identičan s onim spahijom koji drži napred spomenuti timar, a koji se izričito ranije ne spominje. Kao što je polovina roda od vinograda upisana kao hasa, tako su i ostala dobra i prihodi Crnojevića i begunaca sa Đurđem Crnojevićem upisani kao hasa.

Dr Hazim Šabanović — kao što sam napomenuo — piše da ja »ne znam šta sve znači termin *hassa*, pa sam zemlje koje su Turci oduzeli od Đurđa Crnojevića jednostavno dodijelio Stevanu Crnojeviću«[38] Moram da izjavim da zbilja ne znam šta će tu, u ovom tekstu, drugo tumačenje reči hasa (hassa) nego obično, ono poznato. Tekst je potpuno jasan. Mlinovi Crnojevića i begunaca sa Đurđem Crnojevićem pripojeni su timaru. Polovina prihoda od vinograda Crnojevića i begunaca,

[37] Miklosich, *Monumenta serbica*, 531.
[38] Godišnjak XV, 266.

kao i ostala dobra i prihodi Crnojevića i begunaca sa Đurđem Crnojevićem, postali su hasa u sastavu tog istog timara. Zaista mi baš nikako nije jasno zašto je potrebno da se u ovom tekstu traži neko naročito značenje reči hasa (hassa)!

Hasa-zemlje i dobra u okvirima timara bili su sastavni delovi timara, pa su se po pravilu gubili sa timarom. U prvo vreme, u vreme uspostave turske vlasti i njenog učvršćivanja, neke baštine i domeni naših feudalaca, koji su postali turske spahije, ušli su u sastav onoga što im je priznavano kao timar, i to baš kao hasa-zemlje i dobra. Za to bi mogao navesti dosta dokaza, ali ću navesti samo to da 1485. godine, prema defteru za Skadarski sandžak iz te godine (TD 26 m), u bližoj i daljoj okolini Crne Gore u sastavu timara hrišćana spahija ima hasa-zemalja u takvoj količini da to pokazuje da je tačno ono što je napred rečeno.

Pored teksta u kanun-nami i upisa u defteru iz 1523. godine, upisi hasa-dobara u defteru prikupljene džizje iz 1521. godine pokazuju kako su bila uvedena dobra Crnojevića u prvi turski popis Crne Gore. Uz upis Rijeke u taj defter uvedena su brojna hasa-dobra. Tu su upisani *Bağat-i veled-i Çirne ki hassa şod* (Crnojevića vinogradi koji su postali hasa). Slično stoji i za tri ribolovišta i za ostala dobra, dok za mlinove stoji *Asyab-i veled-i Çirne* (Crnojevića mlin) bez oznake da je hasa, jer u prvom popisu prihod od mlinova nisu bili upisani kao hasa, nego su pripojeni timaru. Za vinograde begunaca sa Đurđem Crnojevićem je upisano da su to njihovi bivši mulkovi, privatna imanja, baštine *(Emlak-i girihtegân ba veled-i Çirne)*, koji su postali hasa (TD 106, f. 28). U selu Seljanima u istom defteru pod naslovom *Emlak-i girihtegân ba veled-i Çirne*, pored dva mlina koji nisu upisani kao hasa, upisani su »hassa zemin« i »hassa bağ« (TD 106, f. 31v). Slično su u defteru iz 1521. godine uvedena i druga hasa-dobra i mlinovi, koji su ranije bili dobra Crnojevića ili dobra begunaca sa Đurđem Crnojevićem. Navodim ovaj defter skupljene džizje iz 1521. godine zato što je on sastavljen na osnovi Skender-begova tahrir deftera, kojem je opet služio kao podloga, kao »stari defter«, prvi turski popis Crne Gore. Inače su i u defter iz 1523. godine uneseni slični upisi.

Da su ta hasa-dobra i mlinovi pripali jednom od dvojice spahija koji su upisani u prvi turski popis, to je jasno iz odredbe u kojoj se kaže da su p r i h o d i o d m l i n o v a p r i p o j e n i t i m a r u, kao što je jasno iz odredbe o monopolu za vino, gde se veli da s p a h i j a ima pravo da drži monopol od dva meseca. Da je to dato prilikom prvog turskog popisa Crne Gore jednom hrišćaninu spahiji, to je jasno zbog toga što su dva spahije koji se spominju prilikom prvog popisa Crne Gore zajedno upisani sa muselemima. Sam postupak oglašavanja bivših dobara Đurđa Crnojevića i begunaca sa njim kao hasa-dobara toga spahije dokazuje da je postupljeno na izuzetan način prema jednom hrišćaninu, bivšem vlastelinu.

Ko je mogao biti između novembra 1496. godine i početka marta 1497. godine taj vlastelin iz Crne Gore koga je sultan imenovao spahijom i kome je dao porodična dobra Crnojevića i dobra begunaca sa Đurđem Crnojevićem, i to mlinove, po osmanskim odredbama, pripajajući ih uz timar, a druga dobra, ostavivši na njima stare odnose, proglašavajući ih sa dobrima i prihodima? Ko je mogao biti taj bivši vlastelin u vreme kada je sultan ostavio Stevana Crnojevića u Crnoj Gori kao naslednika Đurđa Crnojevića, pošto se Stevan pokazao veran sultanu, ocrnivši pred njim brata da šuruje kao sultanov vazal sa sultanovim neprijateljima? Ko je mogao biti ličnost koja u takvoj situaciji ne dobija samo kao spahija, bivši domaći vlastelin, u timar porodična dobra Crnojevića nego i dobra begunaca sa Đurđem Crnojevićem?

P o t p u n o j e j a s n o i n e s u m n j i v o d a j e t o b i o S t e v a n C r n o j e v i ć.

Da je Stevan Crnojević posle bekstva Đurđa Crnojevića (u novembru 1496) do svoga uklanjanja (pretkraj 1498) ostao u Crnoj Gori, kao Đurđev naslednik, u s v o j s t v u s p a h i j e, pokazuje — kao što sam već istakao — i to što je Đurađ Crnojević, posle povratka, dobio s p a h i l u k u Anadoliji kao kompenza-

ciju što nije vraćen u Crnu Goru na mesto uklonjenog Stevana, i to dobio spahiluk koji veličinom i značajem otprilike odgovara bivšem spahiluku Stevana Crnojevića.

Sama dobra Crnojevića, pošto su ušla u sastav timara Stevana Crnojevića prilikom prvog popisa Crne Gore, predstavljala su velik domen, pa bi se mogla, možda, staviti primedba da takav domen prelazi granice timara. Međutim, u XV veku se zeamet ne određuje toliko veličinom koliko vojno-upravnom dužnošću. Ima u XV veku u defterima upisanih hrišćana spahija sa timarima čiji prihodi prelaze 20 000 akči. Ukazao bih na jedan slučaj u kraju bliskom Crnoj Gori. U defter za Skadarski sandžak iz 1485. godine upisan je spahija Petar sin Lješov koji drži timar »u obliku zeameta« (ber vech-i zeamet) sa prihodom od 20 195 akci.[39])

Da ta dobra nisu promenila svoj stari pravni status ni posle uklanjanja Stevana Crnojevića, da su se i dalje vodila kao dobra Crnojevića i dobra begunaca sa Đurđem Crnojevićem, vidi se po tome što su ona ušla u Skender-begov defter onako kako su upisana u defter prvog popisa Crne Gore. Kada je Skender-beg Crnojević došao za crnogorskog sandžak-bega, dobio je ta dobra i kao sandžak-beg i kao legitimni naslednik. U defterima koji se ovde objavljuju prihodi od tih dobara samo njemu pripadaju.

Ovim je konačno rešeno pitanje u kakvom je svojstvu Stevan Crnojević nasledio zemlju posle Đurđeva bekstva kad je Crna Gora pripojena osmanskim zemljama i kad je od turskih vlasti, kao takva, prvi put popisana. Iz odredbe o vinogradima se vidi da su na tim dobrima, koja su data Stevanu Crnojeviću kao hasa, ostali stari odnosi, samo što je uvedena osmanska odredba o monopolu na prodaju vina u roku od dva meseca. Tu se u kanun-nami izričito ističe da se uvodi osmanska zakonska odredba. Od drugih poseda samo su mlinovi podvedeni pod zakonske odredbe koje važe na osmanskim timarima. Tako je to sve ostalo što se tiče pravnog statusa tih dobara i prihoda i posle uklanjanja Stevana iz Crne Gore, s tom razlikom što su ta dobra dobila status uzapćenih dobara. Kada je za crnogorskog sandžak-bega došao Skender-beg Crnojević, on je sve to nasledio s istim očuvanim agrarno-pravnim odnosima.

Ali ako je pravni status tih zemalja ostao isti, nije ostao i spahija koji ih je držao, jer posle uklanjanja Stevana Crnojevića nije postavljen drugi spahija s istim statusom. Bar tako bi izlazilo iz podataka koje znamo. Upravo to potvrđuju savremeni Sanutovi dnevnici. U njima se u ovo vreme kao domaći predstavnik Crne Gore, za kojeg bi se moglo naslutiti da je spahija, pojavljuje jedino već ranije spomenuti Aleksa Božidarević. On se pod 1503. godinom spominju kao *Conte Alexandro di Montenegro* i *Conte Alesa dila Montagna Nigra*, a pod 1504. godinom on je spomenut kao *Conte Alexa Vayvoda de Negusi de Montenegro*. Prema zapisima u Sanutovim dnevnicima dalo bi se zaključiti da je knez Aleksa u ovo vreme predstavnik Crne Gore pred turskim vlastima. On sarađuje sa skadarskim sandžak-begom Firuzom, sa kojim se sprijateljio. Knez Aleksa, za koga Sanuto kaže da je prijatelj Mletaka, može kod Firuz-bega da pokreće pitanje solana i da uređuje izvesna pitanja.[40]

Da je knez Aleksa Božidarović bivši spahija, koji je ostao samo *müsellem* (oslobođen od poreza i dažbina), kada je Skender-beg Crnojević došao za sandžak-bega i zakupio crnogorsku filuriju, kada su time ukinuti timari, dalo bi se naslutiti iz nekih defterskih podataka. Defter iz 1521. godine ne potvrđuje da je to tako, jer je u taj defter skupljene džizje knez Aleksa uveden samo s oznakom *müsellem*. Pošto ništa nije plaćao, nije ni uvedeno šta poseduje. Knez Aleksa u defter iz 1523. godine nije upisan; očigledno je u međuvremenu umro. Ali je bivše njegovo zemljište (zemin) — kao što je to ranije citirano — upisano na Vukasa sina Radosavova. Činjenica da je knez Aleksa imao ranije u posedu posebno označeno zemljište (zemin), a ne samo običnu baštinu muselema, mislim, potvrđuje zaključak

[39] Radovi Naučnog dr. II, 212.

[40] Ove podatke uzeo sam u obzir već ranije za isti zaključak (Radovi Naučnog dr. II, 214).

o tome da je knez Aleksa Božidarović, vojvoda od Njeguša, bio drugi spahija od dvojice spahija koji su upisani prilikom prvog turskog popisa »Crnojevića zemlje« (Çirn ili). Ovo bi, valjda, bio ostatak od njegove »hassa zemin«. U Donjem Polju u Njegušima postoje Aleksića njive, ali narod ne zna ko su Aleksići, kao što ni o Aleksi Božidareviću nije očuvao spomen u narodu.[41] Ali, ako se, ipak, očuvao naziv za njive naslednika kneza Alekse, to ukazuje da je knez Aleksa imao u svoje vreme izuzetan položaj.

Mora se istaći da zaključak da je jedan od dvojice spahija koji se spominju prilikom prvog popisa Crne Gore bio Stevan Crnojević počiva daleko čvršće na tekstu kanun-name i da je zasnovan mnogo više na činjenicama nego zaključak da je drugi spahija bio knez Aleksa Božidarović. Da je jedan od spahija bio Stevan Crnojević, to je, mislim, nesumnjivo utvrđeno. Pored izvesne hipotetičnosti, zaključak da je drugi spahija bio knez Aleksa Božidarović, vojvoda od Njeguša, počiva, ipak, na nekim utvrđenim činjenicama.

Ostaje, ipak, jedan problem. Timar Stevana Crnojevića, ma koliko da je bio velik, obuhvatao je u prvom redu porodična dobra Crnojevića. Timar kneza Alekse Božidarovića (ili nekog drugog domaćeg glavara, ako ne bismo uzeli moju pretpostavku kao dokazanu) bio je mali timar hrišćanina spahije. Svedočanstvo izričito kaže da je kadiji jedno selo dato kao timar. Ušur, ispendže i ostale dažbine koje je davala raja Crne Gore pre dolaska Skender-bega Crnojevića — o čemu svedoči kanun-nama deftera iz 1523. godine, prenoseći svedočanstvo Skender-begova deftera, prilikom čijeg je sastavljanja upotrebljen i defter prvog popisa — nisu mogli biti potpuno obuhvaćeni sa ta tri timara. Čak i kad bismo uzeli kao vrlo verovatno da je u izrazito stočarskim krajevima preovlađivala filurija kao dažbina, ipak ostaje problem. Kome je raja Crne Gore davala ušur, ispendže i ostale rajinske dažbine koji nisu bili obuhvaćeni ovim timarima?

U tekstu kanun-name iz 1523. godine ima svedočanstvo koje ukazuje na to kome su išle te dažbine. To je tekst koji je preuzet iz Skender-begova deftera. U tom tekstu stoji: »Od dvadeset akči koje su određene za sandžak-bega deset akči je umesto ispendže, pa neka se uzima u vreme naplate ispendže, a deset akči je umesto ušura i neka se uzima u vreme žetve« (Ve sancakbeyine tayin olunan yiğirmi akcenin on akcesi bedeli ispencedir ispence vaktında alına ve on akcesi bedeli öşürdür hasil vaktında alına). Kad je uvedena filurija umesto ušura, ispendže i ostalih dažbina, kad je Skender-beg došao za sandžak-bega i uzeo u zakup novouvedenu filuriju za čitavu Crnu Goru, njemu je, kao sandžak-begu, dat ekvivalenat za ušur i ispendže. To se može tumačiti samo tako da su pre dolaska Skender-bega Crnojevića za crnogorskog sandžak-bega ušur i ispendže od raje Crne Gore — ukoliko nisu pripadali timarima ili subaši — spadali u has nadležnom sandžak-begu, odnosno Firuz-begu, koji je, kao skadarski sandžak-beg vodio nadzor nad Crnom Gorom. Ne možemo se tačno snaći u podacima o vojvodi, ili subaši, Crne Gore koji se spominje u savremenim dnevnicima M. Sanuta. Nije jasno da li je to vojvoda, sandžak-begov poverenik, nadzornik nad njegovim prihodima i izvršilac njegovih zapovesti, ili je reč o subaši koji predstavlja tursku vlast nad Crnom Gorom, držeći u svom zeametu jedan deo dažbina od Crne Gore. Predstavnici turske vlasti, sandžak-beg (o tome ima čak indicija u tekstu kanun-name) i subaša Crne Gore, mogli su imati prihode od jednog dela ušura i ostalih rajinskih dažbina od Crne Gore, kao što je kadija, takođe kao predstavnik turske vlasti nad Crnom Gorom, imao jedno selo kao timar. Nije potrebno tvrditi da je Crna Gora posle zauzimanja izdeljena na tri timara, što bi bilo nemoguće.[42] Još je manje potrebno praviti konstrukciju koja nema nikakve veze sa svedočanstvima izvora pa tvrditi da je filurija za čitavu Crnu Goru bila uvedena već posle zauzimanja 1496. godine, a da se svedočanstvo kanun-name o uvođenju harača, ispendže i ostalih dažbina odnosi na prvu privremenu okupaciju Crne Gore od strane Turaka (1479—1481).

[41] J. Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, 333, 464.

[42] M. Žeravčić je čak tvrdio da kanun-nama iz 1523. godine pokazuje da su Turci Crnu Goru prilikom osvojenja izdelili na dva timara. — Ist. zapisi III, knj. VI, 379.

Crna Gora u vreme Stevana Crnojevića i u pogledu regulisanja agrarno-pravnih odnosa bila bi tek od Turaka osvojeni vilajet koji je još uvek u stvarnom dvovlašću. Skadarski sandžak-beg, kao nadzornik nad tim vilajetom, ima prihod od njega, taj prihod spada u sandžak-begov has. Pored kadije, koji ima jedno selo kao timar, možda prihode od Crne Gore ima i subaša. Oni to imaju kao predstavnici turske vlasti nad Crnom Gorom. Ali postoje domaća vlastela i glavari koji su priznali tursku vlast u svojstvu spahija i muselema, odnosno oslobođenih od poreza i dažbina. Među njima je i naslednik dinastije, priznat kao spahija sa porodičnim i nekim drugim dobrima koja drži u posedu.[43]

Iako je posle uklanjanja Stevana Crnojevića likvidirano dvovlašće zasnovano na legitimitetu, ipak je, izgleda, privremenost turske uprave nad vilajetom ostala sve do dolaska Skender-bega za crnogorskog sandžak-bega. U to vreme — reklo bi se po nekim podacima — postoji domaći predstavnik Crne Gore koji nju zastupa. Istina, prema podacima kod M. Sanuta kao da izlazi da je posle 1498. godine Crna Gora jednostavno pripojena Skadarskom sandžaku. Ali se dade shvatiti da je to prikazano pojednostavljeno, jer se Mlečani baš do kraja nisu mogli snalaziti u turskom upravnom sistemu. Štaviše, kod samog Sanuta ima potvrda da se Mlečani nisu snalazili potpuno u organizaciji turske uprave nad Crnom Gorom u ovo vreme. Sanuto 1500. godine zove Balija, subašu Crne Gore, »sandžakom Crne Gore«.[44] Ali taj podatak, koji je netačan, mislim, ukazuje da je tačno da je Crna Gora bila posebna oblast, iako je bila pod nadzorom skadarskog sandžak-bega.

*
* *

Turski defteri kao istorijski izvori do sada su ocenjivani sa vrlo grubo uzetih metodskih stajališta. To naročito treba istaći kad je reč o popisnim (tahrir) defterima.[45] Uglavnom se na njih gleda kao na majdane ekonomskih i demografskih statističkih podataka za krajeve na koje se odnose, i to za vreme kada se vršio popis. Oni to zbilja jesu i to im je osnovna vrednost. Još se ističe njihova vrednost za istorijsku geografiju. Ali, sadašnje, po svojim osnovnim gledištima, jednostrano sociologistički, i, po svojim metodskim postupcima, konfekcijski, nastrojena istoriografija i ovde je bila u stanju da svede vrednost svedočanstava tih izvora na nekoliko osnovnih crta (koje, svakako, treba istaći), ali da ne uzme u obzir mnoge elemente od osnovne važnosti.

Ovde bih samo naglasio da je u dosadašnjoj literaturi vrlo malo obraćena pažnja na odnos »stari defter« (defter-i atik) i »novi defter« (defter-i cedid). Ovisnost »novih deftera« o »starima« je jedna od osnovnih činjenica koju mora imati istoričar u vidu kad ocenjuje turske popisne deftere kao istorijske izvore. U tom odnosu leži najvažniji elemenat za istorijski prilaz pojedinim podacima u defterima, jer je za istoričara od osnovne važnosti da zna otkad i otkud potiču pojedine odredbe, da zna koji su upisi preneseni iz »starog« ili još ranijeg deftera. Međutim, ne radi se samo o tome da se usporede sačuvani defteri kako se oni međusobno odnose kao »stari« i »novi defteri«[46] nego se mora obratiti pažnja i na to šta defter prenosi iz »starog deftera« i kad ovaj nije očuvan. Tada moramo utvrditi šta potiče iz starog deftera, pa čak, po mogućnosti, i rekonstruisati izvesne

[43] Koliku je on stvarno vlast imao, nije baš sasvim jasno.

[44] Sanuto, *I Diarii*, t. III, 406, Stanojević, cit. delo, 39.

[45] Mi znamo dosta dobro, prema dosadašnjim proučavanjima, kako su se vršili popisi, pa znamo takođe šta su o tim defterima rekli onovremeni propisi turske države, zapravo šta je o njima rečeno u onovremenoj literaturi koja se bavila uređenjem osmanske imperije, ali stvarno malo znamo o njima što je potrebno da se zna za ocenu kakva oni svedočanstva daju kao istorijski izvori. Jedino što se stalno uopšteno ističe, naročito u turskoj literaturi i kod nas, jest tačnost u saopštavanju podataka u ovim defterima.

[46] U oceni Šabanovićeve knjige koja sadrži popise Beograda iz XVI veka naročito sam naglasio da je vrlo malo obraćena pažnja na to kako se odnose defteri iz kojih su uzeti ti popisi kao »stari« i »novi defteri«. Ne mogu se pohvaliti da je shvaćeno šta sam onde rekao.

upise. A u tom pogledu moraju se primeniti mnogi metodi istorijskog istraživanja teksta, kao svedočanstava, koji su bili cenjeni u XIX veku, a danas se mnogo puta zaboravljaju.

Trebalo je raspraviti o čitavom nizu problema da bi se pokazalo šta defteri iz vremena Skender-bega Crnojevića svedoče o stanju u Crnoj Gori i odnosu prema turskoj vlasti u ranijem periodu, u međuvremenu posle pada Crne Gore pod tursku vlast (1496) do dolaska Skender-bega Crnojevića za crnogorskog sandžak-bega (1513). To je trebalo učiniti da bi se dala ocena samih tih svedočanstava kao takvih, ali da bi se ocenila u punoj vrednosti i svedočanstva tih deftera o stanju u Crnoj Gori i odnosu prema turskoj vlasti u vremenu Skender-bega Crnojevića. Da bi se znalo od kakve vrednosti podatke daju ti defteri o promenama koje su nastale u Crnoj Gori posle dolaska Skender-bega Crnojevića, potrebno je da se zna šta je bilo ranije. A o stanju i položaju Crne Gore pod turskom vlašću u ranijem periodu ovi defteri su u ponečem, čak i vrlo važnom, za sada jedina poznata svedočanstva.

Kao što je čitalac mogao videti, bilo je potrebno prilično napora da se dovedu u red štura svedočanstva ovih deftera o periodu turske vlasti nad Crnom Gorom pre Skender-bega Crnojevića, da se ona interpretiraju isto tako šturim podacima iz drugih savremenih izvora.

ANU BiH
АНУ БиХ

DEFTER GLAVARINE SKUPLJENE OD CRNE GORE IZ 1521. GODINE

Pod brojem 106. u zbirci popisnih deftera u Carigradskom arhivu uveden je po vremenu prvi crnogorski defter iz doba Skender-bega Crnojevića. To, međutim, nije popisni (tahrir) defter, nego je to popis skupljene glavarine od Crne Gore, a pogrešno je uveden među popisne deftere.

Defter ima 40 listova veličine 30 × 9 cm. Stare korice se nisu očuvale, ali je rukopis deftera čitav i dosta dobro očuvan. Pisan je pismom koje predstavlja prelazni tip ka čistom pismu sijakat. U defteru su brojevi označeni sijakatskom šifrom, takozvani »divanski brojevi« (erkam-i divaniye).[1] Pismo je bez dijakritičkih tačaka, jako nečitljivo.

Na početku stoji naslov (TD 106, f. 1v):

دفتر عن جزیه ء ولایت قره طاغ که بمعرفه احقر الوری اسکندر
میرلواء مزبور و محمود غلام شاهی جمع شد فی سنه ست [و] عشرین
و تسعمائه

»Defter od glavarine (džizje) zemlje (vilajeta) Crne Gore, koja je skupljena sa znanjem najponiznijeg čoveka Skendera, bega spomenutog sandžaka, i carskog sluge Mahmuda u godini devetsto dvadeset i šestoj«.

To nije prosto harački defter, nego je obračun onoga što spada sultanu na ime džizje od prikupljene filurije od stanovništva Crne Gore 926. godine po hidžri. Ta godina počinje 23. decembra 1519. po našoj eri. Ali kako se porez nije kupio zimi (filurija se, prema zakonskim odredbama koje se tiču drugih krajeva, ubirala o Đurđevdanu), to se može zanemariti ono nešto dana iz 1519. godine, pa reći da je glavarina prikupljena 1520. godine.

Na poslednjoj strani deftera (TD 106, f. 40) stoji zapisano kad je defter sačinjen, odnosno kad je napisan:

تحریرا فی الیوم السابع جمادی الاخر سنه سبع
وعشرین و تسعمائه - بمقام قسطنطینیه

»Pisano 7. dana meseca džumada II godine 927. (15. maja 1521). — U prestonici Carigradu.«

[1] Vidi: S. Elker, *Divan rakamları*, Ankara, 1953; L. Fekete, *Die Siyāquat — Schrift*, I, II, Budapest, 1955; H. Inalcik, *Hicri 835 tarihili Suret-i defter-i sancak-i Arvanid*, Ankara, 1954, XII.

Defter, dakle, nije pisan iste godine kad je skupljena džizja, nego godinu dana kasnije.

Posle datuma na poslednjem listu su potpisani: Mehmed koji je nadzirao pisanje, odnosno obračun, Kasim koji je pisao defter i, na kraju, Skender-beg, sa čijim se »znanjem«, u čijoj se nadležnosti pisao defter koji je, očigledno, predstavljao obračun.

Dr H. Šabanović je izrekao tvrdnju da su ovo potpisi carskog mal-defterdara i ostalih visokih činovnika na Porti. Od tri potpisa koja se nalaze na kraju deftera samo je jedan stilizovan, samo on bi dolazio u obzir kao defterdarov potpis. Ovo, međutim, ne može biti ni *kuyruklu pence* (penče s kurjukom, repom) niti *kuyruksuz imza* (potpis bez kurjaka, bez repa) carskog defterdara. Penče i potpis carskog defterdara, pa i defterdara uopšte, tako su karakteristično stilizovani da niko ne može penče koje se nalazi na kraju crnogorskog deftera iz 1521. godine oglasiti kao defterdarovo penče ili njegov potpis. Istina, moramo ukazati na to da raspolažemo s nešto kasnijim uporednim materijalom, ali mislimo da se može tvrditi da je način kako su se defterdari potpisivali morao biti isti za čitavo vreme Sulejmanove vladavine, a, svakako, i ranije. Ovaj je defter overen od carskog defterdara na taj način što je stavljena sultanova tugra. Da li je u ovo vreme za ovakav defter bila potrebna još neka druga overa, o tome ne može niko ništa tvrditi. Ovaj defter je tako izuzetan da se o tome već zbog toga ne može ništa unapred tvrditi, a ponajmanje s pozivom na opšte propise. odnosno opšti postupak.

U naslovu deftera stoji napisano da je glavarina skupljena »sa znanjem« Skender-bega i carskog sluge Mahmuda. Uz Skenderovo ime stoji izraz poniznosti لحقرالورى , »najponizniji od ljudi«, »najponizniji čovek« (misli se: sultanu najponizniji podanik, najponizniji rob njegov), a uz ime carskog sluge to ne stoji. Tu titulu poniznosti može upotrebiti samo sandžak-beg sam za sebe, kad je defter rađen u njegovoj nadležnosti, kad on podnosi obračun. Drugi ne može staviti tu titulu poniznosti. Naprotiv, drugi — ma ko bio — morao bi staviti titule koje su odgovarale položaju sandžak-bega. Dakle, izraz »sa znanjem« nema isti značaj za carskog slugu Mahmuda kao za Skender-bega. Mahmud je izaslanik carev koji prisustvuje skupljanju glavarine (džizje), a u Skender-begovoj nadležnosti se sastavlja defter o prikupljenoj glavarini od stanovništva Crne Gore.

Mora se istaći da izričito stoji da je defter pisan tek sledeće godine, a ne kad je glavarina prikupljena. Defter je pisan u Carigradu. To je, očigledno, bio obračun, i to Skender-begov obračun, jer se carski sluga Mahmud, sa čijim je »znanjem« takođe prikupljaana glavarina, ovde u završnom delu, ne spominje. Osim Skender-bega, sa čijim se »znanjem« prikupljala glavarina, potpisane su još druge dve ličnosti, čija su imena čitljivo napisana, ali šta stoji uz imena nije lako utvrditi. Ja bih čitao: 1) نظر محمد (nadgledao Mehmed) i 2) كتبه قاسم (pisao ga je Kasim). Ne bih ništa više smeo reći šta su bile te ličnosti, sem da su one učestvovale u pisanju deftera.

Više bih smeo tvrditi o samom penče na poslednjom mestu. Pre svega, treba istaći da je to počasno mesto, to je mesto kojim se završava i overava čitav defter od onoga koji podnosi obračun. Ona dva potpisa napred više potvrđuju radnju oko pisanja nego sam obračun, pa zato i nisu stilizovani; oni su pisarski jednostavni. Poslednji potpis je po svome obliku taman sandžak-begovo penče. Da je to penče Skender-bega Crnojevića, tadašnjeg sandžak-bega Crne Gore, to dokazuje naslov deftera, odnosno titula poniznosti koja je upotrebljena uz Skender-begovo ime. Stoga bih s izvesnom sigurnošću taj potpis čitao. اسكندر بن عبدالله *Iskender bin Abdullah.*

Ovaj defter se u priličnoj meri razlikuje od ostalih haračkih deftera. U defter su, pre svega, unesene kuće i baštine podeljene po selima i mahalama. Naselja su grupisana u nahije kojih ovde ima uvedenih šest. Prva nahija kojoj u ovom defteru nije zapisano ime ima 15 sela i 18 mahala. Nahija *Župa* ima 13 sela, a nahija *Malonšići* ima 3 sela i 11 mahala. Najveće dve nahije su *Plešivci* (Pješivci), koja ima

15 sela, 74 mahale i jedan manastir, i *Rijeka,* koja ima 33 sela, 5 mahala i dva manastira. Poslednja nahija *Cernica* (Crmnica) ima 12 sela, 13 mahala i jedan manastir.

Svaka kuća i baština je upisana s imenom domaćina, a dobar deo baština i s imenom ranijeg vlasnika.

Uz svaku kuću i baštinu, sem ako nije reč o muselemu (oslobođenom od poreza i dažbina), stoji upisano sijakatskim brojem 53 (akče). U selima i mahalama gde ima hasa-zemalja i hasa-prihoda, zatim mlinova i drugih dobara, stoji sve to upisano s iznosom dažbine koju daju. Manastiri su takođe upisani sa dažbinama. Ali je u zbiru kod svakog naselja uzet u obzir samo broj kuća i baština. Stoga u zbiru stoji: yekûn-i hane ma'a baştine. Onde gde je u zbiru kod naselja uvedena i glavarina — a to je prva polovina deftera — zbir glavarine iznosi broj kuća i baština pomnožen sa 53, što znači da su 53 akče unesene kod kuća i baština kao iznos glavarine (džizje).

U naseljima Crne Gore u ovaj defter su uvedene 4 582 kuće i baštine zajedno koje su plaćale glavarinu. Ali je iznos glavarine uveden u zbiru samo za 2 277 kuća i baština. U defter je do sela Pobora mahale Ostojići (TD 106, f. 20v) upisan iznos glavarine (džizje) od svakog naselja. Dalje iznos glavarine nije uveden. Gledano po listovima u defteru, tačno je u jednoj polovini kod svakog naselja u zbiru označen i iznos glavarine, a u drugoj polovini nije označen.

Da bi se shvatilo o čemu je reč, zašto je samo do polovine deftera zapisana glavarina, a zašto u drugoj polovini nije, treba uzeti u obzir na osnovi kojih se odredaba ubirala glavarina od stanovništva Crne Gore 1520. godine, kao i to kakvu je ulogu pri tome imao sandžak-beg Skender-beg Crnojević.

I

KAKO JE UBRANA GLAVARINA OD STANOVNIŠTVA CRNE GORE 1520. GODINE

Glavarina od Crne Gore je prikupljena 1520. godine prema popisnom defteru koji je takođe sastavljen u Skender-begovoj nadležnosti. Kad su 1523. godine došli u Crnu Goru Jakub b. Ali, kao defter-emin, i Hizr b. Jusuf, kao pisar, da po sultanovoj zapovesti utvrde nezakonitosti koje je prema crnogorskom stanovništvu načinio Skender-beg i da naprave novi defter, oni su pred sobom imali Skender-begov defter kao »stari defter«. Njega su oni morali ispraviti. Kad je reč o kanunnami, carevi izaslanici i popisivači su uglavnom postupili tako što su u tekst kanun-name »starog deftera« uneli ispravke i novele. Analizom i rekonstrukcijom pokušali smo da dobijemo kanun-namu Skender-begova deftera (str. 27 — 32). U svakom slučaju, taj pokušaj znači izdavanje iz kanun-name iz 1523. godine onog teksta koji potiče iz Skender-begova deftera. Na taj način smo dobili osnovne odredbe koje su vredele za prikupljanje poreza i dažbina od stanovništva Crne Gore pre i posle dolaska Skendera Crnojevića za crnogorskog sandžak-bega.

Iz toga svedočanstva znamo da je na stanovništvo Crne Gore odmah posle osvajanja (fetih) nametnuto plaćanje harača i davanja ušura, ispendže i ostalih rajinskih dažbina. Pošto je »liva Crna Gora krševita zemlja« — kažu turske vlasti, koje su bile prisiljene na kompromis — a pošto se crnogorski narod dizao na bune — kažemo mi, pozivajući se na podatke u dnevnicima mletačkog hroničara — ukinuti su ti porezi i dažbine i zavedeno je da svaka kuća i baština plaća »po vlaškom običaju« filuriju u iznosu od 55 akči. Od toga su 33 akče išle sultanu na ime glavarine (harača, džizje), 20 akči sandžak-begu na ime ušura i ispendže i 2 akče skupljačima poreza. Sandžak-beg je još, sem toga, imao prihode od bivših dobara Crnojevića i begunaca sa Đurđem Crnojevićem, odnosno od hasa-dobara i od mlinova, zatim od globa i od dažbina od manastira.

Carski izaslanici i popisivači iz 1523. godine su u kanun-nami rekli izričito da je na tim pravnim osnovama Skender-beg »sačinio popis i sastavio defter« (TD 122, f. 6v, l. 10—11). Ali su popisivači, unoseći odredbu o kadiluku u tekst kanun-name (TD 122, f. 8, l. 14—19), preneli i svedočanstvo kakvu je ulogu i kakvo je svojstvo imao Skender-beg Crnojević kad je mogao u svojoj nadležnosti »sačiniti popis i sastaviti« popisni (tahrir) defter koji sadrži zakonsku osnovu na kojoj su prikupljani porezi i dažbine u Crnoj Gori posle njegova dolaska za crnogorskog sandžak-bega. U kanun-nami stoji:

سابقا ولایت یازلدقده قاضی اولانه برکوی تیمار اولمش اسکندر
بك التزام ایدیجك قاضی تیمارین داخی الهش

»Ranije, pri popisu vilajeta, jedno selo je postalo timar za onoga koji je kadija. Kada je Skender-beg uzeo u zakup, uzeo je i kadijin timar.«

Skender-beg je, prema svedočanstvu ovog mesta u kanun-nami, uzeo u zakup novouvedenu filuriju od kuća i baština Crne Gore, pa je zbog toga u njegovoj nadležnosti mogao biti sastavljen i popisni (tahrir) defter, a mogao je u njegovoj nadležnosti biti sastavljen defter o prikupljenoj glavarini (džizji).

Treba još istaći da je popisni (tahrir) defter u Crnoj Gori bio osnova za defter o skupljanoj glavarini zbog toga što su Crnogorci u ovo vreme bili filuridžije, i to po naročitim odredbama. U crnogorsku filuriju je spadao ne samo harač nego i ušur i rajinske dažbine. Filurija se delila između sultana i sandžak-bega. Stoga je popisni (tahrir) defter služio kao osnova za harački defter. Ovde se radi o plaćanju odsekom (mukata'a), kad je reč o filuriji, pa se i većina ostalih sandžak-begovih prihoda plaćala odsekom (ber vech-i maktu'), sem prihoda od vinograda, na kojima su seljaci radili napola.

Popisivači iz 1523. godine su još nešto zapisali o defteru koji je Skender-beg »sastavio«. Oni su izričito rekli da je kasnije »raja spomenute live« poslala čoveka na Visoku Portu sa žalbom da je Skender-beg u defter koji je sastavio uneo »mrtve duše«. Zbog toga su izaslanici i popisivači 1523. godine i poslati u Crnu Goru da izvide stvar i da naprave nov defter (TD 122, f. 6v, l. 11—16). Iz daljeg teksta kanun-name iz 1523. godine vidi se da zavođenje »mrtvih duša« nije jedini zulum koji je Skender-beg sprovodio. On nije samo tražio od novog vlasnika da plati i za sebe i za pokojnika nego je i u slučaju podeljenih baština, koje su iznosile treći ili četvrti deo prave baštine, od svakog dela tražio dažbinu. Tako je on od naroda tražio više nego što je bilo propisano, a to se iz godine u godinu očigledno povećavalo prilikom sastavljanja deftera o naplaćenoj glavarini (džizji).

Bez svedočanstva kanun-name iz 1523. godine, koja govori i svedoči o Skender-begovom defteru i koja sadrži u sebi odredbe iz toga deftera, mi ne bismo mogli znati samo po defteru iz 1521. godine šta je zapravo prikupljeno od naroda Crne Gore 1520. godine, a ne bismo mogli čak ni naslutiti o Skender-begovom položaju i o njegovim postupcima prilikom naplate filurije od Crne Gore.

To je defter koji je napravio »zakupnik« (mültezim), odvajajući i unoseći u njega ono što spada sultanu. Glavarina je u ovaj defter unesena u iznosu od 53 akče; nisu, dakle, unesene dve akče koje pripadaju »carskim slugama« koji prikupljaju glavarinu. To je oduzeto u obračunu. Međutim, od 53 akče od crnogorske filurije nije sve spadalo sultanu na ime glavarine (džizje, harača), nego samo 33 akče; ostalo je pripadalo sandžak-begu. Ovom prilikom — a tako je, svakako Skender-beg postupio i ranije — ono što je pripadalo sultanu na ime džizje od crnogorske filurije nije prikupljeno od svih sela, nego je od otprilike polovine sela (u defteru tačno polovina listova) za sultana prikupljeno i ono što je spadalo sultanu i ono što je spadalo sandžak-begu. Zbog toga je i iznos džizje u zbiru kod naselja i unesen samo do »mahale« Ostojići »sela« Pobori. Dotle je prikupljeno za sultana na ime glavarine (džizje). Ostala naselja su ostavljena za popunu sandžak-begova

prihoda od crnogorske filurije. Da u ovom defteru nije obračunato ono što spada sandžak-begu, vidi se po tome što ni do polovine deftera, odnosno dotle dokle je obračunato za sultana, u zbir kod naselja nije ušlo ono što je spadalo sandžak-begu, kao što su prihodi od hasa-dobara, mlinova i slično.

U taj deo deftera, u kojem je obračunato za sultana, upisano je 1715 kuća i 562 baštine, odnosno 2 277 filurijskih jedinica, a kad se saberu svi upisi džizje u tom delu deftera, prihod sultanov je iznosio 120 314 akči. Trebalo je stvarno uneti 120 681, ali su ponegde prilikom množenja napravljene pogreške u defteru. Oko 120 000 akči je, valjda, bio predviđeni prihod sultanu od Crne Gore.

Kad je došao za sandžak-bega i zakupio crnogorsku filuriju, sastavljajući defter kao zakupnik i sandžak-beg s izuzetnim statusom, Skender-beg je — kao što svedoči kanun-nama iz 1523. godine — uneo »mrtve duše«.

Od tih »mrtvih duša«, međutim sultan nije imao ništa. U defter iz 1521. godine je uvedeno u Crnoj Gori 3 419 kuća i 1 163 baštine, ukupno 4 582 filurijske jedinice. Da je 1520. godine ubrano kao što je spadalo sultanu od svih crnogorskih naselja, odnosno od svake kuće i baštine, po 33 akče — kako to određuje kanun-nama — sultanov prihod iznosio bi 151 206 akči. Postupkom koji je sproveden prilikom prikupljanja dažbina sultan je zakinut za 30 892 akče. Toliko je najmanje Skender-beg povećao sebi prihod od sakupljene filurije od Crne Gore 1520. godine postupkom koji je sproveden. To povećanje Skender-begovih prihoda od crnogorske filurije iznosi toliko u slučaju da su »carske sluge« prikupljale poreze i dažbine od čitave zemlje, a da je samo obračun izveden ovako. Međutim, znatno je verovatnije da je i prikupljanje filurije sprovedeno onako kako to stoji u defteru, da je od carskih poreznika uterano za sultana do polovine, dok se nije napunio predviđeni iznos, a ostalo je ostavljeno Skender-begu da sam naplati. Tada je Skender-beg svoj prihod povećao još za dve akče po kući i po baštini, odnosno još za 4 610 akči, jer mu je tada ostalo u onom delu Crne Gore od kojeg je naplaćivao svoj deo i ono što su uzimali carski poreznici.

Skender-begu je od prikupljene filurije ostalo više nego što je uzeto za sultana. Drugi deo naselja u defteru je imao 1 704 kuće i 601 baštinu, odnosno 2 305 filurijskih jedinica, 31 filurijsku jedinicu više nego sultan. Od toga je Skender-beg ubrao 122 165 akči ako su skupljači dažbina uzeli po dve akče, ili 126 775 akči ako nisu. Da je prikupljeno kako je bilo propisano, Skender-begov prihod od svih filuridžijskih kuća i baština u Crnoj Gori 1520. godine iznosio bi 91 640 akči.

Kao što se vidi, tako je od »mrtvih duša« imao koristi samo Skender-beg; za sultana od tog povećanja nije ostalo ništa.

Zaista, tada je glavarina od Crne Gore prikupljena »sa znanjem« (sa marifetom) Skender-begovim, a sa popriličnim »neznanjem« (sa marifetsuzlukom) carskog sluge Mahmuda. Stoga nije čudno što se Porta požurila, odmah na prvu tužbu Crnogoraca, da pošalje carske izaslanike koji će istražiti zulume što ih je počinio Skender-beg i ispraviti ih u novom defteru.

II

SKENDER-BEG KAO ZAKUPNIK DAŽBINA OD CRNE GORE

Defter prikupljene džizje od Crne Gore pisan 1521. godine ne kaže, uzet sam za sebe, jako mnogo. Štaviše, podaci koje on daje — kao što smo videli — ne bi se mogli čak ni razumeti bez interpretacije podacima iz popisnog deftera za Crnogorski sandžak iz 1523. godine. Bez takve interpretacije čak ne bismo mogli razumeti ni neke osnovne podatke iz deftera iz 1521. godine. Pa ipak je ovaj defter od vrlo velike važnosti kao svedočanstvo o stanju u Crnoj Gori u prvoj deceniji begovanja Skendera Crnojevića, od njegova dolaska (1513) i uvođenja filuridžijskog statusa stanovništva do dolaska carskih izaslanika (1523). Defter iz 1521. godine je živi svedok — tako da kažem — kako je postupao Skender-beg prilikom prikup-

ljanja dažbina od Crne Gore 1520. godine. A taj postupak objašnjava i položaj Skender-begov, njegove mogućnosti kao »gospodara koji zemljom zapoveda«.[2]

U tom pogledu postaju jasna i neka svedočanstva popisnog deftera iz 1523. godine. Bez podataka iz ovog deftera, bez saznanja kako je i na kojim osnovama prikupljana glavarina čiji je popis ovaj defter, mi ne bismo mogli shvatiti šta zapravo znači to što se u kanun-nami deftera iz 1523. godine kaže da je Skender-beg »sačinio popis i sastavio defter« (yazıp defter eylemiş), kada je uvedena filurija umesto harača, ušura, ispendže i ostalih rajinskih dažbina. Svedočanstvo ovog deftera iz 1521. godine, obračun za skupljenu glavarinu 1520. godine, pokazuje da je Skender-begov položaj, kao crnogorskog sandžak-bega i ujedno kao zakupnika prihoda od Crne Gore, ne samo po tome bio izuzetan nego i po karakteru kako je on dobio zemlju na upravu. To nije bio ni običan sandžak-beg ni običan zakupnik dažbina jedne zemlje pod osmanskom vlašću.

Skender-beg je smatrao da je Crnu Gori dobio od sultana kao očevinu, da je po legitimitetu došao za upravnika zemlje u kojoj je ranije vladala dinastija od koje on potiče. To je on isticao u svojim pismima upućenim u Mletke.[3] On je po legitimitetu dobio zbilja dobra dinastije Crnojevića u Crnoj Gori, a po svedočanstvima deftera iz njegova vremena vidi se da se ne može sporiti baš sasvim da nije po izvesnom priznatom legitimitetu došao na upravu zemlje. Koliko znamo iz izvora, on se zbilja ponašao kao crnogorski gospodar po dinastičkom pravu.[4] Treba, možda, ovde podsetiti da Pavlović 1455. godine drži svoje zemlje u nahiji Tilavi takođe kao mukatu, u vidu zakupa.[5] To je takođe bila filurijska mukata. Ta paralela između položaja u Pavlovića zemlji 1455. godine i položaja u Crnojevića zemlji, koja je postala filurijska mukata u Skender-begovo vreme, vrlo rečito dokazuje da se u tom obliku mogao kriti znatno komplikovaniji odnos nego što se to na prvi pogled može slutiti. »Iltizam« (zakup) u osmanskom pravnom i administrativnom izražavanju — kao što se iz ovih primera vidi — može, naročito u prvo vreme, u vreme uspostavljanja turske vlasti i njenog učvršćivanja, da obuhvati znatno šira prava nego što zakupnik obično ima. Tu se mogu kriti neki ostaci stare vlasti, starog legitimiteta pre turskog zauzeća. Da je Skender-beg Crnojević (Çirne Oğlu, Veledi Çirne — kako ga nazivaju turski izvori, pa i ovi defteri) došao na mesto crnogorskog sandžak-bega sa pravima u kojima ima elemenata starog legitimiteta, to je očevidno.

Kad je Skender-beg Crnojević postavljen za crnogorskog sandžak-bega (1513) u vreme sultana Selima I (1512—1520) bilo je doba zauzetosti osmanske države u ratovima na Istoku. Tada je Turcima bilo potrebno da vlada mir na evropskim granicama. Još uz to se narod u Crnoj Gori dizao na bune, a osmanska država je i sa drugim brđanskim stanovništvom i sa njegovim otporom — i u Aziji i u Evropi, pa i u samoj okolini Crne Gore[6] — pravila kompromise, a isto tako je često

---

[2] Ovo nije slučajno upotrebljno, nego tako stoji u dokumentu o sukobu Cetinjskog manastira sa, Humcima iz 1648. godine, i odnosi se na skadarskog sandžak-bega, koji ima pravo da uzme globu.

[3] U pismu upućenom mletačkom duždu i Sinjoriji meseca januara 1523. godine Skender-beg veli da mu »je dao bog i čestiti car povratio otačasku i baštinsku zemlju« da »njome ovlada i gospodstvuje«. Pismo objavljeno u: F. Miklosich, *Die serbischen Dynasten Crnojević*, Wien, 1886, 4—7.

[4] Skender-beg je u srpski pisanim pismima upotrebljavao titulu koja ima elemente starog legitimiteta (sandžak crnogorski i primorski i svoj dioklitianskoj zemlji gospodin) i upotrebljavao grb Crnojevića u pečatu. Na dvoru i u pratnji imao je i muslimana i hrišćana. »Bila je to čudna mešavina srednjovekovnog srpskog vladaoca i muhamedanskog velikaša« — pisao je K. Jireček (Istorija Srba I,[2] 405).

[5] Dr Hazim Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića — Zbirni katastarski popis iz 1455. godine*, Mon. Turcica II, Sarajevo, 1964, 15—18 (turski tekst 11—18).

[6] Susedi Crne Gore Bjelopavlići, Donja i Gornja Morača, Rovci i Nikšići, po svedočanstvu hercegovačkog deftera iz 1477. godine, spadali su u »hercegovačke vlahe«, davali su filuriju od kuće, a bili su oslobođeni od davanja drugih dažbina. Oni su bili organizovani po katunima sa svojim glavarima, vojvodama i knezovima na čelu. Vidi moj rad *Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena* (Ist. zapisi XIII, knj. XVII, sv. 1/1960). Slične podatke daju nešto kasniji defteri za ostala plemena. Usporedi moj rad *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena* (Radovi Naučn. dr. BiH II/1954).

davala manje ili veće privilegije stanovništvu na granicama u pokorenim zemljama. Nije, dakle, čudno što je u takvim okolnostima, sultan ne samo uveo plaćanje filurije umesto harača, ušura i ostalih rajinskih dažbina nego nije takođe za čuđenje što je oglasio Crnu Goru posebnim sandžakom i što je za sandžak-bega postavio potomka bivše dinastije sa prilično izuzetnim pravima.

Vremena su se menjala; dolazilo je doba Sulejmana Zakonodavca (1520. do 1566), period njegovih pohoda u srednju Evropu i njegovih zahvata da se konačno izgradi osmanska državna zgrada. Izuzetni položaj Skender-bega Crnojevića je znatno sužen, naročito posle 1523. godine, kada su došli carski izaslanici. Tada defter nije »sastavljen sa Skender-begovim znanjem«, nego je pravljen i popis i defter po normalnom postupku. Ali je, ipak, ostala osnovna tekovina koja je uvedena Skender-begovim dolaskom za sandžak-bega: Crna Gora je ostala zemlja filurdžija, zemlja od spahija slobodnih seljaka.[7] Sandžak-beg Skender Crnojević — koliko se zna — do svoje smrti (1529) ostao je sandžak-beg Crne Gore.

Da je Skender-beg bio glavni faktor u prikupljanju dažbina od Crne Gore, kako onih koje su spadale sultanu, tako i onih koje su njemu spadale, to je potpuno jasno iz podataka deftera o kojem govorimo, iz deftera iz 1523. godine. To se vidi i iz Skender-begovih pisama upućenih Mlecima.[8]

I posle, kada je Crnogorski sandžak ukinut (1529), kada je Crna Gora u upravnom pogledu potpala prvo pod Skadarski sandžak, pa zatim pod Dukađinski, kada je nestao svaki trag dinastičkog legitimiteta posle Skender-begove smrti, ostalo je kao pravilo za tursku upravu nad Crnom Gorom kroz čitav XVI vek ono što je uvedeno za vreme Skender-bega, da nadležni sandžak-beg ubira harač od Crne Gore, a da se harač uzima od filurije koju plaća svaka kuća i baština tako da se prihod deli između sultana i sandžak-bega.[9] Znamo iz izvora da su i kasnije, u XVII veku, skadarski sandžak-bezi naplaćivali od Crne Gore harač. Oni su nekad polazili na Crnu Goru s vojskom da naplate harač.[10] Crnogorci su i u XVI i u XVII veku bili često u odmetništvu, ali su Turci u izvesnim periodima uspevali ne samo da uberu dažbine od Crne Gore nego da stabilizuju odnose. Kad su to uspevali, držali su se svojih zakonskih odredaba, koje su bile izuzetne za Crnu Goru, koje su omogućavale da se u XVII veku uspostavi prava autonomija Crne Gore pod turskom vlašću, autonomija priznata od sultana.[11]

Jedna od karakteristika te izuzetnosti je bilo i to da nadležni sandžak-beg ubira harač od Crne Gore. To se, istina, očuvalo i zbog prilika koje su vladale i odnosa snaga u toj oblasti u XVI i XVII veku, ali to potiče iz vremena Skender-

---

[7] Vidi moj rad *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, Sarajevo, 1953.

[8] Skender-beg se u nekoliko pisama Mlecima žali na njihove lokalne vlasti, koje tolerišu da se nastanjuju begunci iz Crne Gore u Kotoru, Baru, Ulcinju i Paštrovićima i ističe da se time nanosi šteta sultanovim prihodima.

[9] Na osnovi deftera iz 1529—1536. godine (TD 367) i dukađinskog deftera iz 1570. godine (TD 499), odnosno na osnovi kanun-nama koje se nalaze u tim defterima, znamo da su osnovne odredbe o prikupljanju filurije od Crne Gore ostale iste i posle pripajanja Skadarskom, odnosno Dukađinskom sandžaku, samo što je 1570. filurija povećana za 10 akči, i to u korist sandžak-bega (vidi: *Kanuni i kanun-name*, sv. 1, Mon. Turcica I, Sarajevo, 1957, 169—177).

[10] U XVII veku su skadarski sandžak-bezi često morali silom naplaćivati harač od Crne Gore. Oni su pri tome trpeli i poraze; Crnogorci su se znali ponekad othrvati takvom pritisku.

[11] U svim svojim radovima koji su se odnosili na probleme Crne Gore dokazivao sam da se autonomija Crne Gore krajem XVI i prvih decenija XVII uspostavlja na osnovi statusa Crne Gore iz XVI veka. Reč je, razume se, o zakonom priznatoj autonomiji od strane turske vrhovne vlasti, od strane sultana, kao što je reč u XVI veku o izuzetnom statusu Crne Gore, takođe priznatom od strane turske vlasti. Ja ne poričem da je u XVI i XVII veku u Crnoj Gori bilo povremeno odmetništva čitave zemlje (i to čitave zemlje, a ne samo njezinog brđanskog dela). To, uostalom, niko nije ni poricao. Postavlja se sasvim drugo pitanje. Jesu li turske vlasti priznavale izuzetan status Crne Gore u XVI veku i autonomiju Crne Gore u XVII veku? Jesu li se Crnogorci u XVII veku mogli braniti od nasrtaja okolnih turskih velikaša i spahija s pozivom na privilegije dobijene od sultana.

-bega Crnojevića, kada je uvedena filurijska mukata za čitavu Crnu Goru s izuzetnim odredbama o sandžak-begovim pravima. Konzervativnost osmanlijskog uređenja i uprave treba takođe uključiti u razmatranje kad se traže uzroci zašto je to ostalo tako.

*
* *

Crnogorski defter iz 1521. godine nije običan haračkí popis. On se od običnog haračkog popisa razlikuje i sadržinom i oblikom. Same zakonske odredbe na osnovi kojih se harač kupio razlikovale su se čak i kad je reč o filuridžijama. U Crnoj Gori se i prihod od filurije delio između sultana i sandžak-ega kao zakupnika na naročit način. Zato što je, izuzimajući prihod od hasa-dobara i dobara manastira što su pripadali sandžak-begu uz plaćanje odsekom, filurija bila zamena za sve poreze i dažbine, kako za one koji su se davali sultanu tako i za one koji su pripadali »gospodaru zemlje« (sahib-i erz), koji su ovde spadali sandžak-begu, a zato što je čitav Crnogorski sandžak u vreme Skender-bega Crnojevića bio filurijska mukata, haračkí defter se po obliku gotovo izjednačio sa popisnim defterom; izostavljeni su samo kanuni i komentari.

Crnogorski defter iz 1521. godine je samo kao obračun defter o prikupljenoj glavarini, haračkí defter. Kao popis on nije samo haračkí defter nego je popis i sultanovih i sandžak-begovih prihoda od »zemlje Crne Gore« (vilayet-i Kara Dağ) (bez Grblja, koji je čitav carski has), popis prihoda obračunatih između sultana i sandžak-bega, navodno prema odredbama popisnog deftera koji je bio u važnosti, a stvarno obračunatih popola, čak štaviše s izvesnim viškom za sandžak-bega, odnosno zakupnika. Od »zemlje Crne Gore« (bez Grblja) sultan je imao samo deo filurije od svake kuće i baštine na ime harača. To je bio jedini prihod sultanov od Crne Gore bez Grblja. Tako se popis prikupljene filurije i ostalih dažbina u kojem je izvršen obračun sultanovih prihoda ispostavio kao haračkí defter.

Kad je reč o tako izuzetnom statusu jedne zemlje pod osmanskom vlašću, što je naročito izrazito za prve decenije begovanja Skendera Crnojevića u Crnoj Gori, teško je reći da li je za vreme Skender-bega prihod od prikupljene filurije od Crne Gore obračunavan svake godine na ovakav način, sa defterom koji se sastavlja na osnovi popisnog (tahrir) deftera i po obliku približno sličnom popisnom defteru, sa defterom koji sadrži popis svih kuća i baština sa vlasnicima poimence. Da li je svake godine Crna Gora prilikom kupljenja dažbina poimence popisivana? S obzirom na to da ovaj defter ništa ne kaže da je 1521. godine bio neki izuzetan postupak, ja bih rekao da jeste.

POPISNI DEFTER ZA CRNOGORSKI SANDŽAK IZ 1523. GODINE

Drugi crnogorski defter iz vremena Skender-bega Crnojevića, koji je u Carigradskom arhivu u popis *Tapu-Tahrir defterleri* zaveden pod brojem 122, kao izvor podataka za istoriju Crne Gore mnogo je zanimljiviji od deftera iz 1521. godine. To smo videli već iz dosadašnjeg izlaganja. On je i obimom veći. Ima šezdeset i osam listova iste veličine kao i defter iz 1521. godine (30 × 9 cm). Originalne korice nisu sačuvane. Prvih nekoliko listova su prazni, pa su posle uvoda još neispisani: 4,5 v. i 6, pa zatim još i: 8 v, 11, 23 v, 44. i 59 v. Uvodi i kanun-nama su pisani ne baš izrazitim pismom *tevki*, a defterski deo pismom što ga nazivam *stariji sijakat*. U defterskom delu preovlađuju sijakatski brojevi. Defter je dosta neuredno pisan i, izgleda, sa dosta žurbe. Postoje otisci od mastila na nekim suprotnim stranama koji nisu, izgleda, nastali kasnije, nego prilikom pisanja.

Na početku se nalazi uvod, u kojem se posle invokacije kaže da je defter pisan po zapovesti sultana Sulejmana, da je defter-emin bio Jakub ibn Ali bin Džaim (sic!), a da je pisar bio Hizr bin Jusuf, i na kraju: da je defter pisan u carskoj riznici meseca šabana 929 (juni/juli 1523).

U literaturi, i u turskoj i kod nas, se defter-emin i pisar proglašavaju komisijom koja je vršila popis. Ne samo da je čudno nazvati svega dva čoveka komisijom (tres faciunt collegium) nego oni nisu bili ni ravnopravni; posao je vodio emin i za njega odgovarao, pisar je bio njegov pomoćnik. Stoga ima deftera u kojima se navodi samo emin, a tamo gde se popis vršio »sa znanjem« (marifetile) onoga koji je kao upravnik upravljao jednom oblašću i imao prihode od nje, nije morao biti naveden čak ni emin. Takav je popis braničevskog subašiluka iz 1467/68. godine (Başvekâlet arşivi, Istanbul, Maliye deft. Nr. 5). S razlogom uzimamo da je Skender-begov popisni defter bio napisan »sa znanjem« (marifetile) Skender-begovim, kao što je to bio defter prikupljene glavnine (džizje) iz 1521. godine.

Ovaj crnogorski defter je popisni defter (tahrir defteri), i to »opširni defter« (defter-i mufassal). Ali kad je reč o ovom defteru i njegovom karakteru, moraju se dati izvesna objašnjenja, mada on nije bio sastavljen »sa znanjem« (marifetile) Skender-bega Crnojevića.

Popisni (tahrir) defteri, katastarski defteri za pojedine sandžake i vilajete, proizlazili su iz popisa carskih dobara i poseda stanovništva koje daje dažbine »gospodarima zemlje« (ashab-i erz), odnosno poseda koji su ulazili ili mogli ući u sastav timara, zeameta i hasova, kao i onih poseda koji su kao čiftluci i baštine bili izvan njih. Ti popisi su u ondašnjoj osmanskoj imperiji preduzimani:

1) prilikom prvog popisa sandžaka ili osvojene zemlje (vilajeta).[1]

[1] Prilikom prvog popisa jednog sandžaka ili osvojenog vilajeta postupak popisivača bio je drukčiji nego prilikom kasnijih popisa. Kasniji popisi su polazili od već izvršenog popisa, a prvi popis to nije mogao. Prvi popis je u priličnoj meri fiksirao mnogo toga u položaju stanovništva što je dugo ostajalo u važnosti, čak i kad su preduzimane radikalne promene. Kad je reč o crnogorskim defterima, takve su, na primer, odredbe o hasa-dobrima, odnosno o bivšim dobrima porodice Crnojevića i begunaca sa Đurđem Crnojevićem. Jedan utvrđeni status tih dobara prilikom prvog popisa, pa čak donekle i stilizacija odredbe, proteže se čak do 1570. godine (vidi: *Kanuni i kanun-name, Mon. Turcica*, I, 174, 176).

2) prilikom opšteg popisa koji je preduziman u čitavom carstvu ili u njegovom većem delu.[2]

3) prilikom specijalnih popisa (popisi mukata, popisi vlaha-filuridžija, vojnuka itd.)[3] i

4) prilikom vanrednog popisa (zbog promena koje su nastale ili koje se uvode, radi ispravljanja zloupotreba itd.).[4]

Pod uticajem turskih istoričara i kod nas je zastupana pojednostavljena podela tih popisa samo na dve vrste: 1) opšti popisi svih zemalja Osmanskog carstva i 2) parcijalni popisi pojedinih provincija, vilajeta, pa i nahija.[5] Ta podela je vrlo shematska; ona polazi sa stajališta koje popisne (tahrir) deftere posmatra samo kao izvore za statističke podatke u istoriji Osmanskog carstva.

Crna Gora je — kao što smo videli — do 1523. godine dva puta popisivana: 1) prilikom prvog turskog popisa zemlje (vilajeta) Crne Gore posle turskog posedanja i 2) prilikom dolaska Skender-bega Crnojevića za crnogorskog sandžak-bega i uvođenja filurije kao dažbine u Crnoj Gori. Posle prvog popisa pre 1523. godine usledio je samo još jedan vanredni popis. Tako bar izlazi iz svedočanstava koja su sada poznata. Pri tome se, razume se, ne misli na popise prilikom prikupljanja filurije i ostalih dažbina.

Popisni defter iz 1523. godine je takođe plod vanrednog popisa. Sam defter, odnosno početak kanun-name u njemu (TD 122, f. 6, l. 2—16), kaže kako je došlo do varednog popisa Crne Gore. Kao što se vidi iz kanun-name, ovaj defter je plod delatnosti dva izaslanika koji su na osnovi sultanove zapovesti imali za dužnost da utvrde i isprave zulume koje je Skender-beg počinio. Crnogorska raja je — kaže se u kanun-nami — poslala na Visoku Portu čoveka s tužbom da je Skender-beg uveo mrtve duše u defter koji je u njegovoj nadležnosti napisan. Ti sultanovi izaslanici, koji su imali zadatak da isprave nepravilnosti načinivši nov defter, bili su u uvodu spomenuti emin Jakub ibn Ali bin Džaim i pisar Hizr bin Jusuf. Nisam u mogućnosti da utvrdim koje su to ličnosti i šta su one bile, ali su morale biti važne ličnosti u carskoj defterhani, naročito emin. Bio je to delikatan posao koji im je bio poveren.

Ovo je, koliko je poznato, jedini očuvani popisni defter iz vremena Skender-bega Crnojevića. Zapravo, ne zna se sigurno da li je kasnije, još za vreme Skenderova begovanja u Crnoj Gori, bio preduziman kakav popis, ne računajući, razume se, popise koji su se vršili prilikom prikupljanja filurije, odnosno glavarine za sultana i dažbina za sandžak-bega. Prema dubrovačkim vestima, pre 16. oktobra 1525. u Mostaru je boravio emin, sultanov izaslanik, koji je poslat »ad describendum Cherzegovinam et Cernagora et quedam alia loca et provincias Turcorum«.[6] Teško je reći kakav je to popis, ali će, valjda, biti specijalni. Možda je bio baš popis filurijskih mukata. Na to bi, možda, upućivala stilizacija te vesti.[7] Ali je to nagađanje. Sigurno je samo da nije bio vanredni popis poput ovog iz 1523. godine; nije bio popis naređen samo za Crnu Goru.

---

[2] »Opći popisi preduzimani su, od početka XV do početka XVII stoljeća, tačno od vladavine Murata II (1421—1451) do vladavine Ahmeda I (1603—1617), uvijek kada je na prijesto stupao novi sultan. Do kraja vladavine Sulejmana Veličanstvenog opći popisi preduzimani su, u praksi, i na kraju svakog decenija vladavine jednog sultana, a kasnije u razmacima od deset do dvadeset godina«. — Dr H. Šabanović, *Krajište Isa-bega Ishakovića*, Mon. Turcica II, Sarajevo, 1964, XXX.

[3] Tu spada, na primer, defter koji sadrži popise vojnuka iz oblasti Kruševca, Ćustendila i Znepolja iz 1486/87. godine (TD 21), zatim popis vlaha u Smederevskom sandžaku iz 1528. godine (TD 1 011 i 144)) itd.

[4] Takav je bio popis Crne Gore kad je došao za sandžak-bega Skender Crnojević i kada je uvedena u Crnoj Gori filurija kao dažbina. Takav je i popisni defter za Crnu Goru, defter koji ovde objavljujemo.

[5] Dr H. Šabanović, cit. delo, XXIX — XXX.

[6] Bogumil Hrabak, *Dubrovačke vesti o Skendenbergu Crnojeviću* etc., Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku VI—VII/1959, 430.

[7] Možda je ova vest u vezi s opštim popisom vlaha filuridžija, iz kojeg su proizašli defteri vlaha iz 1527—1528. godine.

Da posle 1523. godine nije pravljen novi popis Crne Gore za Skender-begova života, da nije pisan novi tahrir defter do kraja njegova begovanja u Crnoj Gori, na to bi ukazivalo to što i defter iz 1529—1536. (TD 367) i dukađinski defter iz 1570. (TD 499) upotrebljavaju defter iz 1523. godine kao »stari defter«.[8] U svakom slučaju, čak i kad bi iskrsnulo da je Crna Gora za vreme Skender-bega i posle 1523. godine popisivana, ono što preuzima defter iz 1529—1536. iz »starog deftera« pokazuje jasno da se stanje u Crnoj Gori do Skender-begove smrti nije promenilo, da je sve ostalo onako kako je uređeno 1523. godine.

Popisni defteri su se zvanično delili na:

1) *opširne deftere* (defter-i müfassal) i

2) *sumarne deftere* (defter-i mücmel, icmal defteri).

Prvi su se još nazivali *poimeničnim defterima* (esami defterleri) zato što su u njih, za razliku od sumarnih deftera, uvedeni posedi s imenima domaćina. Do vremena sultana Sulejmana sumarni defteri su zbilja bili izvodi iz opširnih deftera, jer su do tada u opširne deftere upisivana imena spahija i zaima kojima su timari i zeameti pripadali. U vreme sultana Sulejmana se uvodi, prvo u osvojenim podunavskim oblastima, da opširni defter samo izdvaja sultanove hasove, a da je sve ostalo popisano po naseljima bez uvođenja — sem na nerajinskim čiftlucima — kome ta sela kao »gospodaru zemlje« (sahibi erz) pripadaju, bez uvođenja imena timarnika i zaima.

Kad je reč o katastarskim defterima, postojala je još jedna kategorija knjiga koja se naziva *ruznamce* (dnevnik); tu su se unosile nastale promene u dodeljivanju lena. Ali te deftere ne možemo smatrati popisnim (tahrir) defterima u pravom smislu reči.[9]

Kad je reč o Crnoj Gori, možda je važnije istaći da katastarske, popisne deftere treba razlikovati i po materiji koju obuhvataju: 1) *na carske deftere (defter-i hakani)*, kompletne deftere za pojedine sandžake (ređe za pojedine vilajete posle osvajanja), i 2) *specijalne popise* (popise krajišta, popise mukata, popise poseda pojedinih kategorija stanovništva). Ta razlika nije u dosadašnjoj literaturi dovoljno podvučena. Specijalni popisi takođe mogu biti u obliku opširnih deftera (defter-i mufassal), kao što je popis vojnuka sandžaka Kruševca, Ćutendila i Znepolja iz 1486-7 (TD 21), ili kao što je popis vlaha u Smederevskom sandžaku iz 1528. godine (TD 1011 i 144), a mogu biti i u obliku sumarnih deftera (defter-i mücmel), kao što je popis krajišta Isa-bega Ishakovića iz 1455. godine (izd. H. Šabanović), ili kao što je popis mukata koji možemo datirati između 1529. i 1536. godine, a koji sadrži u sebi i popis Crne Gore (TD 367). U tom pogledu, u pogledu podele na carske deftere za pojedine sandžake i na specijalne popise, crnogorski defter iz 1523. godine zauzima naročito mesto. Kako je tada čitav Crnogorski sandžak (uključujući jednom polovinom njegova stanovništva i carski has Grbalj)[10] bio filurijska mukata, ovaj defter se razlikuje od popisnih deftera za druge sandžake po tome što mu je glavni sadržaj popis filuridžija. Zbog toga se ovaj popisni (tahrir) defter u osnovnim elementima podudara sa defterom skupljene glavarine (džizje), ukoliko je reč o »zemlji Crnoj Gori« (vilayeti Kara Dağ), a ne o nahijama Gornji i Donji Grbalj. Zbog toga je Skender-begov popisni defter mogao služiti kao osnova za sastavljanje deftera iz 1521. godine, koji sadrži popis 1520. godine prikupljene filurije od Crne Gore, odnosno džizje i sandžak-begovih prihoda, i obračun onog dela prihoda od Crne Gore koji spada u džizju.

---

[8] Vidi: *Kanuni i kanun-name*, Mon, Turcica I, 169—177.

[9] O tome ko je sve pisao o katastarskim defterima i ko ih je izdavao vidi: dr H. Šabanović, cit. delo, XXIII—XXVI. U samoj Šabanovićevoj knjizi dat je u uvodu dosta opširan prikaz tih deftera.

[10] Polovina stanovništva u grbaljskim selima bila je upisana u filuridžije, dok je druga polovina upisana u tuzdžije (solare). Od grbaljskih filuridžija sandžak-beg nije imao nikakav prihod.

Međutim, popisni defter za Crnogorski sandžak iz 1523. godine se razlikuje od drugih specijalnih popisa vlaha-filuridžija[11] ne samo po tome što se prihod od filurije delio između sultana i sandžak-bega kao zakupnika na naročiti način nego i po tome što je to popisni defter jednog sandžaka, pa ima elemente carskog popisnog deftera za jedan sandžak. On se od specijalnih popisa vlaha-filuridžija u drugim krajevima razlikuje po tome što su upisani hasovi sultana i sandžak-bega i po nekim drugim elementima. U tekstu kanun-name ovaj defter se izričito naziva carskim defterom (defter-i hakani). To je carski popisni defter za Crnogorski sandžak, ali zbog izuzetnog položaja Crne Gore, njegov osnovni sadržaj je popis filuridžija.

Na 4 v. listu deftera nalazi se popis sultanovih hasova. Sultanov prihod, sadrži pored onog dela od crnogorske filurije koji spada sultanu (3 151 kuća i baština po 33 akče na ime harača 103 983 akče) i prihod od Grblja. Ukupno je ubeležen prihod sultanov u iznosu od 325 794 akče (pisari su načinili malu pogrešku pri množenju u prihodu od solana; treba 10 akči manje). Na listu 5. nalazi se popis sandžak-begovih hasova. Pored prihoda od onog dela filurije od Crne Gore koji mu je spadao (3 151 kuća i baština po 20 akči: upisano je pogrešno 65 020 akči, a treba 63 020), Skender-beg je još imao prihode od mukate manastira, od hasa-dobara, od mlinova, od globa, od poreza za zimovanje stoke, od ribolova i od ispendže crnogorskih iseljenika u zetska sela u Skadarskom sandžaku. Skender-begu je ukupno uvedeno 103 875 akči kao prihod. To je pogrešno sračunato; treba 101 875. Takav prihod Skender-begu je upisan i u jedan popis sandžaka iz 1527. godine (101 000 akči),[12] što bi takođe ukazivalo na to da nije pravljen novi popis Crne Gore posle 1523. godine do 1527. godine.

Od lista 6 v. do lista 8. upisana je kanun-nama koja nosi naslov *Kanunname-i cedid-i vilayet-i Kara Dağ ber muceb-i emr-i ali* (Nova kanun-nama vilajeta Crne Gore sastavljena prema uzvišenoj zapovesti). Od lista 9. do lista 10 v. uvedena je kanun-nama sa naslovom *Kanunname-i vilayet-i Kara Dağ ber muceb-i defter-i atik* (Kanun-nama vilajeta Crne Gore sastavljena prema starom defteru).

Dalje, od lista 11 v, počinje pravi defterski, popisni deo. Do lista 58. on odgovara defteru iz 1521. godine, iako je on u nekim upisima opširniji, pa se i po nekim podacima, naročito u pogledu granica nahija, ponešto razlikuje. Manastiri sa svojim dažbinama u ovaj defter nisu uvedeni s ostalim naseljima kao u defteru iz 1521. godine, nego u poseban popis sa jednim vakufom na listu 58. i 58 v. Treba istaći da u ovom delu deftera u rukopisu nedostaju neki listovi, iako na prvi pogled izgleda da je defter čitav. Ali ako se usporedi broj kuća i potpunih (u ovom defteru zvanih »obrađenih«) baština u popisu carskih i sandžak-begovih hasova sa zbirom kuća i potpunih baština u popisu, videće se da ih je u popisu manje. Sem toga postoji razlika u popisu nahije Rijeka između deftera iz 1521. godine i deftera iz 1523. godine. U defter iz 1523. godine nije upisano 8 sela koja su upisana u defter iz 1521. godine. Nemoguće je da su popisivači iz 1523. godine izostavili Rijeku, koja je upisana u defter iz 1521. godine sa 14 kuća i jednom baštinom sa dosta krupnim hasa-dobrima, sa mlinovima Skendera Crnojevića i sa manastirom (TD 106, f. 28). Rijeka je upisana i u defter koji se može datirati između 1529. i 1536. godine sa 5 kuća i 2 baštine (TD 367). Istina, Rijeka nije upisana u popis Crne Gore u dukađinskom defteru iz 1570. godine (TD 499), ali je nastupila promena u strukturi stanovništva; Rijeku su poseli u međuvremenu muslimani.[13] Važno je da je Rijeka upisana u defter koji prethodi defteru iz 1523. godine i u defter koji sledi za defterom iz 1523. godine. Uostalom iz popisa manastira u samom defteru iz 1523. godine (TD 122, f. 58) se vidi da Rijeka postoji u to vreme.

---

[11] Recimo od popisa smederevskih vlaha iz 1528. godine.

[12] M. T. Gökbilgin, *Kanuni sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti livaları, şehir ve kasabaları*, Belleten XX, 78, Ankara, 1956.

[13] Vidi prilog *Rijeka u XVI i XVII veku* (Godišnjak Ist. dr. BiH VI/1954, 57—59) u mojim *Sitnim prilozima iz istorije Crne Gore u XVI i XVII veku.*

Takođe je nemoguće da su popisivači iz 1523. godine izostavili Zagoru, Rvaše, Brajiće Poljičane i Pipere. U defteru iz 1521. godine Zagora ima 16 kuća i 11 baština, Brajići Poljičani imaju 15 kuća i 4 baštine, Rvaši imaju 13 kuća i 16 baština, a Piperi 18 kuća i 11 baština. Sa sličnim podacima su upisana ta sela i u defter iz 1529—1536. godine. Isti je slučaj i s ostalim naseljima kojih nema na svom mestu u defteru iz 1523. godine. Ako se pogleda koja su naselja izostala, vidi se da su to naselja u okolini Rijeke i naselja uz granicu nahije prema istoku. Očigledno, nedostaju dve celine. To se naročito vidi u slučaju naselja uz riječko-lješansku granicu, gde su izostala naselja jedna za drugim. U rukopisu se vidi da se popis Arbanasa na listu 49 v. prekida. To jasno pokazuje da u očuvanom rukopisu crnogorskog deftera iz 1523. godine na ovom mestu nedostaju neki listovi. Taj deo koji se izgubio mora da se završava popisom Rijeke i taj popis mora da je sadržavao opširne upise hasa-dobara, mlinova i ribolovišta (onih istih koji su upisani u defter iz 1521. godine, TD 106, f. 28), jer sledeći list (TD122, f. 50) započinje naslovom فی تتمهء ناحیه مزبوره (u dopunu spomenutoj nahiji, u nastavku spomenute nahije). Taj naslov pokazuje da je tom listu prethodio tekst koji je bio toliko opširan da se može uzeti da je tu u neku ruku prekinut tekst.

Od lista 59. počinje ovaj defter da daje podatke kojih nema u defteru iz 1521. godine, koji sadrži samo popis prikupljene glavarine i drugih dažbina od »zemlje Crne Gore« (vilayet-i Kara Dağ). Na listu 59. dat je spisak iseljenika iz Crne Gore nastanjenih u nekim donjozetskim selima u Skadarskom sandžaku. Tu su domaćini kuća poimence upisani u 6 sela. Prema upisu uz sandžak-begove hasove (TD 122, f. 5), tih 35 kuća u selima Donje Zete daju 875 akči Skender-begu, što će reći da daju 25 akči po domaćinstvu, što je tačno iznos ispendže po osmanskim zakonima. Ovaj podatak pokazuje da se sandžak-begovo primanje od Crne Gore računalo kao dažbine koje uzima »gospodar zemlje« (sahib-i erz) od raje koja mu je upisana, jer su, po osmanskim zakonima, oni od raje koji su se iselili sa domena svoga »gospodara zemlje« davali ispendže. Sandžak-beg je deo od crnogorske filurije — kako je to izričito rečeno u kanun-nami — primao na ime ušura i ispendže. Istina, to je davanje odsekom za sve rajinske dažbine bilo manje nego samo ispendže koje je primao od iseljenika. Iz toga se vidi da je Skender-beg smatran i »gospodarem raje« (sahib-i reiyet) u Crnoj Gori, da je njemu crnogorsko stanovništvo koje daje filuriju bilo upisano kao raja. Ispendže su davali seljaci svome gospodaru kome su bili upisani kao raja.[14]

Od lista 60. do 67. uveden je popis nahija Grbalj i Donji Grbalj, koje su carski has. Stanovništvo sela je podeljeno na *tuzdžije* (solare) i *filuridžije*. Prvi nisu davali poreze i dažbine, nego su vršili službu na solanama, i to naročito pri zgrtanju soli, a drugi su davali filuriju caru. Na listu 67 v. ponovo su navedeni podaci o carevim prihodima, ali bez prihoda od onog dela crnogorske filurije koji spada na ime harača. Tu je upisan prihod od crnogorskih solana u iznosu od 194 868 akči, carina (badž) od grada Kotora u iznosu od 5 000 akči, carina od Budve (u defteru stoji: Starog Grada) 500 akči i carina od sela Karuči u Crmnici u iznosu od 400 akči. Zatim slede upisi prihoda od Grblja. Prvo je upisan prihod od 4 mlina u iznosu od 400 akči, zatim prihod od jednog kamenoloma i krečane u iznosu od 510 akči. Na kraju, prihod od 260 kuća filuridžija Grblja u ukupnom iznosu od 20 123 akče. Upisano i 300 kuća tuzdžija koji ne daju dažbine, nego rade na solanama.

Pored obaveze da daje od svake kuće i baštine filuriju, od koje je sultan dobijao 33 akče, stanovništvo Crne Gore imalo je obavezu da predvođeno svojim

[14] »Gospodar zemlje (sahib-i erz) se po turskim zakonima pojavljivao i kao »gospodar raje« (sahib-i reiyet) za onu raju koja je njemu upisana. »Gospodaru zemlje« daju određene dažbine svi koji drže dažbinama terećene čiftluke ili baštine, pa bilo da pripadaju njemu upisanoj raji ili ne, pa čak i ako ne pripadaju raji. U tom odnosu ne izražava se potčinjenost raje »gospodaru zemlje«, sem kada se on pojavljuje prema upisanoj raji kao »gospodar raje« (sahib-i reiyet). Ta »gospodaru« potčinjena raja daje mu još »rajinske dažbine« (rusum-i reiyet). Ako se odseli i ne radi zemlju na posedu svoga »gospodara«, od rajinskih dažbina neke mora da daje spahiji kome je upisan. To se naročito odnosi na ispendže, izrazitu dažbinu koja izražava potčinjenost. Na ovo sam ukazao i u svojoj diskusiji na kongresu istoričara u Štokholmu 1960. godine (*Actes du congrès*, 182).

glavarima (muselemima) — kako to svedoči kanun-nama — dolazi na rad u solanama u Grblju.[15] To takođe nije uvedeno ovde, jer na ovom mestu nije ništa uvedeno što se odnosi na »zemlju Crnu Goru«.

Na poslednjem listu deftera data je granica Crnogorskog sandžaka prema Kotoru, Budvi i oblasti oko Bara. Poslednji list je prilično oštećen i vrlo nepažljivo pisan, naročito stražnja strana, gde je opis granice prema Baru. Mastilo sa poslednjeg lista ostavilo je jakog traga na zadnjoj strani pretposlednjeg lista. Traga od mastila ima i na poslednjem listu.

I

KANUN-NAME CRNOGORSKOG DEFTERA IZ 1523. GODINE

Popisni defter za Crnogorski sandžak ima dve kanun-name, ali one stvarno predstavljaju jednu celinu. Prva koja nosi naslov *Kanun-nam-i cedid-i vilayet-i Kara Dağ ber muceb-i emr-i ali* (TD 122, f. 6 v — 8) sadrži agrarno-pravnu materiju, odnosno pravnu materiju koja reguliše poreze i dažbine, dok druga kanun-nama koja ima naslov *Kanun-name-i vilayet-i Kara Dağ ber muceb-i defter-i atik* (TD 122, f. 9—10 v) izlaže samo pravnu materiju koja se tiče kazni i globa. Iako nose dva naslova, te dve kanun-name su stvarno jedna celina, one zajedno predstavljaju zakonski tekst koji se odnosi na popisni deo i njega objašnjavaju.

Popisivači iz 1523. godine su uzeli za podlogu kanun-namu iz Skender-begova deftera. Stavljanjem dva naslova oni su samo ilustrovali svoj postupak; oni su, naime, imali da isprave Skender-begov defter. U prvi deo, u deo koji se odnosio na agrarno-pravne odnose, oni su uneli izmene. Tu su oni naveli prvo šta je bilo u Crnoj Gori pre uvođenja filurije i kako je uvedena dažbina »po vlaškom običaju«. Tu oni citiraju Skender-begov defter, i to, očigledno, tekst kanun-name o tome. Zatim su ispričali kako je »raja Crne Gore« poslala čoveka na Visoku Portu i potužila se da je Skender-beg u defter koji je napisao uveo mrtve duše, pa da su oni sultanovom zapovešću određeni da izvrše izviđaj i da naprave nov defter. (TD 122, f. 6, l. 11—17). To stvarno ne bi spadalo u tekst kanun-name, nego u uvod, ali sastavljači deftera na taj način objašnjavaju zašto oni uvode zakonsku novelu o takozvanim »praznim baštinama«. Ta novela je najvažniji tekst koji su uneli popisivači iz 1523. godine. Ona je u kanun-nami dosta opširna i saopštena je u dva odeljka rastavljena jednom kratkom odredbom uzetom iz Skender-begova deftera (TD 122, f. 6, l. 18 — f. 7, l. 7 i f. 7, l. 10 — f. 7 v, l. 1). Tom novelom se određuje da one baštine koje su toliko velike da se mogu smatrati baštinama ostanu tako zavedene, a one baštine koje su treći ili četvrti deo prave baštine, pa se ne mogu smatrati baštinama i niko ih ne traži sa punom dažbinom, da se uvedu kao »prazne baštine«. Oni koji ih drže dobrovoljno plaćaju 33 akče na ime harača sultanu, a za sandžak-bega nije ništa uvedeno. Ako neko, ipak, zatraži takvu »praznu baštinu« sa punom dažbinom, njemu se daje, sem ako vlasnik ponudi punu dažbinu. Od takvih baština je za sandžak-bega predviđen približnom procenom prihod od pet hiljada akči. U kanun-nami se tim povodom zabranjuje da se zulumom nameće nekom napuštena »prazna baština«. Na kraju u taj deo popisivači iz 1523. godine unose odredbu da se ne uvedu baštine koje je Skender-beg uveo u defter, a nemaju zakonsku podlogu.

Uvedena je još samo jedna novela (TD 122, f. 8, l. 2—8) koja se odnosi na porez za zimovanje stoke (resm-i kışlak). U njoj se kaže da porez na zimovanje

---

[15]) Prema svedočanstvu kanun-name za Crnu Goru u dukađinskom defteru iz 1570. godine raja Crne Gore dolazi jednom godišnje da čisti terase i kanale Crnojevića solana u blizini tvrđave Kotor — (*Kanuni i kanun-name*, Mon. Turcica I, 173, 175). Jasno je da je to i ranije bila dužnost Crnogoraca kad su išli na rad u solanama, iako u defterima iz vremena Skender-bega Crnojevića ne stoji šta je bila njihova dužnost, nego samo da imaju obavezu da idu na službu u solanama.

stoke nije bio u »stari defter« zaveden; sada se određuje kao prihod sandžak-begov, i to po jedna ovca od svakog stada »koja dolaze spolja na obale spomenutog vilajeta i tu provode zimu«. U popisu sandžak-begovih hasova prihod od poreza za zimovanje stoke je upisan u iznosu od 5 000 akči.

Sve ostalo što su uneli popisivači u kanun-namu pod naslovom *Kanun-name-i cedid-i vilayet-i Kara Dağ ber muceb-i emr-i ali* preneseno je iz Skender-begova deftera (usporedi rekonstrukciju kanun-name Skender-begova deftera na str. 28-35). Jedino što je u tekstu o muselemima, verovatno, zamenjen broj 53 muselema sa 36.

Zato što su uneli te novele, naročito novelu o »praznim baštinama«, prema carskoj zapovesti, popisivači su dali spomenuti naslov tom delu zakonskog teksta koji se odnosi na agrarno-pravnu materiju.

Posle toga sledi pod posebnim naslovom odredba o kadiji (TD 122, f. 8, l. 14—19) kojom se određuje da Crna Gora potpadne pod jurisdikciju podgoričkog kadije, jer je kadijin timar oduzet kad je Skender-beg zakupio crnogorsku filuriju. Zatim dolazi ponovljena odredba o muselemima (TD 122, f. 8, I. 20—25). Te odredbe daju i podatke koji su preuzeti iz Skender-begova deftera.

Tekst druge kanun-name o globama i kaznama, koji zatim sledi, sav je preuzet iz Skender-begova deftera.

Da je sav taj zakonski tekst u defteru iz 1523. godine, usprkos dvama naslovima, jedna celina, to se ne vidi samo po sadržini, odnosno ne samo po rezultatima koje daje analiza teksta, nego i po tome što defter iz 1529—1536. godine (TD 376), preuzimajući odredbe zakonskog teksta iz deftera iz 1523. godine, obe kanun-name u defteru iz 1523. godine smatra jednom kanun-namom.[16]

Ono što je u kanun-namu u crnogorskom defteru iz 1523. godine preuzeto iz Skender-begova deftera nesravnjeno je važnije sa stanovišta istorijskog ispitivanja nego ono što su kao novo uneli carski izaslanici i popisivači. To se ne odnosi samo na period pre Skender-begova vremena, u čemu je tekst što su ga popisivači preuzeli iz Skender-begova deftera jedinstven, nego i na Skender-begovo vreme. Skender-begov defter je napisan u prelomnom vremenu, kad je uvođena filurija kao dažbina u Crnoj Gori, kad se uvodilo novo stanje u položaju stanovništva prema turskoj vlasti. Defter iz 1523. godine, međutim, rađen je kad je samo trebalo ispraviti neke pojave i modifikovati neke odredbe, a ne menjati stanje. Istina, ono što se saopštava u kanun-nami deftera iz 1523. godine, a uneli su ga popisivači, pokazuje kako se Skender-beg odnosio prema stanovništvu Crne Gore, kao što ukazuje na to da je položaj Skender-bega Crnojevića kao crnogorskog sandžak-bega s izuzetnim pravima počeo bivati skučeniji za vreme Sulejmana nego ranije. Naročito je njegov prestiž stradao kada su došli carski izaslanici 1523. godine. To su, svakako, činjenice od velike važnosti. Ali sve to se ne može meriti po vrednosti svedočanstva sa podacima o uvođenju filurije kao dažbine u Crnoj Gori, što ima prelomni značaj u onovremenoj istoriji Crne Gore pod turskom vlašću.

II

ZNAČAJ UVOĐENJA FILURIDŽIJSKOG POLOŽAJA STANOVNIŠTVA U CRNOJ GORI ZA VREME SKENDER-BEGA CRNOJEVIĆA

Najvažniji podatak iz kanun-name deftera iz 1523. godine jeste svedočanstvo o uvođenju filurije za čitavo stanovništvo Crne Gore, umesto harača, ušura, ispendže i ostalih rajinskih dažbina, koje su ranije bile nametnute. To je u vezi sa postavljanjem Skendera Crnojevića za crnogorskog sandžak-bega. Uspostavljanje tog izuzetnog položaja u »zemlji Crnoj Gori« je u vezi sa proglašenjem Crne Gore sandžakom sa potomkom ranije vladajuće dinastije kao sandžak-begom.

[16] Vidi: *Kanunni i kanun-name*, Mon. Turcica I, 169—177.

Oglašavanje Crnogoraca filuridžijama, seljacima slobodnim od potčinjenosti spahijama, predstavlja najvažniju promenu u položaju naroda Crne Gore prema turskoj vlasti.[17]

Istina, treba istaći da je Skender-beg slovio kao »gospodar zemlje« (sahib-i erz), da je imao od crnogorske filurije deo prihoda na ime dažbina koje su mu spadale kao »gospodaru zemlje«, na ime ušura i ispendže. Osim toga on je još imao prihode od starih dobara i mlinova Crnojevića i dobara i mlinova begunaca sa Đurđem Crnojevićem, kao što je imao prihode od dažbina manastira, globa i od poreza za zimovanje stoke (resm-i kışlak).

Dok su prihodi od bivših dobara Crnojevića i dobara begunaca sa Đurđem Crnojevićem predstavljali pravo starog nasleđa i dok su se na njima — sem u slučaju mlinova — održali stari odnosi, odnosno dažbine, ostali prihodi su spadali Skenderu Crnojeviću, po osmanskim zakonima, kao »gospodaru zemlje«. »Raja Crne Gore«, po osmanskim odredbama koje su važile za Crnu Goru, bila je vezana za teritoriju Crne Gore. Ako bi se iselila na teritoriju Skadarskog sandžaka, morala je plaćati ispendže.[18] Prema Skender-begovim pismima upućenim Mlecima, lokalne mletačke vlasti u Kotoru. Budvi, Baru i Ulcinju su se obavezale da će vratiti begunce iz Crne Gore.[19] Crnogorske filuridžije su još imale obavezu prema sultanu: da jednom u godini počiste solane u Grblju.

Stanovništvo Crne Gore, dakle, nije bilo sasvim slobodno, imalo je izvesnih obaveza prema sultanu i sandžak-begu osim plaćanja filurije, ali je, ipak, filurdžijski položaj stanovništva Crne Gore značio nepotčinjenost spahijama, plaćanje odsekom od kuće i baštine, bez obaveze da se sultanu posebno plaća harač od glave i bez obaveze da se »gospodarima zemlje« (ashab-i erz), odnosno spahijama, daju posebno ušur, ispendže i ostale rajinske dažbine. Filurija od 55 akči od kuće i baštine bila je nesravnjeno manjeg iznosa od poreza i dažbina koje je zamenjivala; na ime harača išle su sultanu samo 33 akče, a na ime ušura i ispendže sandžak-begu samo 20 akči, a samo ispendže je po odredbama osmanskih zakona inače donosilo 25 akči. Filuridžijski status Crne Gore sadržavao je isključivanje mogućnosti da naselja Crne Gore mogu biti data spahijama kao timari i zeameti. Sam taj pravni položaj sadržavao je neke privilegije stanovništva Crne Gore koje su omogućavale izražavanje nekih domaćih karakteristika u unutrašnjoj lokalnoj upravi zemlje. Da je to tačno, pokazivao bi Skender-begov postupak u jednom sporu između Komskog manastira i Zabešana, gde je, istina, prisustvovao kadija, ali je postupak vođen po domaćem pravu.[20] Naročito je važno da su posedi seljaka — ukoliko se ne radi o posedima seljaka na hasa-zemljama i na manastirskim imanjima[21] — bili slobodni. Na posedima filuridžija Crne Gore »gospodar zemlje« (sahib-i erz) nije imao pravo tapije. Davanje filurije je jedina obaveza poseda kuće i baštine. Nedavanje te dažbine izazivalo je represalije, kažnjavanje naselja.[22]

Popisivači iz 1523. godine uneli su odredbu za »praznu baštinu« — a »prazne baštine« su oni uveli — da se može oduzeti od onoga ko je poseduje uz plaćanje

---

[17] To sam naročito istakao u svojoj studiji *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII* veku.

[18] To se vidi iz popisa iseljenika iz Crne Gore u zetskim selima u ovom defteru (TD 122, f. 59).

[19] Skender-begovo pismo iz 1523. godine objavljeno u Miklosich, *Die serb. Dynasten Crnojević*, str. 4—7.

[20] I. Jastrebov, *Prepis hrisovulja na Cetinju*, Glasnik Srp. uč. društva XLVII/1879, 229.

[21] Ne samo što kanun-nama u defteru iz 1523. godine kaže da se na hasa-vinogradima delio prinos napola, pa to pokazuje da su ostali stari odnosi, nego takođe stoji izričito napisano da seljacima pripada kao »služba« (hizmet) da rade na hasa-vinogradima uz napolicu (TD 122, f. 7 v, l. 8). Da su na manastirskim imanjima ostali odnosi iz vremena Crnojevića sve do prve polovine XVII veka, svedoči dokumenat o sporu Cetinjskog manastira i Humaca iz 1638. godine (vidi: *Cetinjski ljetopis*, izd. N. S. Martinović, list 44 a). U deftere je na manastire uneseno plaćanje odsekom (ber vechi maktu'), znatno manje nego što se plaćalo za seoske baštine.

[22] Podaci iz savremenih izvora pokazuju da je Skender-beg kažnjavao naselja koja su odbila da daju dažbine. Štaviše, izgleda da bi se moglo zaključiti iz podataka crnogorskih deftera da su tri naselja raseljena između 1521. i 1523. godine (vidi: Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori*, 45, 51, prim. 60 a).

samo onog dela filurije koji pripada sultanu, ako neko drugi ponudi da daje punu dažbinu od nje. Međutim, i tu je poštovano vlasništvo, jer u slučaju da i vlasnik ponudi punu dažbinu, baština mu je ostajala, nije mu oduzimana.

Uspostavljanje filuridžijskog statusa za čitavo stanovništvo u Crnoj Gori ima još jednu stranu, koja se izražava u jedinstvu Crne Gore kao teritorije.

Postoje izvesni razlozi za pretpostavku da se u državi Crnojevića razlikovala katunska, stočarska oblast od ostalih delova »zemlje Crnojevića«. Neki tvrde da se samo ta katunska, brđanska oblast nazivala Crnom Gorom. To mišljenje su naročito zastupali u novije vreme — kao što sam to već istakao — Gligor Stanojević i Bogumil Hrabak, pa su ukazali na izvesne indicije u podacima iz savremenih izvora koji na to upućuju.[23] Međutim, ima drugih izvora koji ukazuju na to da se ime Crna Gora nije prostirala samo na planinsku, katunsku oblast, i to ne samo pre Skender-bega Crnojevića nego i pre Ivana Crnojevića.[24] Ali je opravdana pretpostavka da je ta katunska oblast posle uspostave turske vlasti nad Crnom Gorom plaćala pretežno filuriju. U svima ostalim susednim oblastima izraziti stočari sa katunskom organizacijom plaćali su filuriju »po vlaškom običaju«, pa je sasvim logičan zaključak da su plaćali i u Crnoj Gori. Ne može se očekivati da Turci nisu priznali onakav status toj oblasti kakav su priznavali redovno u ovim oblastima svima stočarima sa katunskom organizacijom. Osim toga, otkud odjednom uvođenje dažbine »po vlaškom običaju« za čitavo stanovništvo Crne Gore ako ranije bar jedan deo Crne Gore nije plaćao tu dažbinu? To sam već nekoliko puta istakao.

Uspostavljanje filuridžijskog statusa izjednačilo je stanovništvo svih krajeva u tadašnjoj Crnoj Gori u odnosu prema turskoj vlasti. Više nije bilo razlike između brđanskih i ostalih krajeva Crne Gore u odnosu prema turskoj vlasti i svi su Crnogorci plaćali »po vlaškom običaju« od kuće i baštine, svi su imali isti interes da se takav položaj ne pogorša, da ostanu spahijama nepotčinjeni seljaci.

Čak i kad ne bi bila tačna pretpostavka — iako za nju ima jakih razloga — da je pre dolaska Skender-bega Crnojevića katunski deo Crne Gore plaćao filuriju i bio u drukčijem položaju nego ostali deo Crne Gore, i tada bi uvođenje filurije za čitavu Crnu Goru značilo učvršćenje povezanosti Crne Gore kao teritorije u odnosu prema turskoj vlasti. Ako je čitava Crna Gora bez izuzetka pre dolaska Skender-bega Crnojevića i pre uvođenja filurije plaćala harač i davala ušur, is-

---

[23] Vidi prim. 7. na str. 24.

[24] J. Erdeljanović (*Stara Crna Gora*, 5—6) je podatke iz 1435. godine u kojima se spominju *Katuni Crne Gore* (catunni Cernagore) tumačio tako da se župna oblast prema istoku i jugoistoku zvala Crnom Gorom, a da su katuni stanovnika te oblasti bili u susednoj planinskoj oblasti, koja se nije zvala Crnom Gorom, nego *Katunima Crne Gore*. To bi bilo sasvim suprotno mišljenje onom što ga zastupaju Hrabak i Stanojević, a koje su zastupali i ranije drugi istoričari, naročito Jireček. Erdeljanović nije uzeo u obzir da su u to vreme izraziti stočari pripadali tamo gde su im bili katuni. Oni su tada, ukoliko još nije nastupio proces teritorijalizacije katuna, bili stalno u katunskoj organizaciji, koja se u zimu spuštala u župu u tuđa sela. Tamo gde su bili katuni, oblast se zvala Crnom Gorom. Samo to ne mora značiti da je naziv bio ograničen samo na katunsku oblast. Kad Erdeljanović ističe da naziv Crna Gora u toj konstrukciji stoji u genitivu, mora se uzeti u obzir da se izvesni deo te Crne Gore prostire izvan katunske oblasti. Po Erdeljanoviću, prvi spomen Crne Gore u povelji kralja Milutina (1282—1321) manastiru Vranjini dokazuje da se oblast Crne Gore prostirala do Skadarskog jezera. Ovo Erdeljanovićevo tvrđenje slaže sa njegovim shvatanjem da su se Crnom Gorom nazivale oblasti istočno i jugoistočno od *Katuna Crne Gore*. Slično gledište izlaže Jagoš Jovanović u *Enciklopediji Jugoslavije* (sv. 2, 416). On kaže da se Crnom Gorom nazivala oblast kasnije Crmničke i Riječke nahije, a da se oblast kasnije Katunske nahije nazivala *Katuni Crne Gore*. Tvrđenje da podatak u povelji kralja Milutina znači da se Crna Gora prostirala do Skadarskog jezera i da je obuhvatala oblast kasnije Riječke nahije vrlo je uverljivo (Crmnica nije pripadala, dokumenat je izdvaja kao posebnu oblast), ali nije jasno zašto bi izraz *Katuni Crne Gore* (catunni Cernagore) isključivao da je katunska oblast pripadala Crnoj Gori. Nije jasno zašto se ne mogu razumeti ti podaci drukčije: konstrukcija *Katuni Crne Gore* traži dopunu *župa Crne Gore*, a ne *Crna Gora*. Tada bi se i katuni i župa nazivali Crnom Gorom. Ovde se ja ne upuštam u raspravu da dam rešenje, nego da ukažem koliko stoji pod sumnjom tvrdnja da se u prvo vreme isključivo katunska oblast nazivala Crnom Gorom.

pendže i ostale dažbine — da tako nešto pretpostavimo, iako za takvu interpretaciju teksta kanun-name nemamo nikakva pametna razloga — i tada je uvođenje filurije značilo jače povezivanje Crne Gore.

U pokorenim balkanskim zemljama na selu prema turskoj vlasti jačali su lokalni oblici života naroda, razvila se seoska samouprava. Naročito se učvrstila lokalna samouprava u brđanskim, izrazito stočarskim krajevima, gde je turska vlast bila prisiljena da čini ustupke. U okolini Crne Gore pred pad pod tursku vlast u vezi sa propadanjem srpske države i s opadanjem feudalnog uređenja od sela i katuna su se obrazovale male lokalne zajednice.[25] U vreme uspostavljanja turske vlasti nad tim oblastima ujedinjavali su se ti organizmi u veće zajednice u kojima će se obrazovati plemena u Brdima i u izvesnim delovima Hercegovine.[26] To je proces u kojem se menjala seoska struktura u tim krajevima usled teritorijalizacije katuna, u kojem su se sjedinjavali katuni s okolnim selima, a određenu ulogu u tome je imalo sitno plemstvo koje je izrastalo iz katunske organizacije i ojačalo u seoskoj organizaciji.[27]

U Crnoj Gori se taj proces odigravao u okvirima države Crnojevića na čijem je čelu stajala dinastija koja je u Zeti izrasla baš na jačanju sitnog plemstva u katunima i selima i na potrebi da ta nova struktura bude ujedinjena. Domaća državna organizacija za vreme Ivana Crnojevića i njegova sina Đurđa potisnuta je u oblast koja će pred pad pod tursku vlast predstavljati »zemlju Crnojevića«, u kojoj će u katunskoj oblasti doći do sjedinjavanja katuna i sela, do sličnih promena kao u Brdima i u izvesnim delovima Hercegovine. Kako je postojala državna organizacija, nije se pojavila potreba za obrazovanjem većih plemenskih zajednica, čak ni u katunskoj oblasti Crne Gore. Obrazovala su se manja i manje čvrsto organizovana plemena nego u Brdima, i to samo u katunskoj oblasti dok su u ostalim krajevima ostala sela samo sa sporadičnim pojavama većeg ujedinjenja. U defterima iz vremena Skender-bega Crnojevića, u ovim defterima koje objavljujemo, vidi se da u nekim nahijama postoji samo seoska organizacija (Župa, Rijeka), u drugim preovlađuje seoska organizacija, ali ima sporadično i većih zajednica (Grbavci, Grmnica), i da ima nahija gde preovlađuje plemenska organizacija (Malonšići, Pješivci i Cetinje). Od njih su samo Malonšići imali čvrstu plemensku organizaciju poput brdskih plemena sa plemenskim jezgrom; ostalo su sve federacije bratstava raznih proishodišta.[28])

I za vreme Skender-bega je, dakle, postojala razlika u društvenoj strukturi u plemenskoj i seoskoj oblasti. Te različite strukture su kao povezane nasleđene iz države Crnojevića. Povezanost je nastala državnom organizacijom koja je izrasla

---

[25] Svoja istraživanja o postanku plemena objavio sam u ovim radovima: *Iz istorije Crne Gore, brdskih i malisorskih plemena* (Radovi Naučnog društva BiH II, Sarajevo, 1954, 165—220); *Novi podaci o najstarijoj istoriji brdskih plemena* (Istorijski zapisi XIII, knj. XVII, 1/1960, 3—20); *Teritorijalizacija katunske organizacije do kraja XV veka (katun-knežina-pleme)*, Simpozijum o srednjovjekovnom katunu (Sarajevo, 1963, 143—170); *Postanak brdskih crnogorskih, i hercegovačkih plemena*, Zgodovinski časopis, XIX—XX/1965—1966, 187—195.

[26]) U citiranim radovima sam dokazivao da su se brdska plemena obrazovala u periodu između sredine i osamdesetih godina XV veka. Za to su mi poslužili podaci iz mletačkih izvora iz sredine XV veka, iz kojih se da zaključiti da još nisu sjedinjeni kasniji delovi plemena, i podaci iz hercegovačkog deftera iz 1477. i skadarskog deftera iz 1485. godine, u kojima se vidi da je već stvorena teritorija plemena, da su raniji posebni delovi sjedinjeni. Ti podaci i podaci iz popisa Hota, Kuča, Pipera i Klimenata iz 1497. godine mogu se uskladiti sa podacima iz narodne tradicije.

[27] Pored svih jasnih svedočanstava izvora — koja se još, uz to, slažu sa podacima narodne tradicije — o ulozi glavarskog (odnosno feudalnog i polufeudalnog sloja) u obrazovanju plemena, ipak većini naših naučnika izgleda čudno kako se može govoriti o ulozi feudalnih i polufeudalnih elemenata u postanku plemena. Po njima, to je nemoguće, jer u plemenima nema klasnih elemenata.

[28] Povelje Đurđa Crnojevića koje se odnose na Malonšiće pokazuju da kod Malonšića postoji osnovno plemensko jezgro koje povezuje Malonšiće.

kao sjedinjenje katunske oblasti na zapadu s oblastima do njenih prirodnih granica na Morači i na Zeti na istoku i jugoistoku i kao pripajanje Crmnice kao predeone celine na jugu.[29]

Činjenica što je »zemlja Crnojevića« za vreme pada pod tursku vlast imala izrazito dvovlašće, što je posle uklanjanja Stevana Crnojevića ostalo još uvek nešto od tog dvovlašća i što je kao očuvana celina data kao sandžak legitimnom nasledniku bivše dinastije imala je veliku ulogu da se bivša »zemlja Crnojevića« poveže u društvenom pogledu uvođenjem filurije kao dažbine, da se poveže jednim društvenim interesom svih Crnogoraca, svih od spahija slobodnih seljaka u Crnoj Gori.

Istina, različita struktura u Crnoj Gori učvrstila se kao dugotrajna karakteristika u XVI i XVII veku, kada je »zemlja Crna Gora« (vilayt-i Kara Dağ) obuhvatala svu bivšu zemlju Crnojevića.

U našoj istoriografiji pre Ruvarca i Tomića, a i posle njih, postojalo je gledište da je Crna Gora obuhvatala samo izrazitu plemensku oblast, samo katunsku nahiju. Ta oblast, navodno, nikad nije priznavala tursku vlast, ostala je čitavo vreme slobodna. To je bilo romantičarsko shvatanje. Danas sličnu tvrdnju sretamo, samo malo drukčije izraženu. Bogumil Hrabak u radu koji saopštava dubrovačke vesti o Skender-begu i Crnoj Gori, u radu koji je ovde ranije citiran, piše ovo: »Ono što možda najviše unosi zabunu u redove polemičara jeste, pre svega, sam pojam Crne Gore u Skender-begovo i kasnije vreme. Drug Đurđev je zaista minuciozno i odista majstorski utvrdio granice sandžaka . . .

Turski defteri pored naziva Kara Dag primenjuje Çirn ili (zemlja Crnojevića), na primer u popisu nekih brdskih i malisorskih plemena iz 1497. godine.[30] Dubrovčani takođe imaju dva naziva: Crna Gora, kad je reč o bratstvima koja su se udruživala i tukla s Rovcima, Riđanima i Zupcima i — sandžak Crnojevića, sandžak dominii de Cernoevich, pored sandžakata Crne Gore, kad je reč o oblasti kojom je upravljao Skenderbeg . . . Biće da je sandžak Crne Gore (pored naziva sandžak oblasti Crnojevića) došao od dominantne oblasti, ali da se ni početkom XVI veka pojam Crne Gore nije potpuno poklapao s oblašću crnojevićske države, čak i kad se, razumljivo, stavi po strani Grbalj.«

Po Hrabaku su se Crnogorci u planinskom pojasu »subjektivno osećali slobodni, kako to može brđanin, zadojen plemenskom psihologijom, s oružjem u ruci. Ništa tome nije smetalo što je njihov krš ulazio u sastav sandžaka, i što su možda isprva odsekom i prilično uredno plaćali neki vlaški dukat.«[31]

Drug Hrabak ne vodi računa o tome da je dolaskom Skender-bega Crnojevića za crnogorskog sandžak-bega uveden »vlaški dukat« za čitavu »zemlju Crnu Goru« do Morače i do Zete, da je time u odnosu prema turskoj vlasti stvorena jedna celina koja se naziva u defterima iz vremena Skender-bega Crnojevića »Zemlja Crna Gora« (vilayet-i Kara Dağ). Jako je verovatno da je sličan status ranije bio u katunskoj oblasti, pa da je on proširen na čitavu oblast bivše države Crnojevića. Ali ono što je izvesno i potvrđeno izvorima jest to da se bivša »zemlja Crnojevića« nazivala zvanično u Skender-begovo vreme »zemljom Crnom Gorom« (vilayet-i Kara Dağ) i da je njeno stanovništvo imalo u odnosu prema turskoj vlasti jedan osnovni pravni status koji se izražavao u tome da su crnogorski seljaci bili slobodni od potčinjenosti spahijama i od davanja običnih rajinskih dažbina.

Izuzetan status od spahija slobodnih seljaka i izvesne privilegije s tim vezane više su povezivali stanovništvo nego status obične raje. Tu ima da se brani i nešto

---

[29] Iz svih podataka izlazi da je Crmnica i u državi Crnojevića dosta dugo smatrana posebnom predeonom celinom.

[30] To nisu upotrebili turski popisivači u defteru koji se odnosi na Crnu Goru, nego su tako nazvali zemlju, koju su ranije popisali, popisivači Hota, Kuča, Pipera i Klimenata 1497. godine. To je obična konstrukcija imena za neprijateljsku, vazalnu ili osvojenu zemlju koju je držala jedna dinastija (*Laz ili, Vlk ili* itd.).

[31] *Hrabak, Dubrovačke vesti o Skender-begu etc.*, Anali Hist. inst. JAZU u Dubrovniku, VI—VII/1959, 437—438.

u borbi postignuto, a ne samo da se daje otpor postojećem. Na toj osnovi jača narodna samouprava. Na osnovi filuridžijskog statusa u Crnoj Gori se razvila autonomija, koja je, po podacima mletačkih i domaćih izvora iz prve polovine i sredine XVII veka, znatno šira nego što su privilegije koje daje sam filuridžijski status iz XVI veka.[32]

Oblast od spahija slobodnih seljaka je obuhvatala i krajem XVI i u XVII veku ne samo plemensku oblast nego se prostirala, sigurno, do Morače, obuhvatajući lješkopoljska sela. Crna Gora je krajem XVI i početkom XVII veka izgubila Kosovi Lug, koji su poseli Bjelopavlići; sve ostalo je ostalo u Crnoj Gori. Ne ubraja lješkopoljska sela do Morače u Crnu Goru samo Bolica u svom opisu iz 1614. godine, nego tu oblast ubraja u Crnu Goru i jedan domaći, crnogorski popis iz 1592. godine. Uostalom, Crnogorci su čuvali granicu na Morači i skadarski sandžak-bezi kad su u sukobu sa Crnogorcima ulazili u Crnu Goru, granica je bila Morača.

Izuzimajući Kosovi Lug, koji je preotet Crnogorcima od strane susednog plemena, ostalo sve je ostalo u sastavu Crne Gore kao što je bilo za vreme Skender-bega Crnojevića. U tom obimu je u XVII veku Crna Gora branjena kao zemlja slobodnih seljaka, filuridžija, zemlja s određenim autonomnim pravima koja je turska vlast priznala, jer se u tom obimu i obrazovala u vreme Skender-bega Crnojevića.[33]

Ali je Gligor Stanojević tvrdio da ima dokaza iz XVII veka da je Crnom Gorom smatrana samo Katunska nahija. On u jednom kasnijem članku objašnjava to ovako: »U ugovoru između Vuja Rajčeva i Mlečana od 1609. godine stoji kako će on sa sinovima prenostiti poštu od Kotora do Carigrada i nazad »putem kojim se išlo prije sukoba onih iz Crne Gore sa Klimentima, Kučima i drugim selima iz Brda.« Glavom Vujo Rajčev sa Ljubotina posredno potvrđuje da on nije iz kraja koji se zove Crna Gora, jer zašto bi govorio o onim iz Crne Gore«.[34]

Taj ugovor su napravile mletačke vlasti, a Vujov sin Marko, koji nije znao pisati, potvrdio ga je putem zastupnika. Dokumenat je pisan na talijanskom. Mlečani su upotrebljavali u ovo vreme izraz »quelli di Montenegro« u značenju »Crnogorci«.[35] Ne govori Vujo Rajčev u tom dokumentu posredno da Ljubotin ne pripada Crnoj Gori, kao što to tvrdi Stanojević, nego Mlečani upotrebljavaju izraz za Crnogorce kakav redovno upotrebljavaju.

Nema razgovora o tome da je u prvoj polovini XVII veka Crna Gora obuhvatala samo Katunsku nahiju, da se u narodu samo ona smatrala Crnom Gorom. Za to nema nikakvih dokaza.

U XVI i XVII veku je Crna Gora ostala u obimu u kojem je uspostavljena za vreme vlade Ivana Crnojevića i njegova sina Đurđa, u onom obimu u kojem je pala pod tursku vlast i u kojem je data Skender-begu Crnojeviću kao »zemlja Crna Gora« (vilayet-i Kara Dağ), kao osnovni deo Crnogorskog sandžaka, kojem je još samo pridodat carski has Grbalj. U XVII veku je od toga izgubljen samo veći deo oblasti Malonšića, koji su kao pleme nestali.

U tom obimu je Crna Gora u XVI i XVII veku u odnosu prema turskoj vlasti postojala kao oblast slobodnih seljaka i kad je prestala biti posebni sandžak.

U tome i jeste ogromni istorijski značaj uspostavljanja dažbine »po vlaškom običaju« u vreme dolaska Skender-bega Crnojevića, o čemu svedoči kanun-nama u crnogorskom popisnom defteru iz 1523. godine.

---

[32] Saglasno izvorima, uzimam da se autonomija Crne Gore u pravom smislu uspostavila krajem XVI i u prvoj polovini XVII veka, da je znak razvijene autonomije bilo imenovanje od strane sultana jednog crnogorskog glavara spahijom, glavarem Crne Gore.

[33] Vidi poglavlje *Granice i teritorijalna podela Crne Gore u XVI i XVII veku* (str. 53—62) u mojoj raspravi *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI u XVII veku.*

[34] G. Stanojević, *Šta je Crnogorski zbor u prvoj polovini XVII vijeka,* Godišnjak Društva ist. BiH XIV/1963, 266.

[35] Na primer, u talijanskom prevodu overe i potpisa vladike Visariona na predstavci iz 1648. godine.

*
* *

Ima izvesnih podataka u drugim savremenim izvorima koji kao da se ne slažu sa podacima ovih deftera. Jedna od tih suprotnosti u svedočenju je činjenica da Žabljak nije upisan ni u jedan ni u drugi defter. Što nije upisan u defter iz 1521. godine, dalo bi se lako razumeti, jer je to defter skupljene glavarine (džizje), a u Žabljaku su, verovatno, bili nastanjeni muslimani (a, možda, i hrišćani), koji su, zbog svoga položaja i službe, bili oslobođeni plaćanja harača i ostalih dažbina. Malo je čudnije što Žabljak nije upisan u »carski defter« (defter-i hakani) iz 1523. godine, koji predstavlja popisni defter (tahrir defteri) za Crnogorski sandžak. Žabljak je, prema svedočanstvu drugih izvora, bio sedište crnogorskog sandžak-bega i morao je spadati u Crnogorski sandžak. To neslaganje ćemo objasniti u sledećem poglavlju.

Ali postoji jedno drugo važno pitanje. Skender-beg je uputio 1523. godine pisma u Mletke vladi, raznim plemićima i srodnicima putem svoga vojvode, ili subaše, Skendera. Brod je na putu nastradao i putnici su dospeli na ćesarsku teritoriju. Na saslušanju je Skender izjavio da je vojvoda, ili subaša, nad 20 sela.[36] Mora se postaviti pitanje kakve je prihode imao taj subaša kad ni u Crnoj Gori ni u Grblju nije bilo timara i šta znači ona njegova izjava da je subaša nad 20 sela.

ANU BiH АНУ БиХ

[36] Sav taj materijal je objavljen u Miklošićevoj raspravi o Crnojevićima.

SVEDOČANSTVA CRNOGORSKIH DEFTERA IZ SKENDER-BEGOVA VREMENA KAO POPISA

U ovoj studiji koja se odnosi na crnogorske deftere iz vremena Skender-bega Crnojevića do sada nismo mnogo govorili o tim defterima kao o popisima koji daju statističke i druge popisne podatke. Ovi defteri su uglavnom posmatrani sa gledišta šta oni daju za razdoblje koje je prethodilo vremenu u kojem su ovi defteri pisani, kao i sa stanovišta šta svedočanstva tih deftera znače za poznavanje istorije Crne Gore, uzete u krupnijim linijama istorijske perspektive. Zbog toga je do sada, pored opisa rukopisa i davanja drugih podataka potrebnih uz izdanje, pored utvrđivanja šta su upravo ti defteri po svome karakteru, još obraćena pažnja na podatke koje daju kanun-name deftera iz 1523. godine i na globalna svedočanstva koja daju ti defteri kao celine. Malo je, ili bolje reći nimalo, raspravljano o tome šta ti defteri daju kao popisi iz svoga vremena, kakve oni statističke i druge popisne podatke daju o ekonomskoj situaciji, ekonomskim i drugim socijalnim odnosima u Crnoj Gori, te o topografiji i demografskoj i etnografskoj strukturi zemlje Crne Gore, u vremenu u kojem su nastali.

Namerno je tako urađeno, jer se crnogorski defter iz 1521. godine može naporedo obraditi sa popisnim defterom za Crnogorski sandžak iz 1523. godine kad se uzmu samo popisni podaci o samoj Crnoj Gori bez Grblja u defteru iz 1523. godine. Defter iz 1521. godine je — kao što smo videli — obračun zakupnika, sandžak-bega Skendera Crnojevića, u kojem je obračunato ono što je od 1520. godine prikupljene crnogorske filurije pripadalo sultanu na ime harača, ali kao popis on se podudara sa popisom Crne Gore bez Grblja u defteru iz 1523. godine, koji je u osnovi popis filuridžija. To je moglo nastati zbog izvanrednog položaja naroda Crne Gore prema turskoj vlasti, zbog toga što je čitavo stanovništvo Crne Gore za vreme Skender-bega Crnojevića dobilo filuridžijski status, a prihod od crnogorske filurije se delio između sultana i sandžak-bega. Očigledno je prilikom prikupljanja glavarine (džizje) 1520. godine danas neočuvani Skendber-begov popisni defter, koji je kasnije i popisivačima iz 1523. godine služio kao »stari defter«, bio podloga; po njemu je filurija prikupljana, po njemu je i sastavljen defter iz 1521, u kojem je obračunato ono što je spadalo sultanu. Stoga su u njemu i u popisnom defteru iz 1523. godine, ukoliko je on popis Crne Gore bez Grblja, sadržani podaci iste vrste, samo u defteru iz 1521. godine sa nešto manje detalja u upisima.

Na taj način se defter iz 1521. godine, iako mu je namena bila drukčija, svrstava zajedno sa popisnim defterom. Stoga možemo, kad ga cenimo kao istorijski izvor, s njim podjednako postupati kao sa popisnim defterom iz 1523. godine, ukoliko je reč o osnovnom popisnom delu u defteru iz 1523. godine koji sadrži popis »vilajeta Crne Gore« (bez Grblja).

Stari turski opširni (mufassal) popisni defteri predstavljaju svojevrsne katastarske popise carskih hasova, hasova turskih velikaša (ako su takvi hasovi postojali u pokrajini ili oblasti koja je obuhvaćena popisom), sandžak-begovih hasova i zeameta i timara s imenima spahija kojima su pripadali i s imenima naselja koja su im pripadala (u starijim defterima), ili — samo popise naselja (u kasnijim defterima). U njih su upisana poljoprivredna domaćinstva s imenima domaćina, iz-

vesne obradive i neobradive njive i ostala zemljišta kao čiftluci ili baštine, drugi poljoprivredni i nepoljoprivredni objekti, vakufi i manastiri, a u gradovima i u rudničkim naseljima (ukoliko ih je bilo u pokrajini ili oblasti koja je popisana) kuće stanovništva. U nekim opširnim katastarskim defterima postoje popisi različitog privilegovanog stanovništva, vojničkih i poluvojničkih redova, posada tvrđava itd. Sve je to rađeno da bi se dobio pregled sultanovih prihoda sem harača (za koji su postojali posebni harački defteri), sandžak-begovih prihoda i prihoda turskih velikaša (ukoliko je takvih imanja bilo u oblasti ili pokrajini), a naročito da bi se dobio pregled prihoda spahija (bilo poimeničnim upisom spahija, bilo globalnim upisom prihoda spahija po selima), da se utvrde dažbine i obaveze raje prema »gospodarima zemlje« (ashab-i erz). Stoga su u tim defterima uz pojedina naselja upisane dažbine u naturi i plaćanja u novcu, kao i druge obaveze raje prema »gospodarima zemlje«.

Sem ovoga, o čemu ti defteri daju podatke neposredno, što je predmet njih kao popisa, opširni katastarski defteri u svom popisnom delu daju još ova svedočanstva.

1) Iz katastarskih upisa mogu se dobiti statistički podaci o ekonomskom stanju i društvenoj, demografskoj i etnografskoj strukturi pokrajine ili oblasti koje su obuhvaćene popisom.

2) Oni daju ne samo popise naselja nego i druge podatke važne za istorijsku geografiju, kao i podatke o administrativno-upravnoj pripadnosti i podeli oblasti ili pokrajine koje su obuhvaćene popisom.

3) Oni saopštavaju često važne podatke o izvesnim ličnostima koje su imale važan položaj u društvu, vojsci, administraciji, lokalnoj upravi ili verskoj organizaciji. Opširni popisni defteri donose, pored popisa zemljoradničkih domaćinstava s imenima na selu i kuća u gradu s imenima domaćina, i druge poimenične popise izvesnih kategorija stanovništva.

Opširni katastarski defteri, dakle, pored toga što su katastarski popisi, još su i svojevrsni popisi stanovništva u jednoj oblasti ili pokrajini, iako im to nije namena. Oni nisu pisani sa namerom da se dobiju popisi stanovništva u modernom smislu.

Naročiti opširni popisni defteri bili su popis vlaha-stočara, filuridžija, ukoliko su bili posebni popisi.[1] Ali to nisu bili opšti carski katastarski defteri jedne oblasti ili pokrajine, nego specijalni popisi jedne kategorije stanovništva. Kako je filurija od kuće koju su oni davali bila ekvivalenat za harač, za dažbine od zemlje i za ostale rajinske dažbine, to popisi vlaha-filuridžija po naseljima u poređenju s opštim opširnim popisnim defterima za jednu oblast ili pokrajinu daju znatno manje podataka, naročito onih podataka iz kojih se može videti ekonomsko stanje oblasti ili pokrajine obuhvaćene popisom. Iz podataka jednog opšteg popisnog deftera može istraživač dobiti posredno, izračunavanjem, orijentacione cifre o količini proizvodnje pojedinih vrsta žitarica i drugih poljoprivrednih kultura,[2] zatim o količini pčelarske proizvodnje, o gajenju sitne stoke (naročito svinja, ponekad i ovaca),[3] pa može dobiti i neke druge važne podatke o proizvodnji (recimo, mlinarskoj), o majdanima, o kamenolomima, o samokovima, o saobraćajnim i drugim objektima. Oni daju važne podatke o konkretnim svojinskim odnosima, o čiftlucima i baštinama ne samo u rajinskom posedu nego i u posedu građana, vojnika i spahija, pored toga što daje konkretne odnose između carskih i drugih hasova

---

[1] Iz godine 1527/28. postoje očuvani takvi opširni popisni defteri »vlaha« koji se odnose na severnu Srbiju i Hercegovinu.

[2] Cifre koje pokazuju količinu proizvodnje nisu uvedene, nego su ubeležene naturalne dažbine. Kako one predstavljaju određeni deo od prinosa, može se izračunati kolikoj proizvodnji odgovara taj iznos dažbina.

[3] Porez od ovaca u nekim sandžacima pripadao je spahijama, pa je u odgovarajućim popisnim defterima i naveden. U većini sandžaka je porez od ovaca pripadao sultanu, pa su za taj sultanov prihod vođeni naročiti defteri.

i spahijskih poseda.[4] Ti defteri daju neposredno ili posredno podatke o ustanovama i objektima koji nisu izrazito privrednog karaktera, recimo o džamijama i crkvama, a da ne spominjemo vakufe i manastire koji po svojoj prirodi spadaju i u privredne organizacije. Iz opštih popisnih deftera može se saznati prilično tačno društvena struktura u oblasti ili pokrajini koja je popisom obuhvaćena.

Popisi vlaha su, prirodno, i u davanju podataka o strukturi stanovništva siromašniji nego opšti popisni defteri, jer su popisom obuhvatili samo jednu kategoriju stanovništva koja je bila ujednačena u obavezama prema turskoj vlasti, a sem toga stanovala u masi u izvesnim stočarskim krajevima i izmešana sa zemljoradničkim stanovništvom u drugim oblastima. Ti popisi sadrže, istina, neke interesantne podatke koji pokazuju koliko je bilo baština koje se nisu računale uz kuće i ko su bili knezovi i primićuri, kao i to kakva je bila organizacija knežina.[5]

Kao što je to ovde istaknuto, crnogorski defter iz 1523. godine je, istina, carski opširni popisni defter za Crnogorski sandžak, ali u svom popisnom delu koji se odnosi na zemlju Crnu Goru (bez Grblja) on je popis kuća i baština crnogorskih filuridžija s upisima hasa-dobara i dobara manastira koji daju dažbine sandžak-begu. To je isto i defter iz 1521. godine kao popis, iako mu je namena obračun između sultanovih i sandžak-begovih prihoda od prikupljene crnogorske filurije. U svom popisu Grblja defter iz 1523. godine je popis kuća i baština filuridžija koji su dažbine davali sultanu i popis solara koji su imali radnih obaveza na carskim solanama s upisima nekih objekata od kojih se daju dažbine caru.

Ne samo zbog vrednosti pratećeg, eksplikativnog materijala u crnogorskom defteru iz 1523. godine, koji daje svedočanstva od ogromne važnosti za istoriju Crne Gore pod turskom vlašću poslednje decenije XV veka i prve tri decenije XVI veka, nego i zbog jednostavnosti i jednostranosti svedočanstava koja daju svojim upisima crnogorski defter iz 1521. godine i popisni deo crnogorskog deftera iz 1523. godine, u ovoj studiji je do sada manje bilo govora o ovim defterima, o njihovim svedočanstvima, kao o popisima iz njihovog vremena.

Ova studija, razume se, nema za predmet obradu istorije Crne Gore pod turskom vlašću od 1496. do 1523. godine pa da mora upotrebiti svaki za istorijski prikaz važan podatak iz ovih deftera. Ovde se raspravlja o defterima koji se ovde objavljuju kao o istorijskim izvorima. Onde gde podaci iz ovih izvora kao istorijska svedočanstva predstavljaju problem, onde gde prikaz ovih deftera to zahteva, moramo ući u opširna istraživanja i razjašnjenja. Ali ono što je o defterima kao istorijskim izvorima opšte poznato i što je u ovim defterima iz samog materijala jasno, to ne treba naročito opširno ovde objašnjavati, nego samo spomenuti.

U upisima ovih deftera ne skrivaju se neki veliki problemi koje bi trebalo razmrsiti da bi podaci kao takvi bili jasni. Sem interpretacije onim materijalom koji daju kanun-name deftera iz 1523. godine, ti upisi u defteru iz 1521. godine i u popisnom delu deftera iz 1523. godine ne zahtevaju nekakvu naročitu interpretaciju, ako nije reč o upisima hasa-dobara i manastira.

Upisi u ovim defterima ne daju velike mogućnosti za zaključke o ekonomskom stanju, o privredi onovremene Crne Gore, kao što to daju inače opširni katastarski defteri koji se odnose na druge naše krajeve. Upisi kuća i baština s imenima vlasnika bez ičeg daljeg i upisi drugih objekata sa dažbinama u novcu ne kažu mnogo. Istina, iz rasporeda kuća i baština u pojedinim naseljima i iz rasporeda hasa-dobara i dobara manastira mogu se izvesti izvesni zaključci o strukturi poseda u pojedinim oblastima tadašnje Crne Gore. To sam i učinio u svojoj knjizi *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku* i u članku *Hasa zemlje Crnojevića u defterima iz XIV veka* (Godišnjak Ist. dr. BiH VIII, 69—76).

---

[4] Opširni katastarski defteri su pre Sulejmanova vremena donosili popise spahiluka s imenima spahija. Kasniji opširni defteri ne donose to, nego se popis spahiluka s imenima spahija nalazi u odgovarajućem sumarnom defteru (defter-i mucmel).

[5] Popis hercegovačkih vlaha u opštem opširnom katastarskom defteru za Hercegovački sandžak iz 1477. godine (TD 5m) daje i važne podatke o katunskoj organizaciji.

U ovim defterima su muselemi koji su bili oslobođeni plaćanja dažbina poimence upisani u svojim mestima, kao što su poimence i po zanimanju upisani neki sveštenici i sveštenički sinovi. To su bili elementi u društvenoj strukturi ondašnje Crne Gore koji su imali izvesne staleške odlike, iako sasvim neizražene.

U svojim raspravama sam pokušao da izvedem zaključak o razvitku plemenske organizacije iz rasporeda naselja koja su turski popisivači delili na sela i mahale. Mislim da raspored sela i mahala može dati neke indicije o tome kad je reč o Crnoj Gori u turskim katastarskim popisima iz XVI veka, ako se uzmu u obzir ostali izvori. Ali o tome crnogorski defteri daju nesravnjeno manje podataka od turskih popisa koji se odnose na brdska plemena. Svoje zaključke o tome spomenuo sam i u ovoj studiji (vidi str. 63).

Još se ponešto može zaključiti iz popisnog materijala u tim defterima. Tako se može nešto utvrditi o pravu nasledstva, pa i o pravu nasledstva dužnosti muselema.

Postoji veliko neslaganje u broju kuća i baština između deftera iz 1521. godine i deftera iz 1523. godine. U defter iz 1521. godine je uvedeno 3 419 kuća i 1 163 baštine.[6] U defter iz 1523. godine u popisima sultanovih i sandžak-begovih prihoda upisan je broj od 3 151 kuće i baštine zajedno i 572 »prazne baštine«. Tačno koliko je bilo kuća, a koliko baština, ne može se saznati po očuvanom rukopisu deftera, jer u njemu nedostaje — kao što smo videli — nekoliko listova gde su bila upisana neka naselja u nahiji Rijeka. U defteru iz 1523, u njegovom popisnom delu, ima upisano 2 545 kuća i 512 baština,[7] što znači da nedostaje oko 100 kuća i baština. Možemo uzeti da je zajedno sa kućama muselema bilo u Crnoj Gori, po defteru iz 1523. godine, oko 2 600 kuća. Cifre u defteru iz 1521. godine su, sigurno, netačne, jer je Skender-beg — kao što znamo iz svedočanstva kanun-name deftera iz 1523. godine — uneo u svoj defter više kuća i baština nego što ih je bilo. Brojevi iz deftera iz 1523. godine su tačni, jer u defteru iz 1529/36. godine ima u Crnoj Gori upisanih 2 605 kuća, a u dukađinskom defteru iz 1570. godine ima upisanih 2 951 kuća (broj baština u jednom i drugom defteru ne navodim, jer nisu po istim principima uvedene kao u defter iz 1523. godine).[8] Taj porast u drugoj polovini XVI veka biće tačan, jer kasnije, 1624. godine, sami Crnogorci kažu da u Crnoj Gori ima tada preko 3 000 kuća.[9]

Što se tiče verskog sastava stanovnika, defteri daju podatke o muslimanima u nekim selima, prvenstveno graničnim. U ovo vreme je bilo vrlo malo muslimana u selima Crne Gore.

Ovi defteri daju važna svedočanstva o granicama zemlje (vilajeta) Crne Gore i sandžaka Crne Gore, pa se jasno vidi iz podataka da sandžak Crnu Goru sačinjava zemlja (vilajet) Crna Gora i da je njoj pridodat Grbalj, odnosno nahije Donji i Gornji Grbalj, kao carski has. Najvažnije svedočanstvo što se tiče granica tadašnje zemlje Crne Gore jest to da se granica na istoku nalazi na Zeti i Morači. Važno je naglasiti da se u jednom i drugom defteru iz upisa hasa-dobara koja su ranije bila dobra Crnojevića vidi da je granica i za vreme Đurđa Crnojevića bila na Morači i na Zeti. U drugoj svesci ovog izdanja biće priložena karta Crne Gore i Grblja sa naseljima i granicama po podacima iz ovih deftera.

Ovi defteri još pokazuju da je Crna Gora već u vreme Skender-bega bila podeljena na nahije. To se mora naglasiti zbog toga što je J. Erdeljanović doka-

---

[6] Ovo je izračunato sabiranjem upisa kuća i upisa baština, jer u zbiru koji je dat pri kraju popisa svakog naselja u defteru iz 1521. godine broj kuća i baština upisan je zajedno.

[7] U defteru iz 1523. godine uz svako naselje upisan je broj kuća, broj baština i broj »praznih baština« posebno.

[8] Vidi: B. Đurđev, *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*, 68. i 69, prim. 6. i 7. — U defteru iz 1529—36. godine ne slažu se brojevi kuća i baština navedeni u popisu sultanovih i sandžak-begovih prihoda sa stvarno upisanim kućama i baštinama (vidi: prim. 1 a na str. 68. cit. dela).

[9] G. Stanojević, *Iz istorije Crne Gore u XVI i XVII vijeku*, Ist. zapisi XII, knjiga XV, 2/1959, 367.

zivao da je Crna Gora tek sredinom XVII veka bila podeljena na nahije, a da ranije nije bila.[10] Defter iz 1521. godine deli zemlju Crnu Goru na šest nahija, i to: 1) bez imena, 2) Župa, 3) Malonšići, 4) Plešivci (Pješivci), 5) Rijeka i 6) Cernica (Crmnica). Defter iz 1523. godine deli Crnu Goru na sedam nahija: 1) bez imena, 2) Župa, 3) Malonšići, 4) Plešivci, 5) Cetinje, 6) Rijeka i 7) Cernica. U defteru iz 1521. godine nahija Plešivci obuhvata teritoriju i nahije Plešivci i nahije Cetinje u defteru iz 1523. godine. Da li je u Skender-begovom defteru bilo upisano isto tako ili je to pogreška pisara, teško je reći. Tek teritorija nahije Plešivci uvedena u defter iz 1521. godine odgovara uglavnom onoj teritoriji koja je u XIX veku bila i koja se još uvek zove Katunska nahija.[11] Ali se mora naglasiti da podela te teritorije na nahije Plešivci i Cetinje u defteru iz 1523. godine odgovara podelama Crne Gore u kasnijim defterima iz XVI veka i svedočanstvima iz XVII i XVIII veka, gde se Pješivci računaju kao posebna nahija.[12]

Prva nahija koja je i u jedan i drugi defter uvedena bez imena sove se u dukađinskom defteru iz 1570. godine (TD 499) nahijom Grbavci, a kasnije u XVII veku Lješkopolje ili Liješanska nahija.[13]

Treba naročito raspraviti o pitanju Žabljaka, da li je on pripadao sandžaku Crna Gora u to vreme. Prema ostalim izvorima je jasno da je Skender Crnojević kao crnogorski sandžak-beg imao svoje sedište u Žabljaku. U ove deftere iz Skender-begova vremena nije Žabljak upisan. Ali se mora ukazati na to da je crnogorski defter iz 1521. godine popis zemlje Crne Gore koji je služio za obračun prikupljene filurije, a da je crnogorski defter iz 1523. godine u osnovi popis filuridžija Crne Gore. Zbog toga ni u jedan ni u drugi defter nije mogao biti uveden Žabljak kao grad naseljen muslimanima. Da je to tačno, pokazuje i slučaj sa Rijekom, koja nije uvedena u defter iz 1570. godine, jer su je ranije zauzeli muslimani.[14] Još bih naveo da u defter za Sremski sandžak (TD 437), koji je pisan između 1545. i 1548. godine, u kojem su naseljeni bivši vlasi upisani s iznosom filurije koju daju od kuće — dakle još su se računali kao filuridžije, iako su uveliko bili prešli na zemljoradnju, pa su bili upisani sa dažbinama od zemljoradnje — nema uvedenih muslimanskih kuća u gradovima, iako je iz izvesnih upisa jasno da ih je tada bilo.[15]

Iz toga bi izlazilo da to što Žabljak nije upisan u crnogorske deftere iz 1521. i 1523. godine još ne znači da Žabljak tada nije pripadao Crnogorskom sandžaku.

Iz ovog što smo napred naveli vidi se koliko je u nekim slučajevima potrebno imati u vidu specifičnost deftera koji se ispituje kao istorijski izvor. Mislim da je to u ovoj studiji i inače jasno pokazano kad je reč o defterima Crnogorskog sandžaka iz vremena Skender-bega Crnojevića koji se u ovoj publikaciji objavljuju.

---

[10] J. Erdeljanović, *Stara Crna Gora*, 59. — Erdeljanović tu polemiše s I. Ruvarcem, koji je rekao da je Crna Gora, verovatno, i u XVI veku bila podeljena na nahije.

[11] Teritorija uvedena u defter iz 1521. godine nešto se razlikuje od sadašnje Katunske nahije; neka naselja su tada pripadala nahiji Plešivci (na primer, Maine, Pobori, Brajići), a sada ne pripadaju Katunskoj nahiji, a neka sada pripadaju (na primer, Komani), a onda nisu pripadala. Ali teritorija nahije Plešivci u defteru iz 1521. odgovara teritoriji nahije Plešivci i nahije Cetinje u defteru iz 1523. godine uzetih zajedno.

[12] Bolica (1614) deli Crnu Goru na ove delove: Katuni, Ljubotin, Pješivci, Cernica i Lješkopolje. N. Erico (1692) deli Crnu Goru na: Cernizza, Fiumara, Piano di Gliesco Poglie overo Liessanscha Nahia, Cattuni e Pliessivci. Vladika Vasilije Petrović (1753) deli Crnu Goru na nahije: katunsku, riječku, lješansku, cerničku i pješivačku.

[13] Iz Boličina opisa Crne Gore znamo sigurno da se ta nahija i u XVII veku prostirala do ušća Morače.

[14] Vidi moj članak: *Rijeka u XVI i XVII veku* (Godišnjak Ist. dr. BiH VI, 57—59).

[15] Šabanović uz popis Zemuna uzetog iz ovog deftera u svojoj zbirci turskih katastarskih popisa Beograda i okoline nije uopšte spomenuo da su u Zemenu upisani samo hrišćani, a da se iz drugih podataka vidi da su tada postojali u Zemunu i stanovnici muslimani. Ja sam to naglasio u opisu toga deftera (Древнейший сохранившийся турецкий дефтер (реестр) Сремского санджака) u publikaciji Восточные источники etc., Moskva, 1964, 119—130. Međutim, tada nisam znao objasniti zašto u taj defter nisu uvedeni muslimanski džemati u gradovima, iako ih je, očigledno, bilo. Kad se pogledaju kanun-name u kasnijim sremskim defterima (jer u sačuvanom rukopisu ovog deftera nedostaju prvi listovi, pa se ne zna da li je imao kanun-namu), onda se vidi da je prvi popis Srema morao biti vlaški defter.

BRANISLAV ĐURĐEV

DEUX DEFTERS DU MONTENEGRO DE L'EPOQUE DE ISKENDER-BEY CRNOJEVIĆ

RESUME

En travaillant dans le *Başvekâlet arşivi* à Constantinople, en 1938, l'auteur de cette publication a trouvé deux defters ayant rapport au Monténégro de l'époque de Iskender-bey Crnojević qui était sandjakbey de Monténégro de 1513 à 1529. Ces deux defters se trouvent dans la collection *Tapu — Tahrir defterleri* (c'est-à-dire dans la collection des registres cadastraux), le premier sous le numéro 106 et le deuxième sous le numéro 122.

Le premier defter n'est pas un registre cadastral, mais registre des impôts de *filuriciyan* du pays de Monténégro (vilayet-i Kara Dağ), écrit en 1521 (le defter porte la date du 7 Djoumada II 927 = le 15 mai 1521). Dans ce defter Iskender Crnojević, sandjakbey monténégrin, a fait le réglement des revenus du sultan perçus en 1520, car les revenus de *filuriciyan* de Monténégro furent partagés entre le sultan et le sandjakbey. La partie de ces revenus qui allait au sultan était estimé capitation. Pour cela ce defter porte le titre *Defter an cizye-i vilayet-i Kara Dağ*.

Le deuxième defter est un registre cadastral (tahrir defteri) pour le sandjak de Monténégro. Son élaboration fut ordonnée par le firman impérial, car les Monténégrins accusèrent le sandjakbey au sultan à cause d'une tyrannie qui s'exprimait dans l'introduction »des âmes mortes« au »defter écrit par Iskender-bey« (Iskender-bey yazdığı defter). Deux émissaires impériaux ont fait l'enquête. Ils composèrent au mois de Chaban 929 (1523) un »defter nouveau« (defter-i cedid), le defter mentionné ci-dessus.

Au début de ce defter se trouvent deux quanoun-namés. Le premier quanoun-namé contient des prescriptions regardant le payement du *filuri*. Après l'occupation turque de Monténégro on a établi, d'abord, le système des timars avec les impôts qui le caracterisaient. Ces impôts furet abolis lorsque Iskender-bey fut nommé sandjakbey du pays; à leur place on introduisit le payement d'un *filuri* de la valeur de 55 aspres par chaque maison et par chaque »baština« (la possession héréditaire du sol). Ce *filuri* fut partagé de la façon que 33 aspres allaient au sultan comme capitation (*cizye, harac)*, 20 aspres au sandjakbey comme *ispence et öşür* (dîme), tandis que 2 aspres appartenaient aux percepteurs des revenus impériaux.

Un article de ce quanoun-namé donne des informations sur le procédé avec les biens de la dynastie Crnojević immediatement après l'occupation turque. L'auteur de cette publication croit qu'une analyse critique de ce texte et des autres sources historiques donnent assez d'arguments pour une conclusion que Stevan Crnojević (1496—1498) fut nommé *sipahi* après la fuite de son frère Đurađ et après l'occupation turque de Monténégro (1496). On peut conclure que les terres de la dynastie restèrent dans la possession de Stevan Crnojević comme *hassa* de son timar. Après l'écartement de Stevan Crnojević (1498) ces *hassalar* étaient

traités de *mevkuf* jusqu'à l'arrivée d'Iskender Crnojević (1513). Dans les deux defters ci-mentionnés les revenus de ces *hassalar* sont inscrits au sandjakbey Iskender Crnojević.

Les autres articles contiennent des règles sur les biens de quatre monastères, sur les »müselleman« et sur le pouvoir juridiciaire.

Le deuxième quanoun-namé qui contient des dispositions sur les sanctions et les amendes transmet le texte de »l'ancien defter«. Puisque le premier quanoun-namé est un texte de »l'ancien defter« interpolé de quelques nouvelles, on peut obtenir, par une analyse du texe des quanoun-namés dans le defter de 1523, le texte approximatif du quanoun-namé du »defter écrit par Iskender-bey«, de »l'ancien defter«.

Les deux defters monténégrins du temps de Iskender-bey Crnojević dans leur partie de conscription du »pays de Monténégro (vilayet-i Kara Dağ) s'accordent dans leurs données, car ils représentent avant tout une conscription de *filuriciyan* de Monténégro. Le defter cadastral monténégrin de 1523 contient aussi les données sur les biens impériaux (hasha-i padişah-i alempenah) et sur les biens du sandjakbey (hasha-i Iskender-bey mir-i liva-i Kara Dağ). Dans ce defter est inscrit le district *(nahiye)* de Grbalj qui etait *has* imperial. Ce district était divisé en deux communautés, l'une *cema'at-i filuriciyan* et l'autre *cema'at-i tuzcuyan.* Les *tuzcuyan* (sauniers) devaient travailler dans les salines imperiales. Ni sandjakbey ni aucune autre personne ne percevait de revenus de ce district. A la fin de ce defter sont enregistrées des frontières du sandjak de Monténégro vers l'ouest.

En évaluation des faits lesquels donnent les deux defters monténégrins du temps de Iskender-bey Crnojević on doît marquer surtout le témoignage du quanoun-namé du defter de 1523 sur l'abolition des impôts de *reaya* et sur l'établissement du status de *filuriciyan* pour tous les habitants du Monténégro. Selon l'opinion de l'auteur de cette publication, ce changement dans le status du peuple monténégrin qui était réalisé à l'arrivée de Iskender-bey Crnojević au Monténégro créait une base pour le développement de l'autonomie du pays à la fin du XVIe et dans la première moitié du XVIIe siècle. L'auteur de cette publication a écrit un livre sous le titre *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku* (Sarajevo, 1953). Dans ce livre l'auteur a soutenu cette thèse.

L'auteur avait publié auparavant les extraits étendus de ces defters (POF I—IV). Maintenant il les publie integralement. La publication paraîtra en deux volumes. Le premier volume contient: 1) l'étude sur ces deux defters et 2) le texte de ces defters publié en fac-similé. Dans le deuxième volume l'auteur publiera la rédaction du texte avec les registres et les cartes.

L'étude contient les chapitres suivants: 1) Préface, 2) Remarques d'introduction, 3) Témoignages du defter pour le Monténégro de l'année 1523 sur l'époque avant 1521, 4) Defter de la capitation de 1521, 5) Defter cadastral pour le sandjak de Monténégro écrit à l'an 1523 et 6) Témoignages des defters monténégrins de l'époque de Iskender-bey en qualité de conscriptions. La publication du texte en fac-similé va de la droite à la gauche.

Dans ce volume on emploie les abréviations suivantes:

TD (avec le numéro) = Başvekâlet arşivi, Tapu defterleri, Nr....

f. = feuille

l. = ligne

POF = Prilozi za orijentalnu filologiju etc. éd. Orijentalni institut, Sarajevo.

Ispravka

Na str. 39. u 10 redu teksta arapskim slovima izostala je reč *olan.*

ANU
BiH
АНУ
БиХ

دفتر عن جزیهء ولایت قره طاغ که بمعرفة
احقر الوری اسکندر میرلواء مزبور و محمود غلام
شاهی جمع شد فی سنه ست و عشرین و تسعمائه ١ - ٤٢

دفتر جدید خاقانی ولایت قره طاغ مع
خاصهای پادشاه عالم پناه در ولایت غربلان ١٠٩ - ٤٣

ANU
BiH
АНУ
БиХ

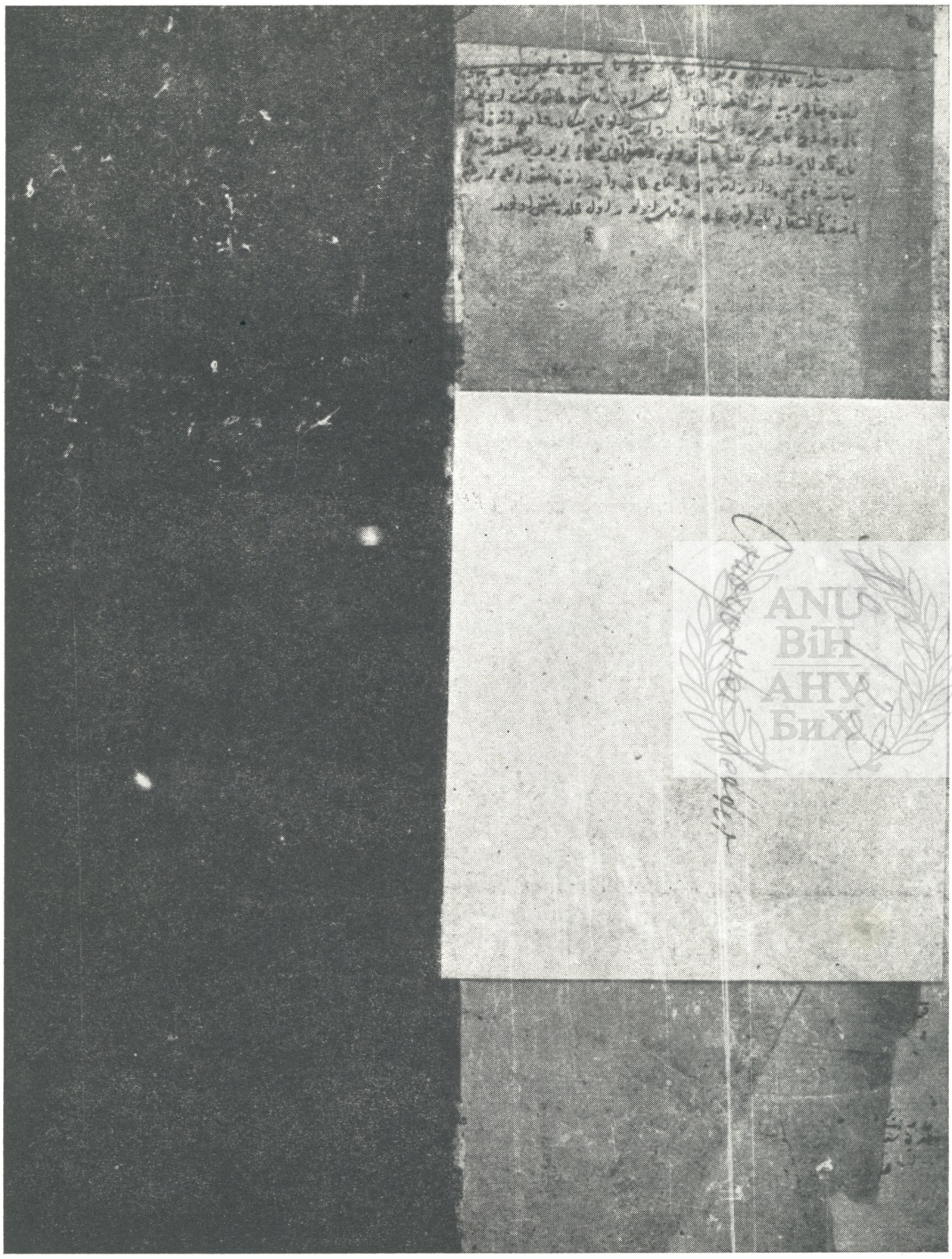

TD 122, f. 68v

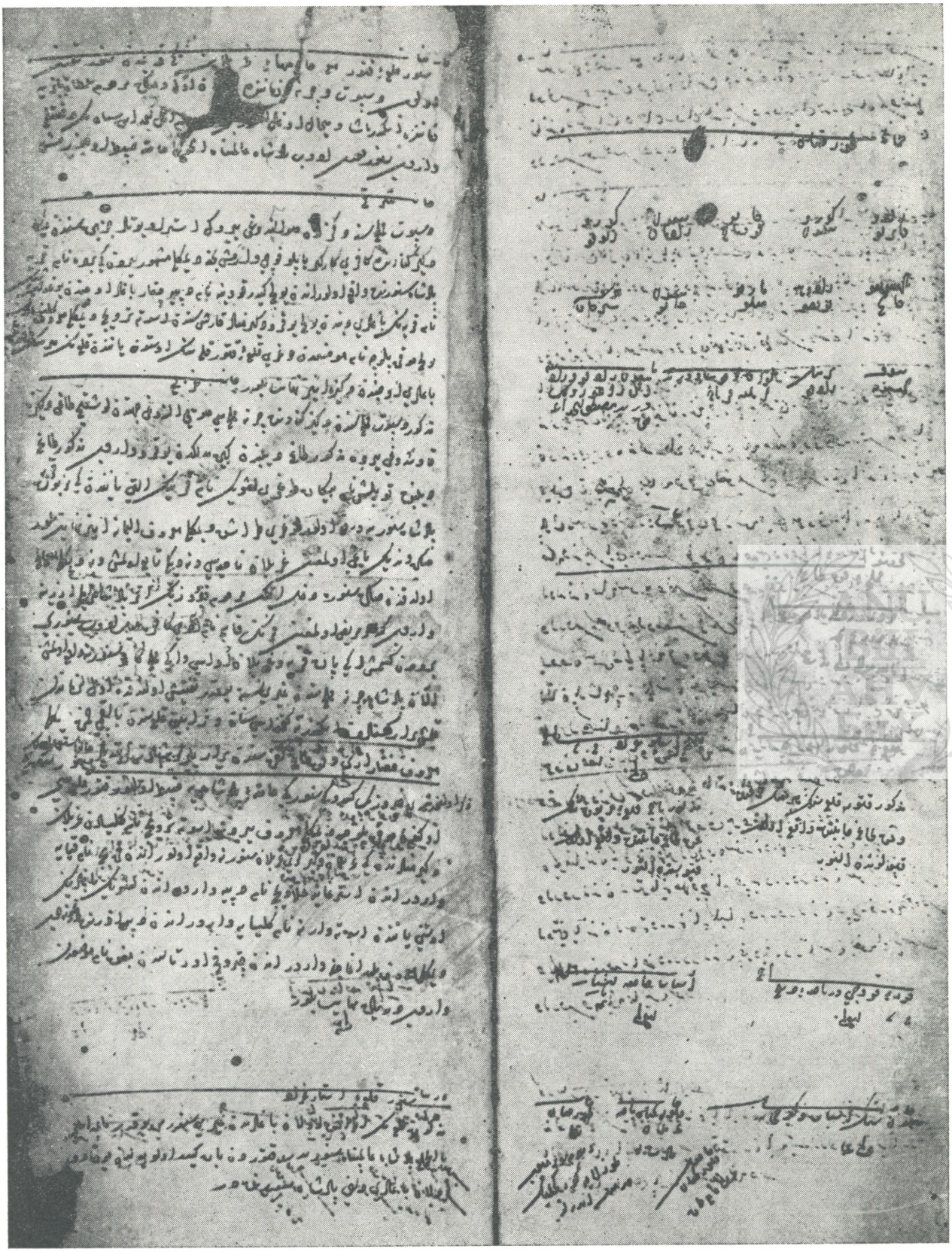

TD 122, f. 67v—68

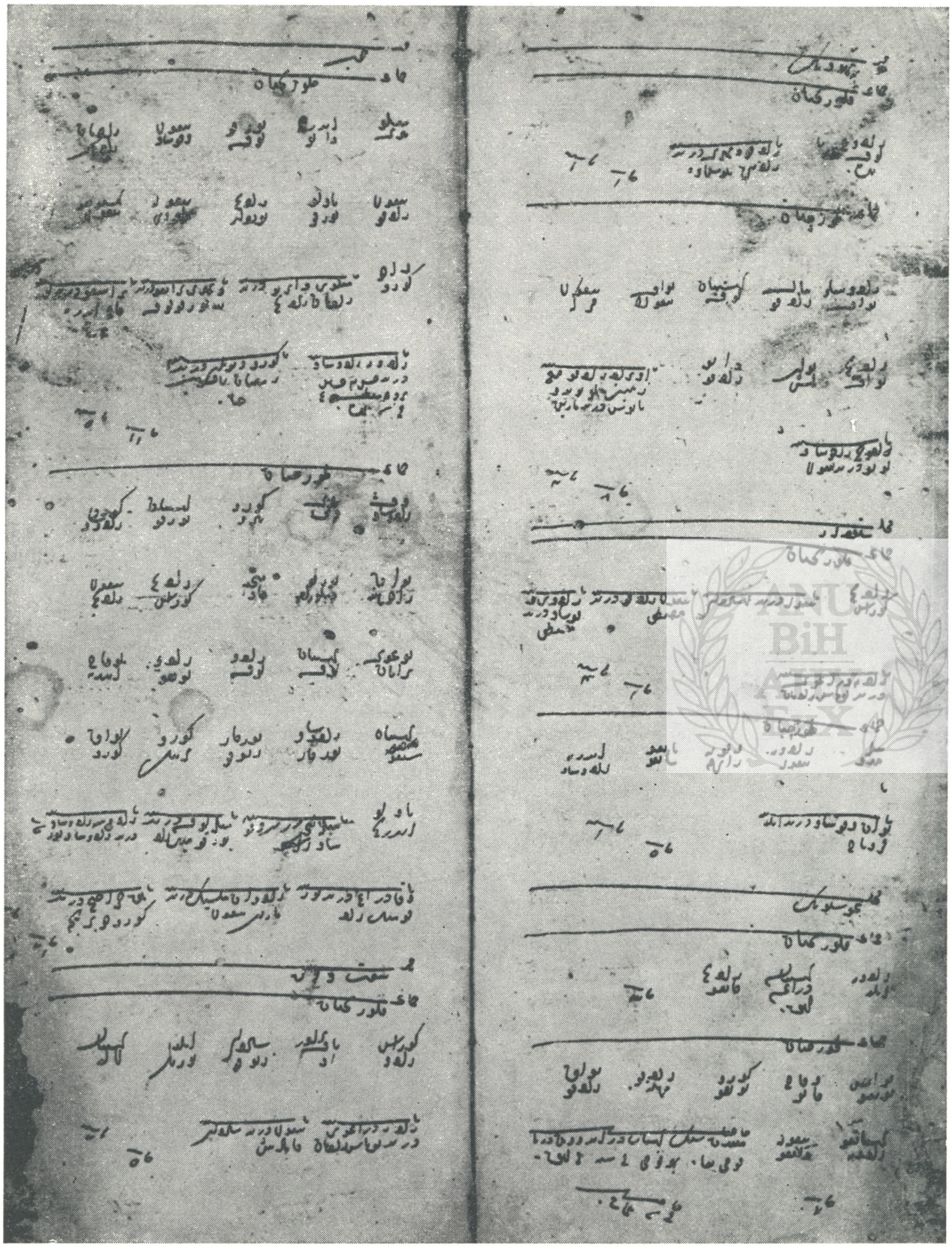

TD 122, f. 66v—67

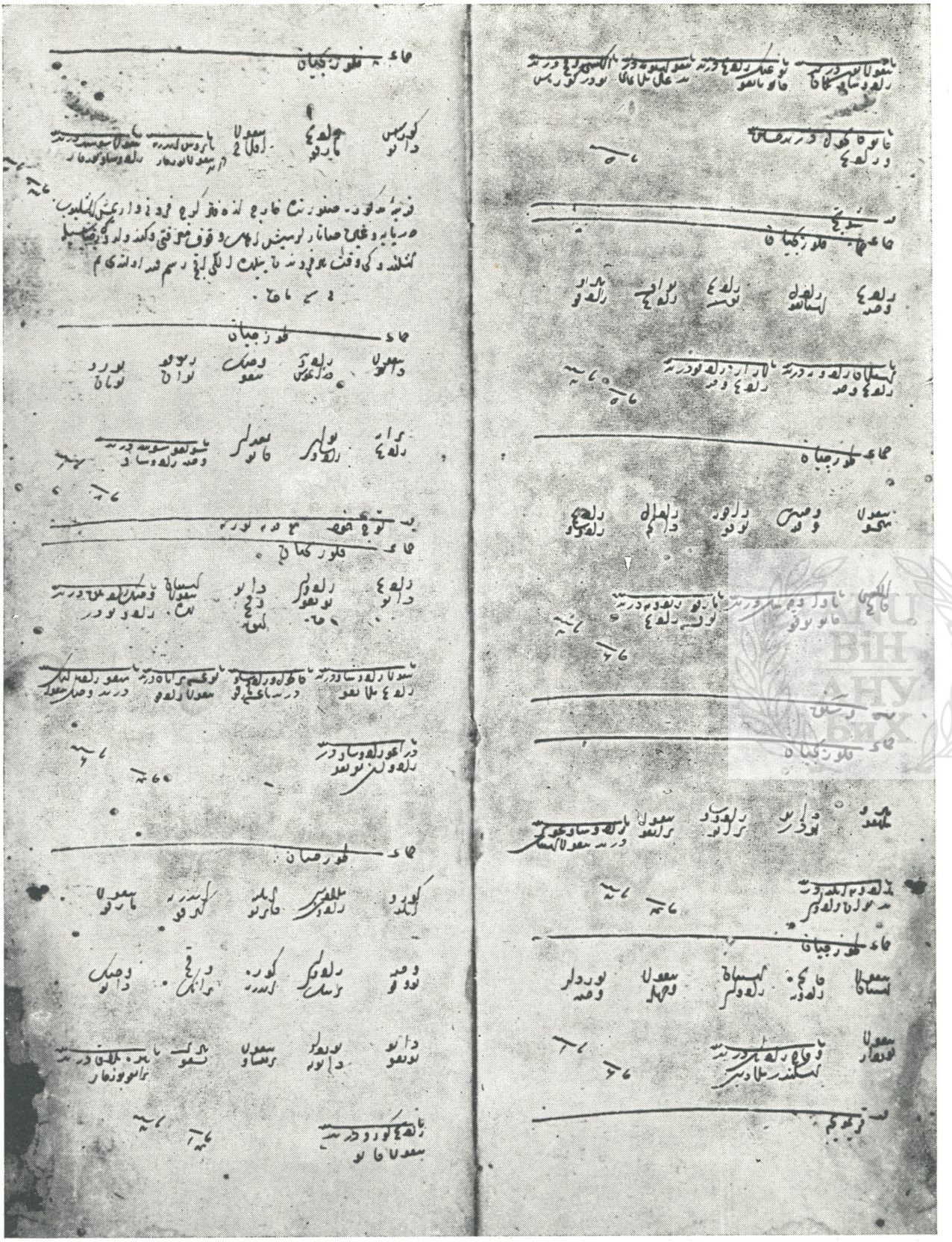

FPU BiH AHY BHX

TD 122, f. 65v—66

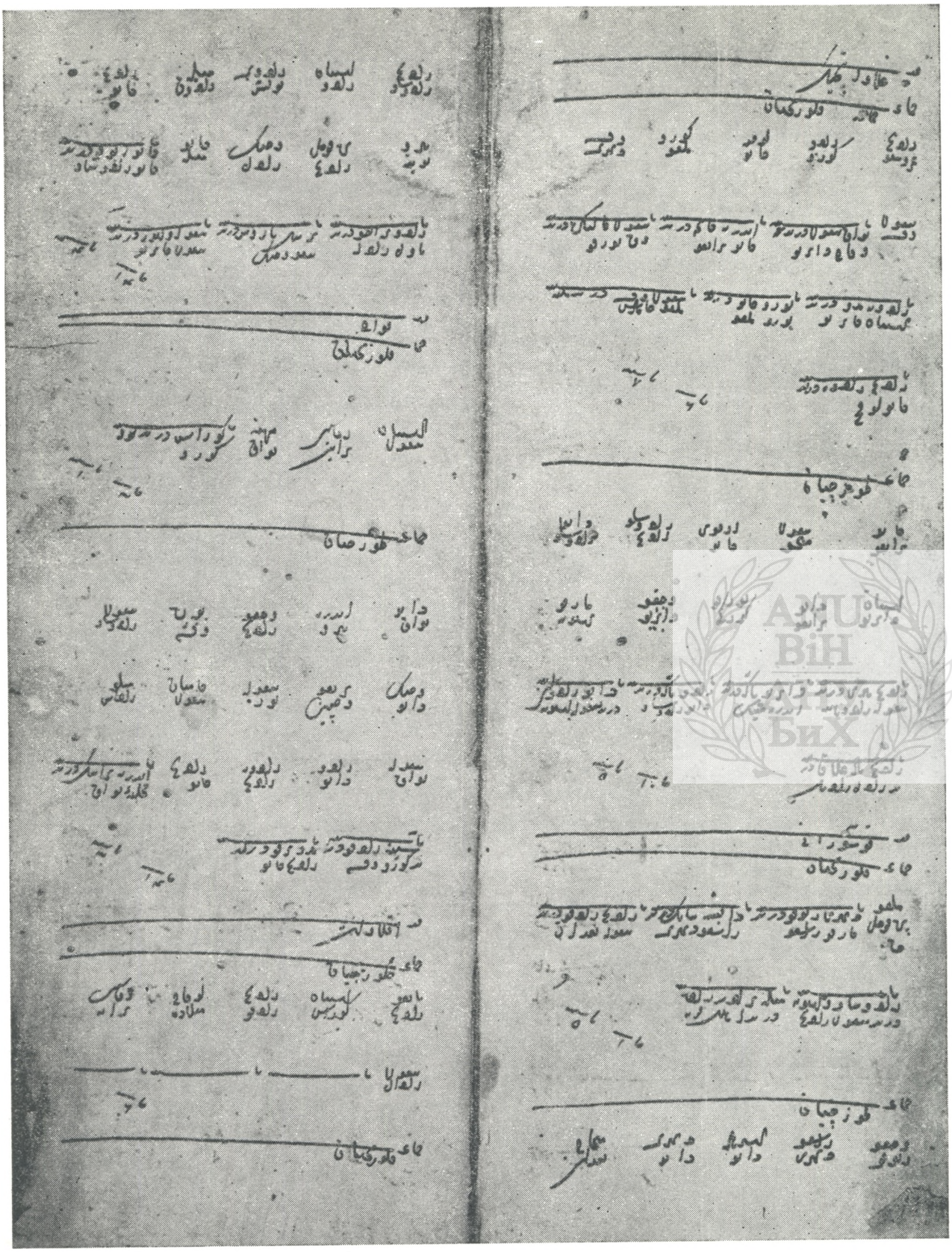

AJTU BiH БиХ

TD 122, f. 64v—65

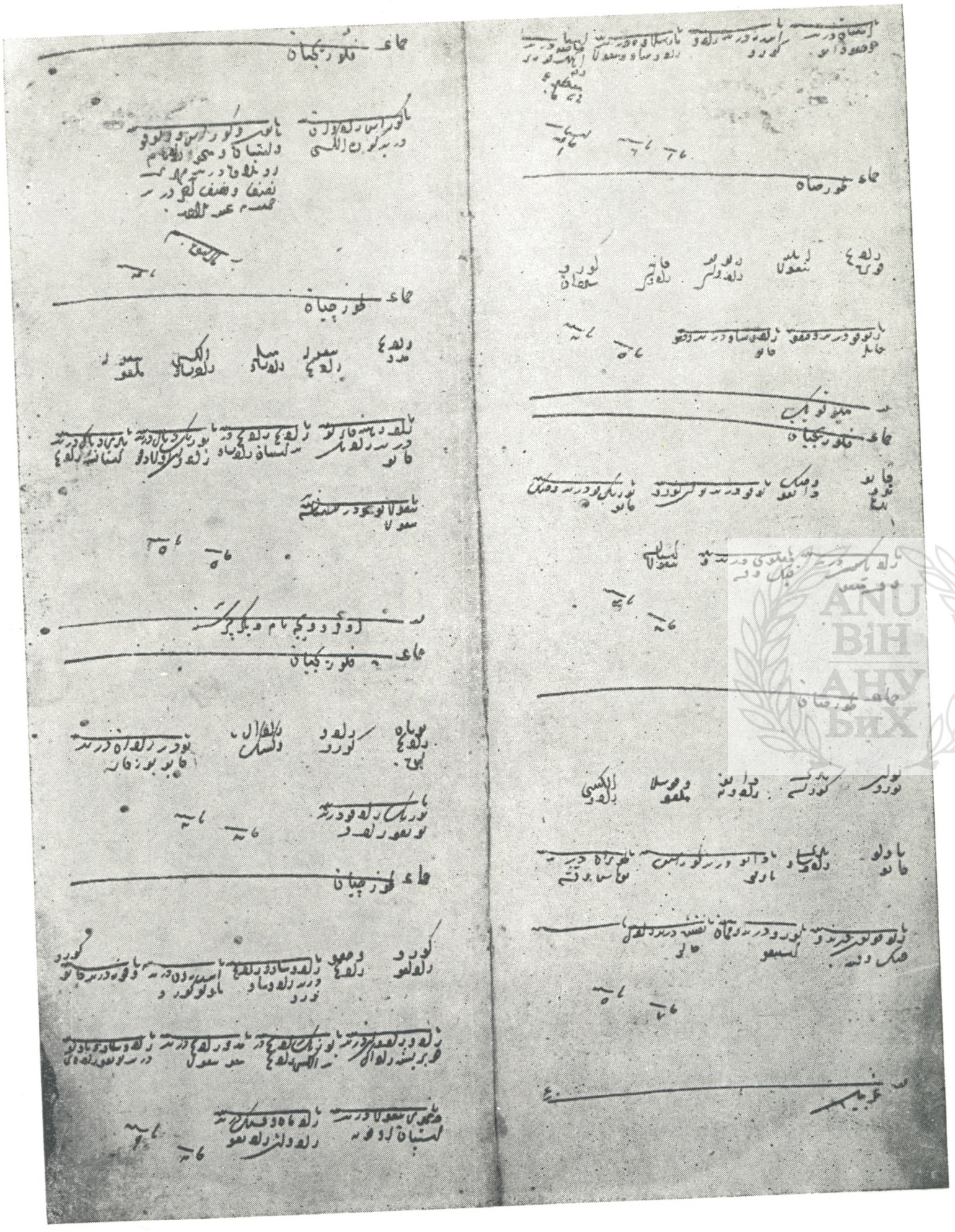

11 Dva deftera

TD 122, f. 63v—64

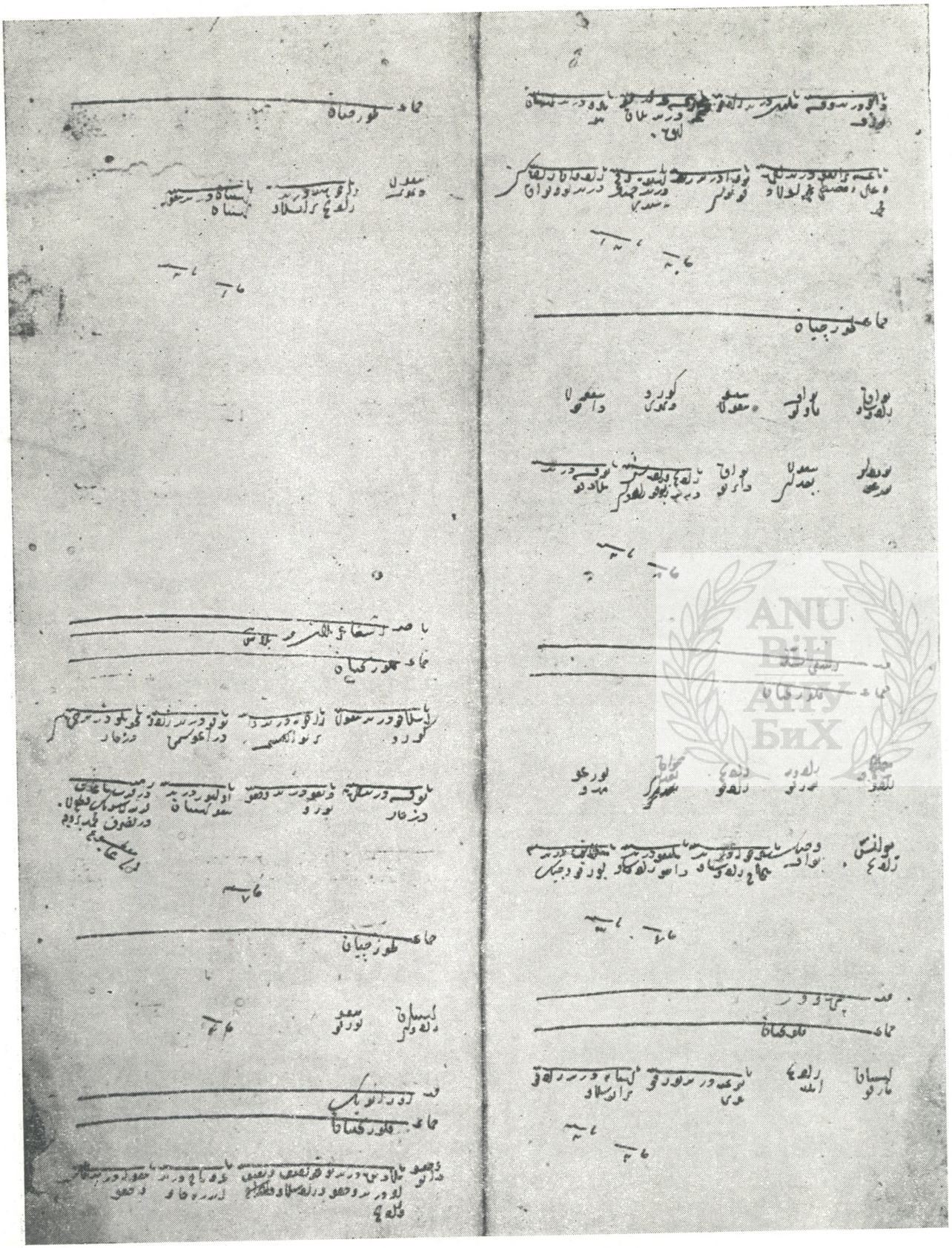

TD 122, f. 62v—63

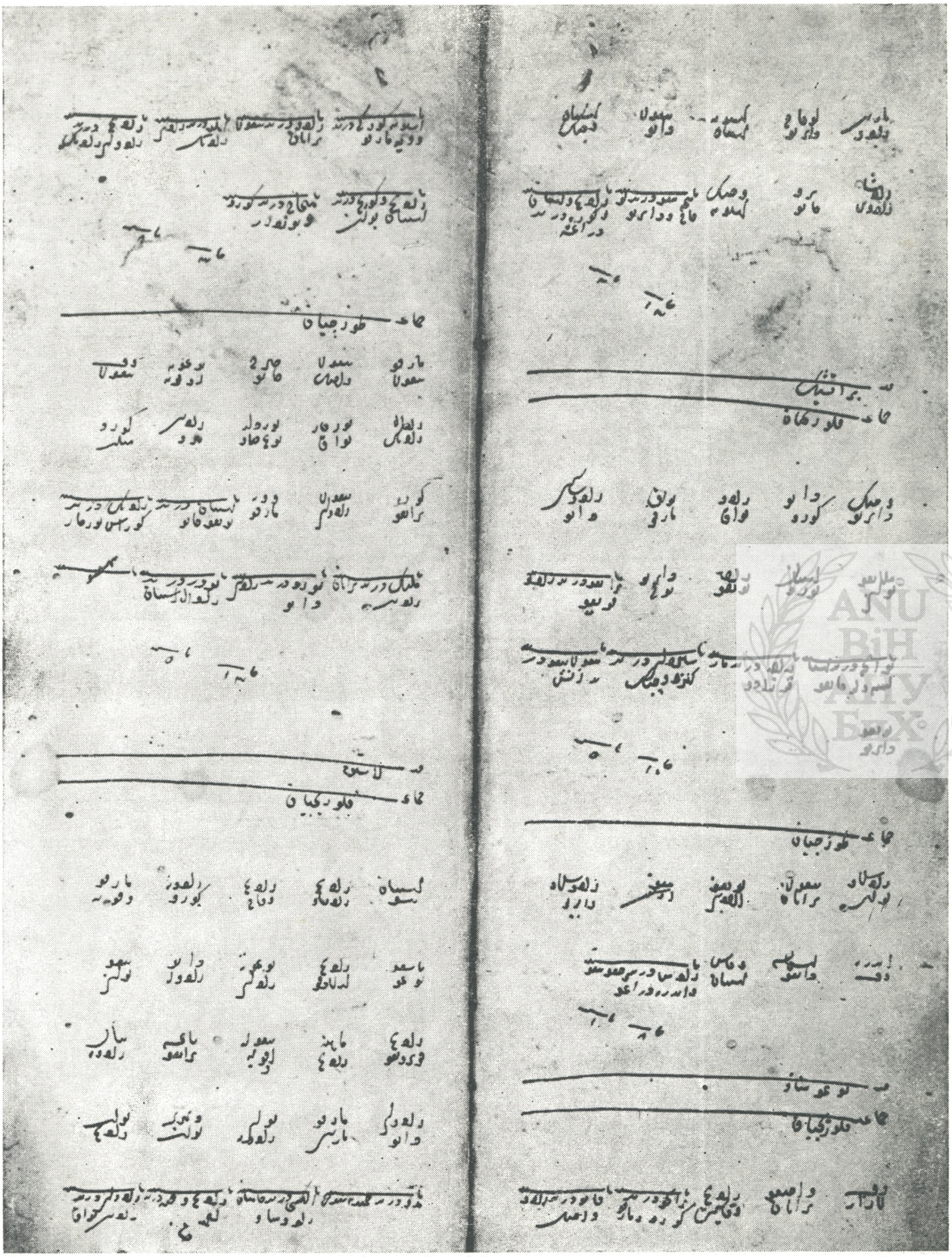

TD 122, f. 61v—62

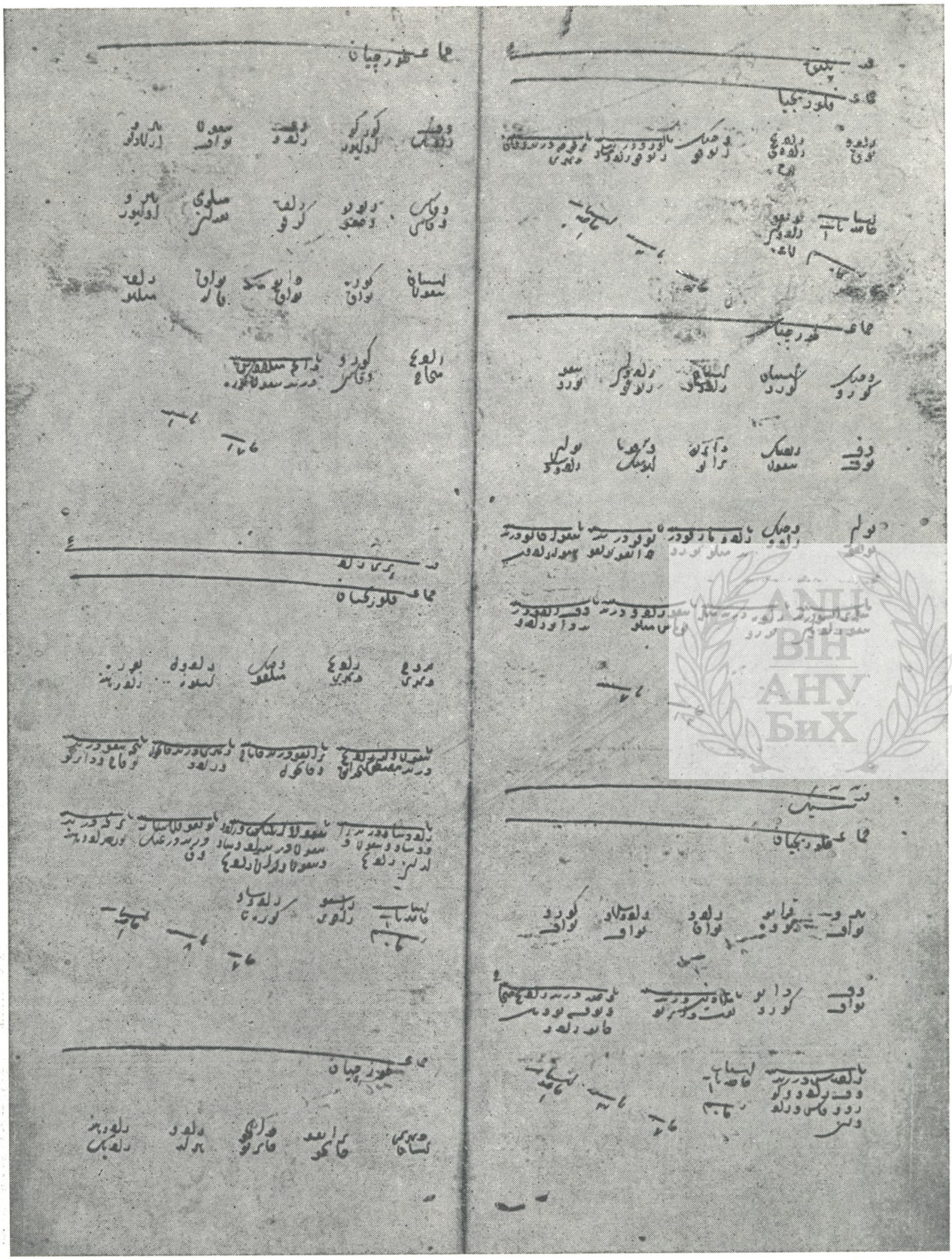

TD 122, f. 60v—61

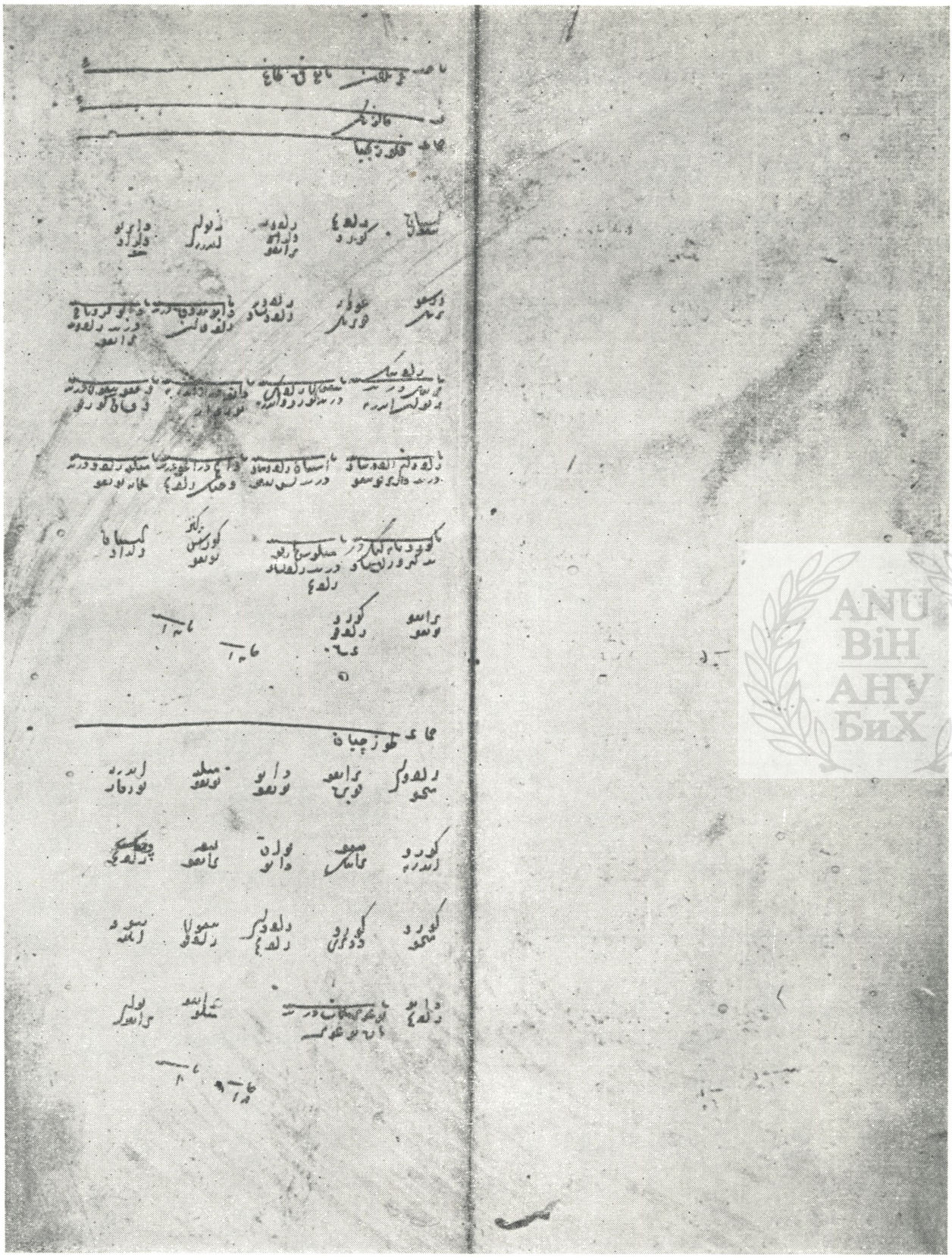

ANU
BiH
АНУ
БиХ

TD 122, f. 59v—60

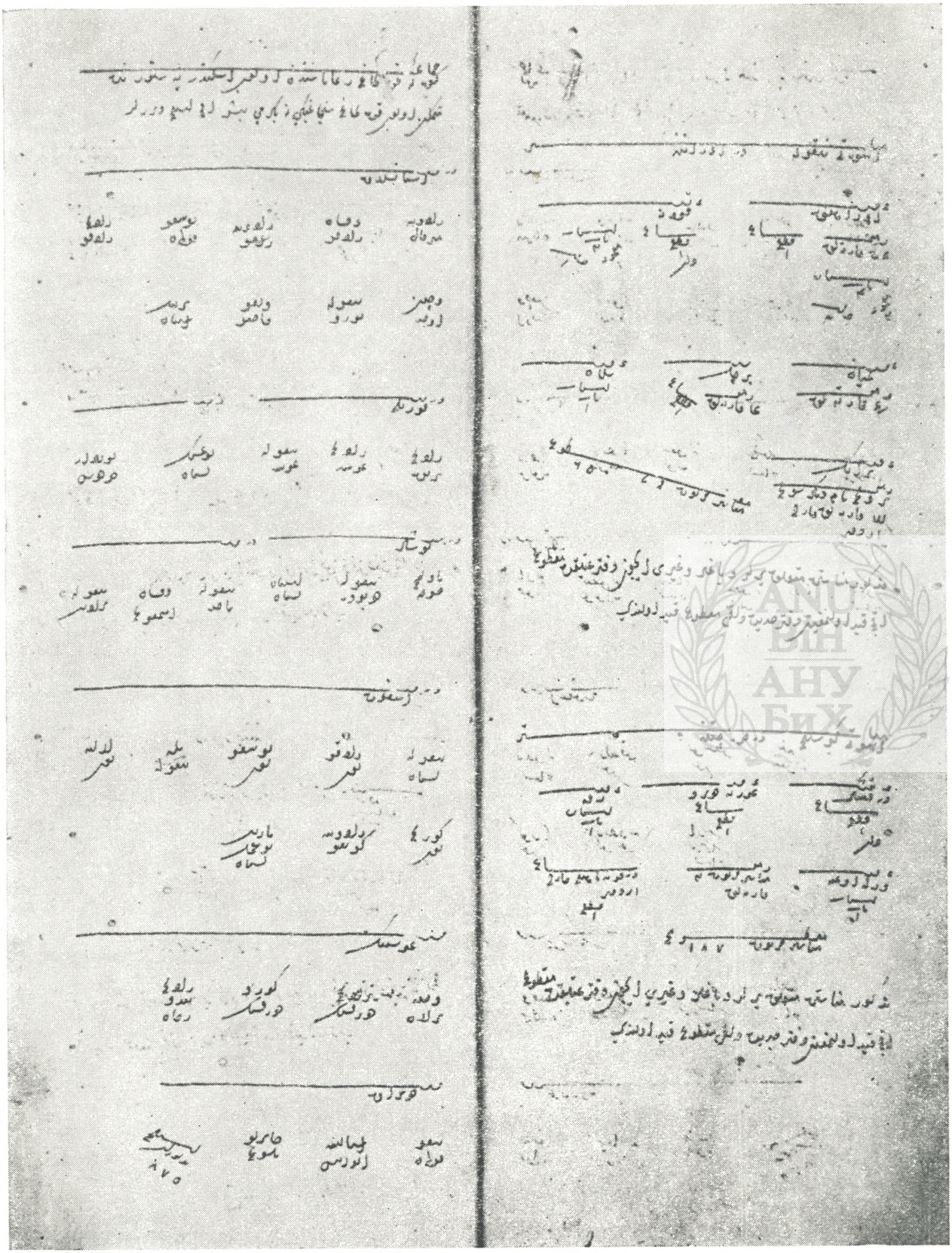

TD 122, f. 58v—59

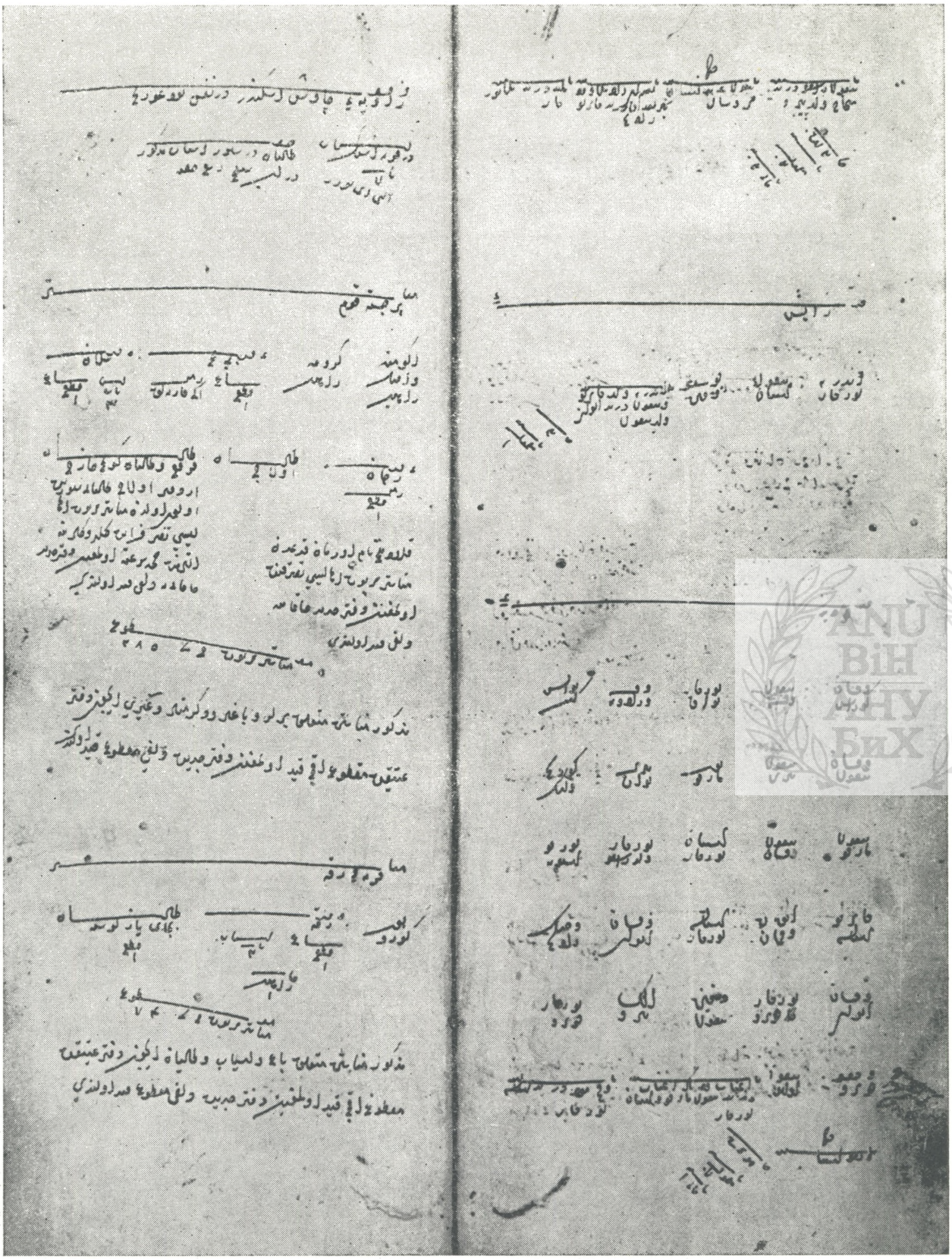

TD 122, f. 57v—58

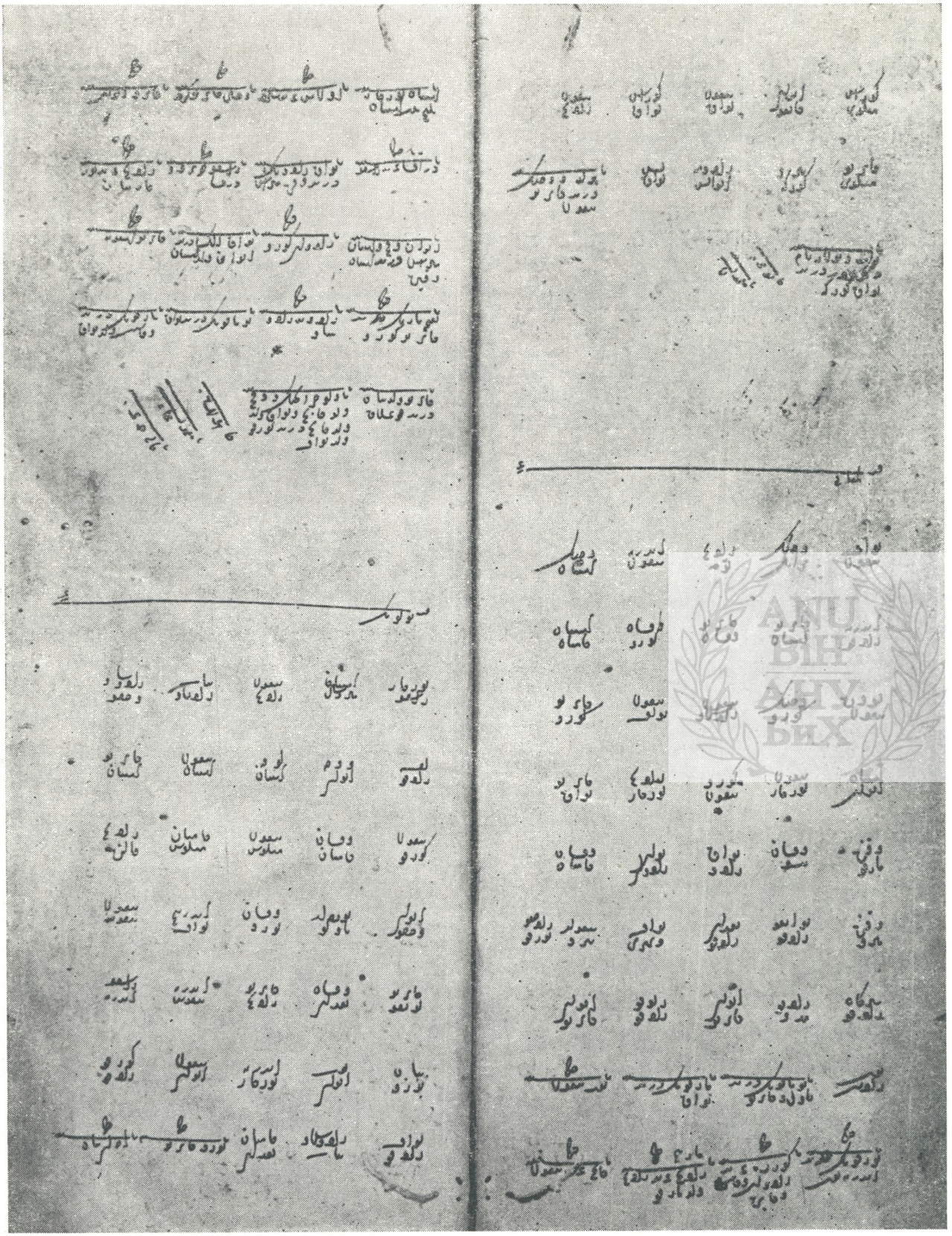

TD 122, f. 56v—57

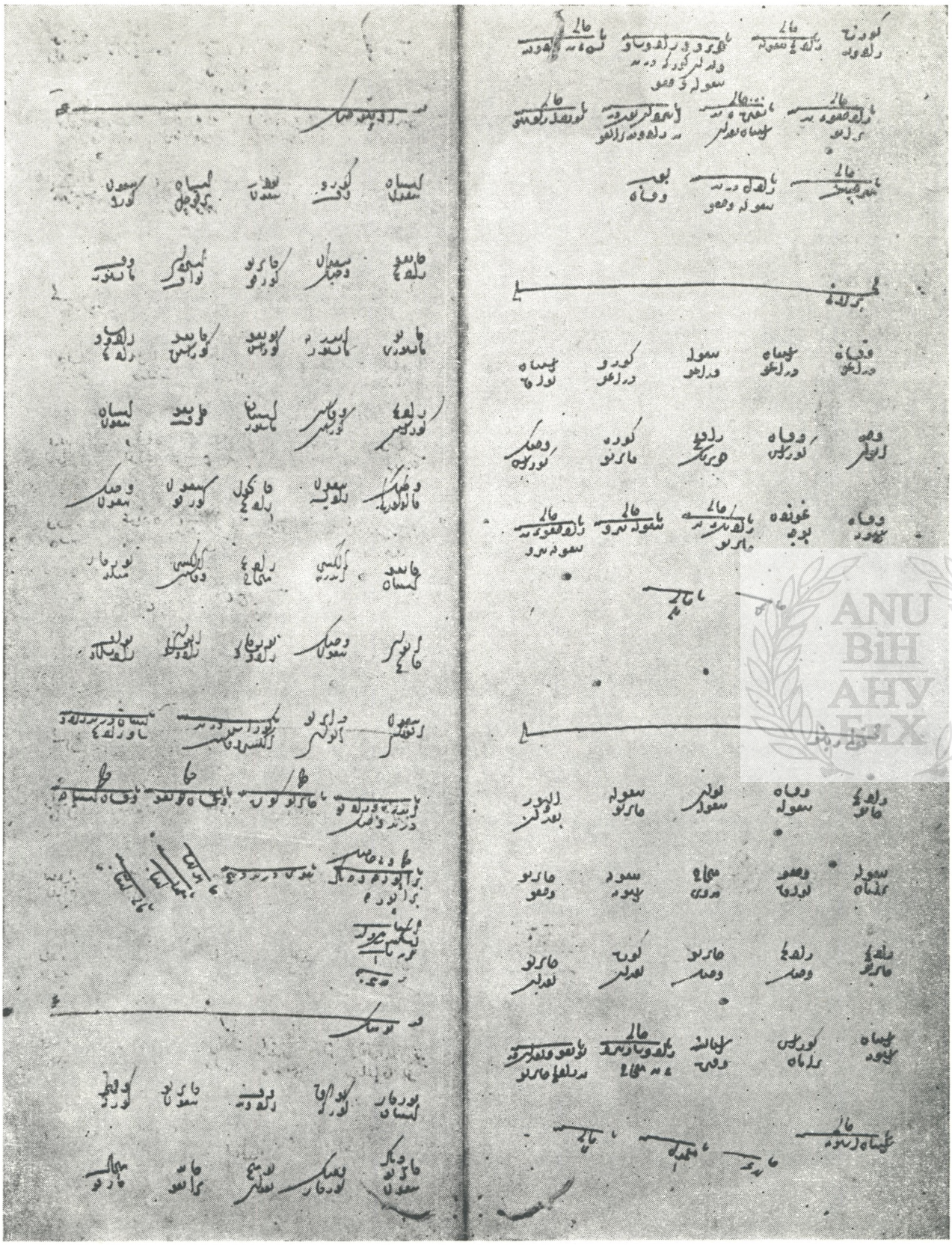

ANU BiH АНУ FzX

TD 122, f. 55v—56

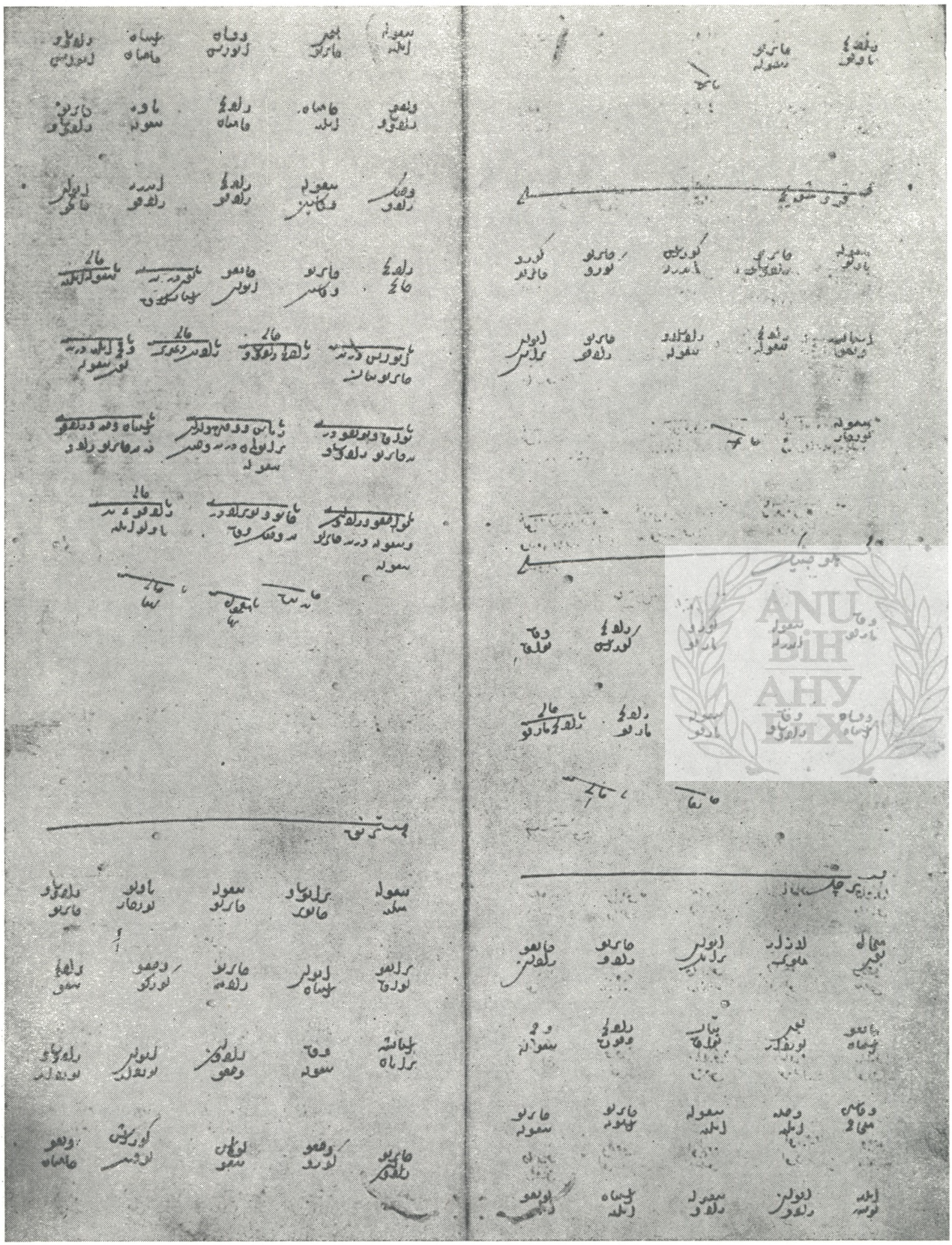

TD 122, f. 54v—55

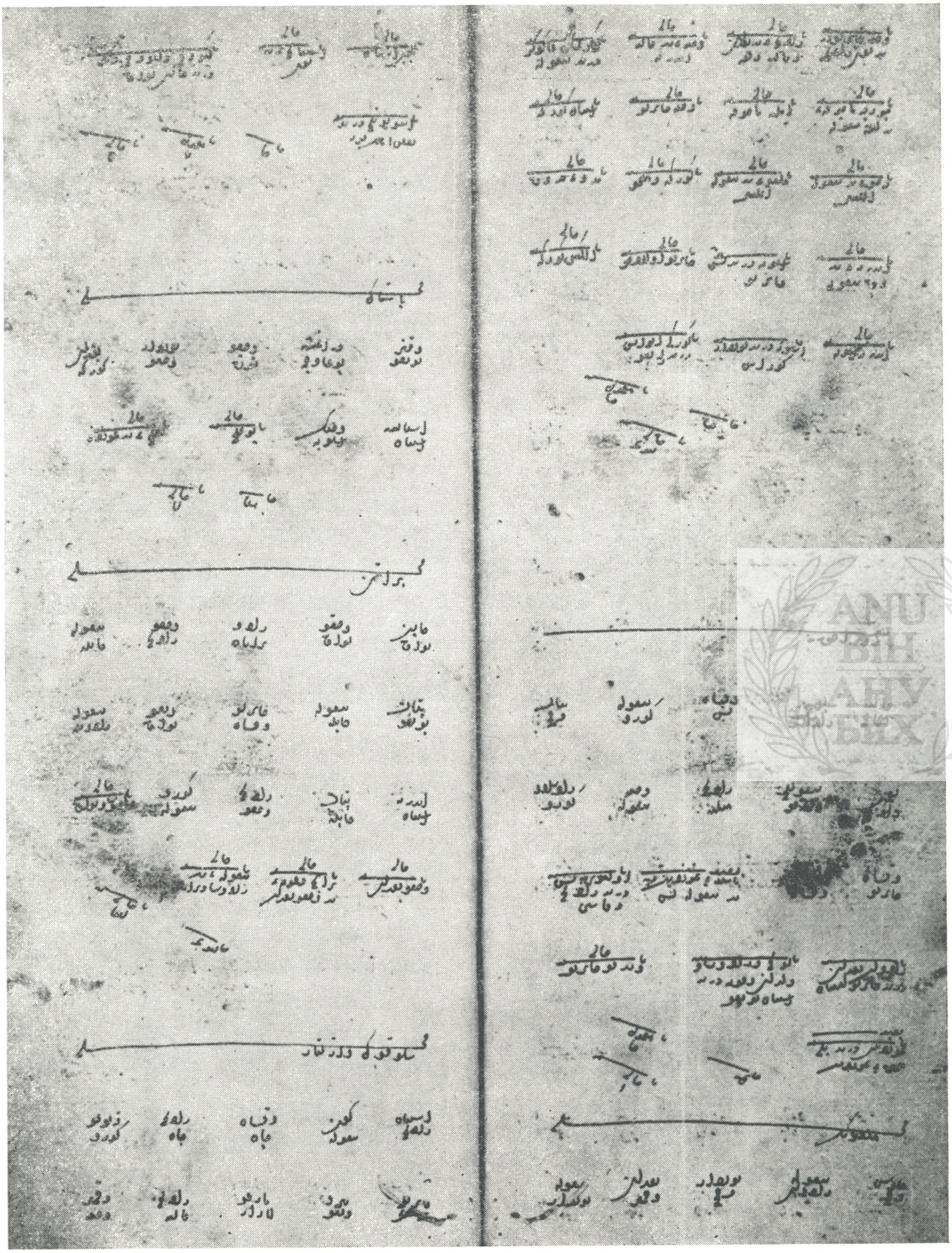

TD 122, f. 53v—54

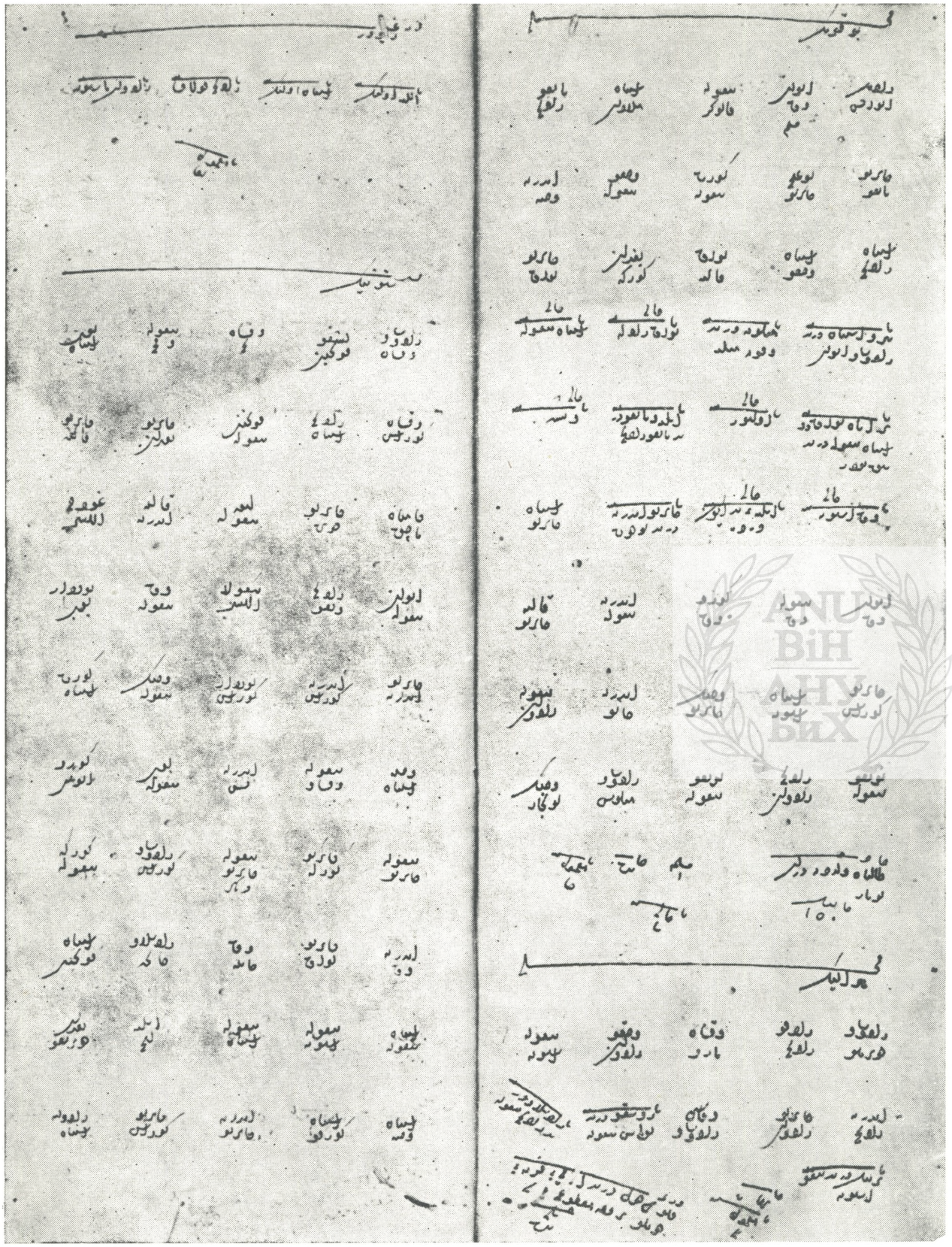

TD 122, f. 52v—53

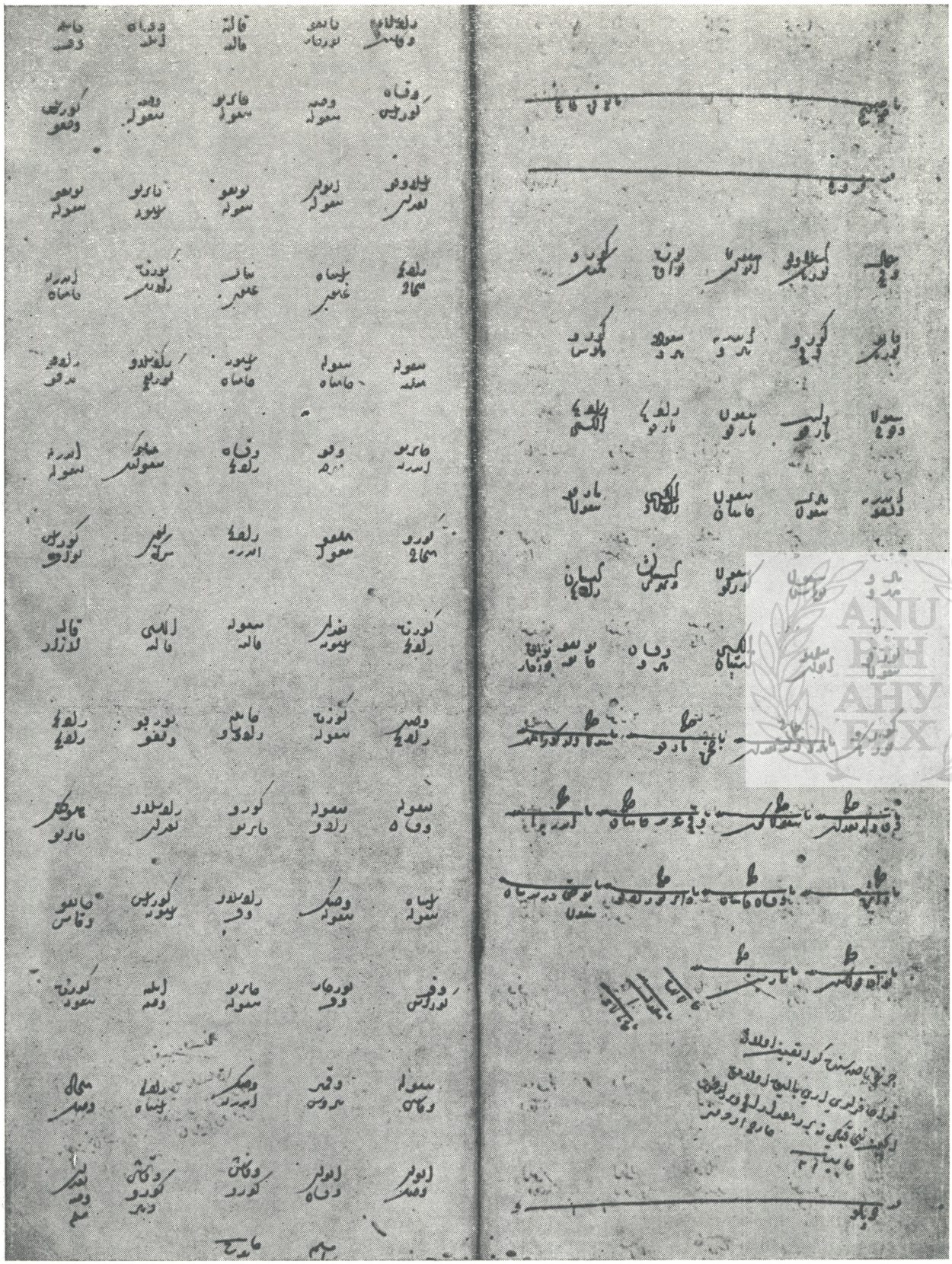

ANU BH АНУ ВХ

TD 122, f. 51v—52

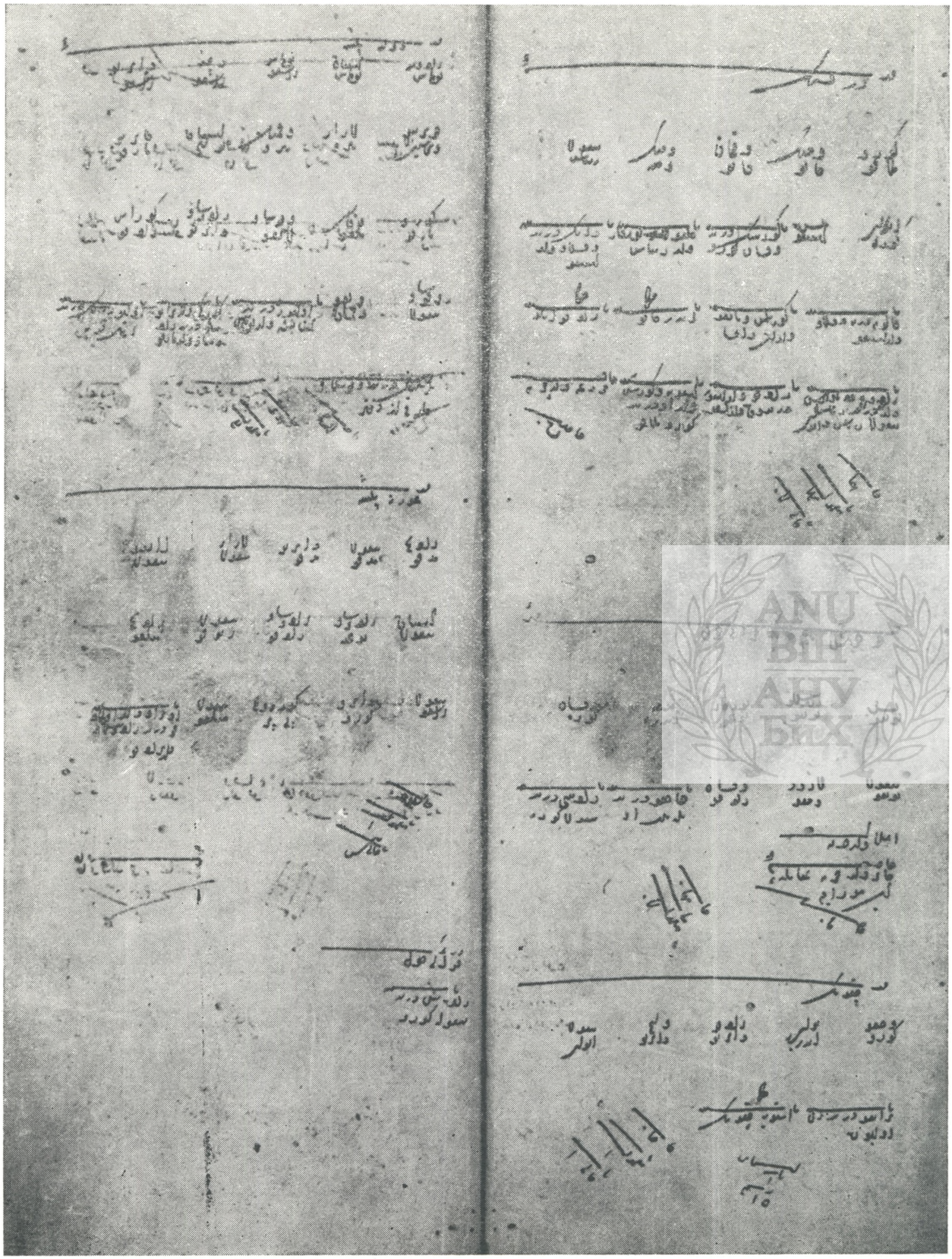

TD 122, f. 50v—51

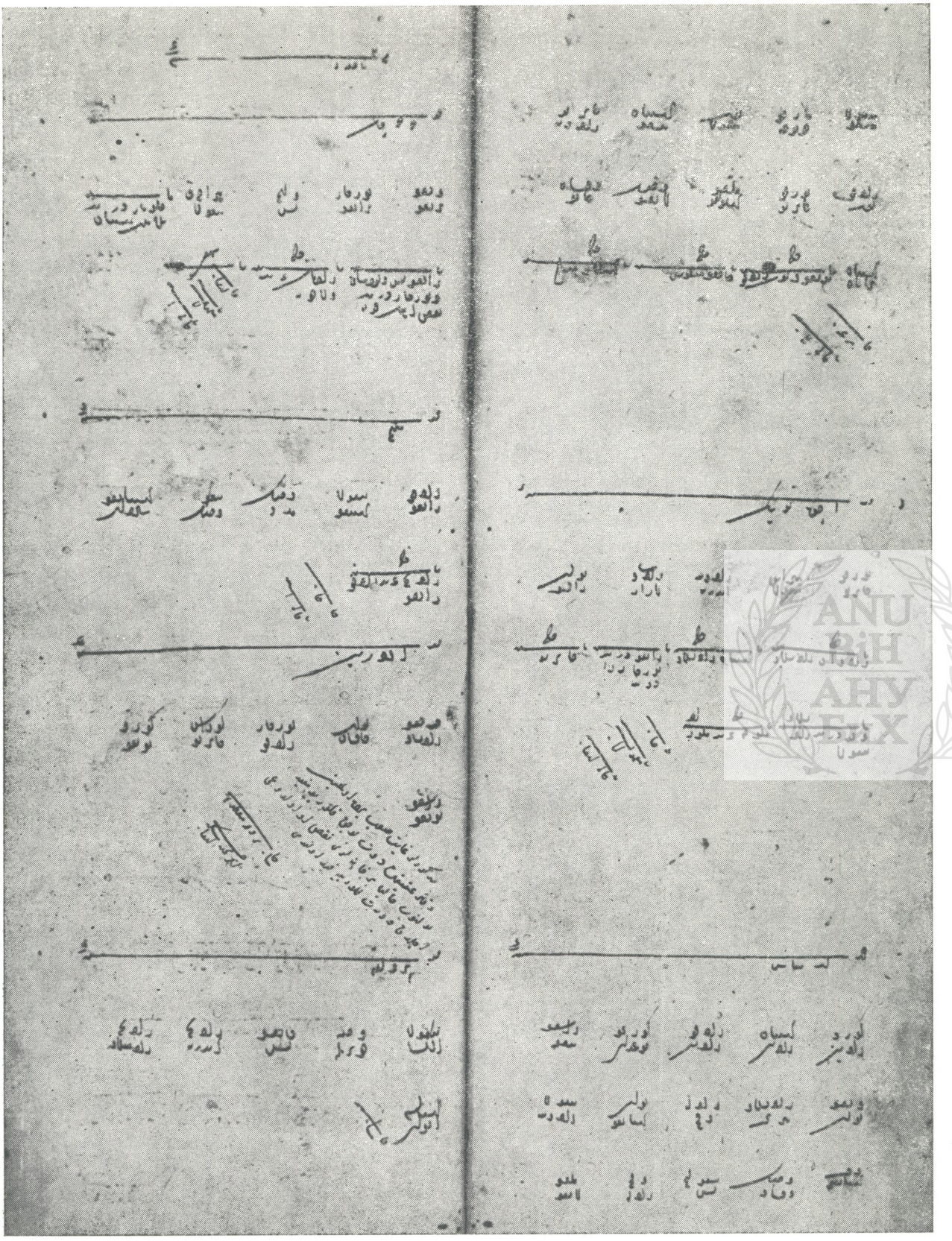

ANU BiH АНУ БиХ

TD 122, f. 49v—50

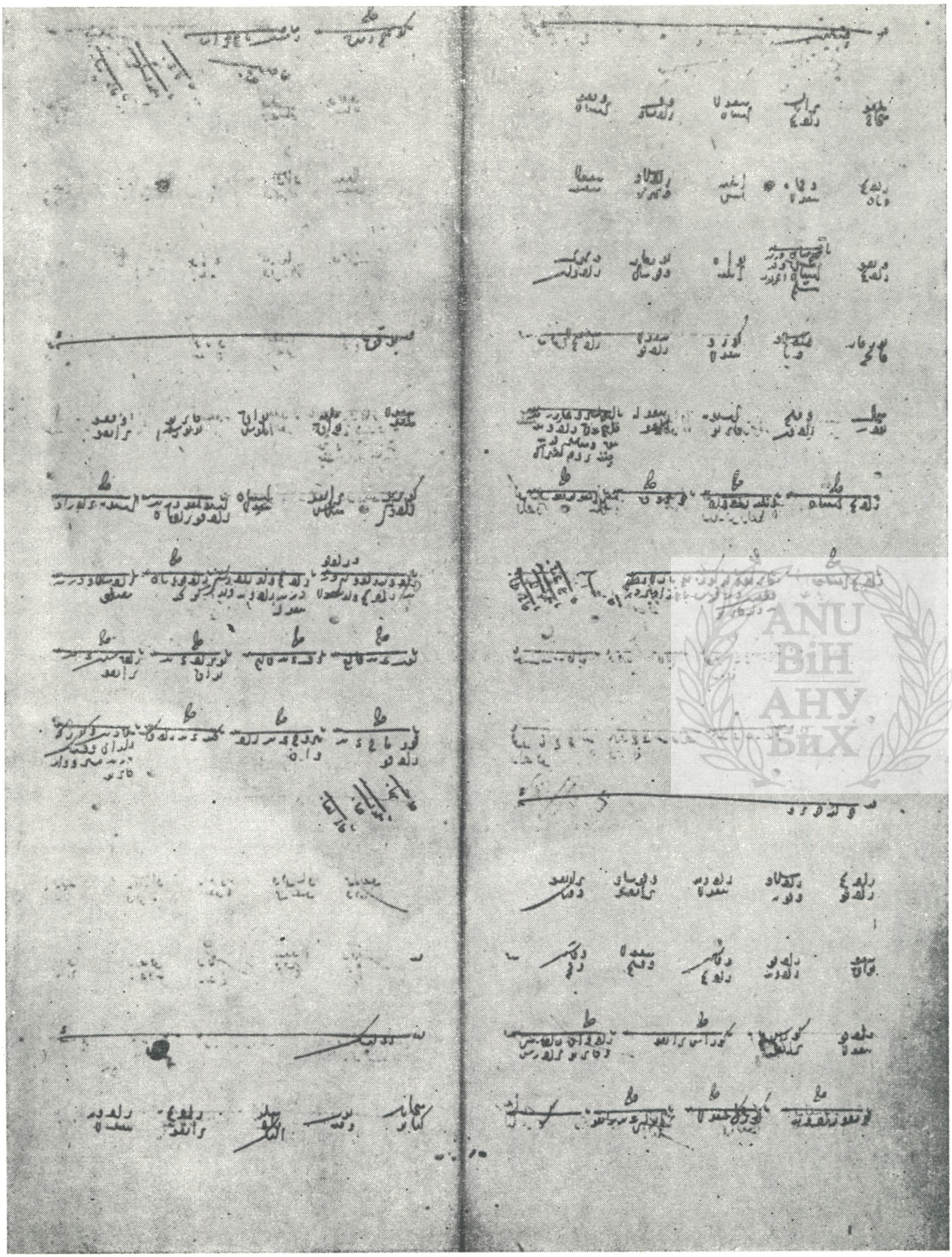

TD 122, f. 48v—49

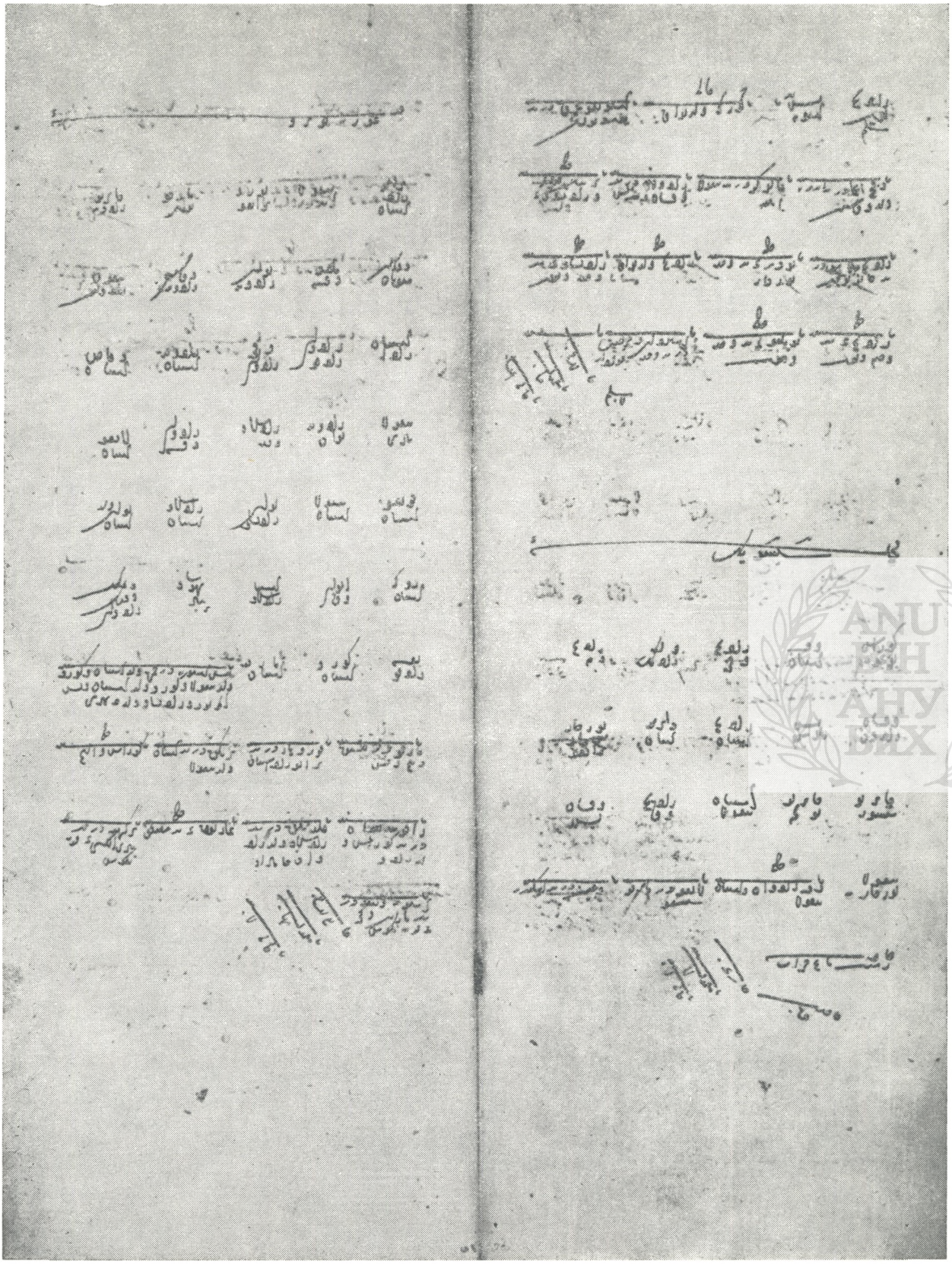

TD 122, f. 47v—48

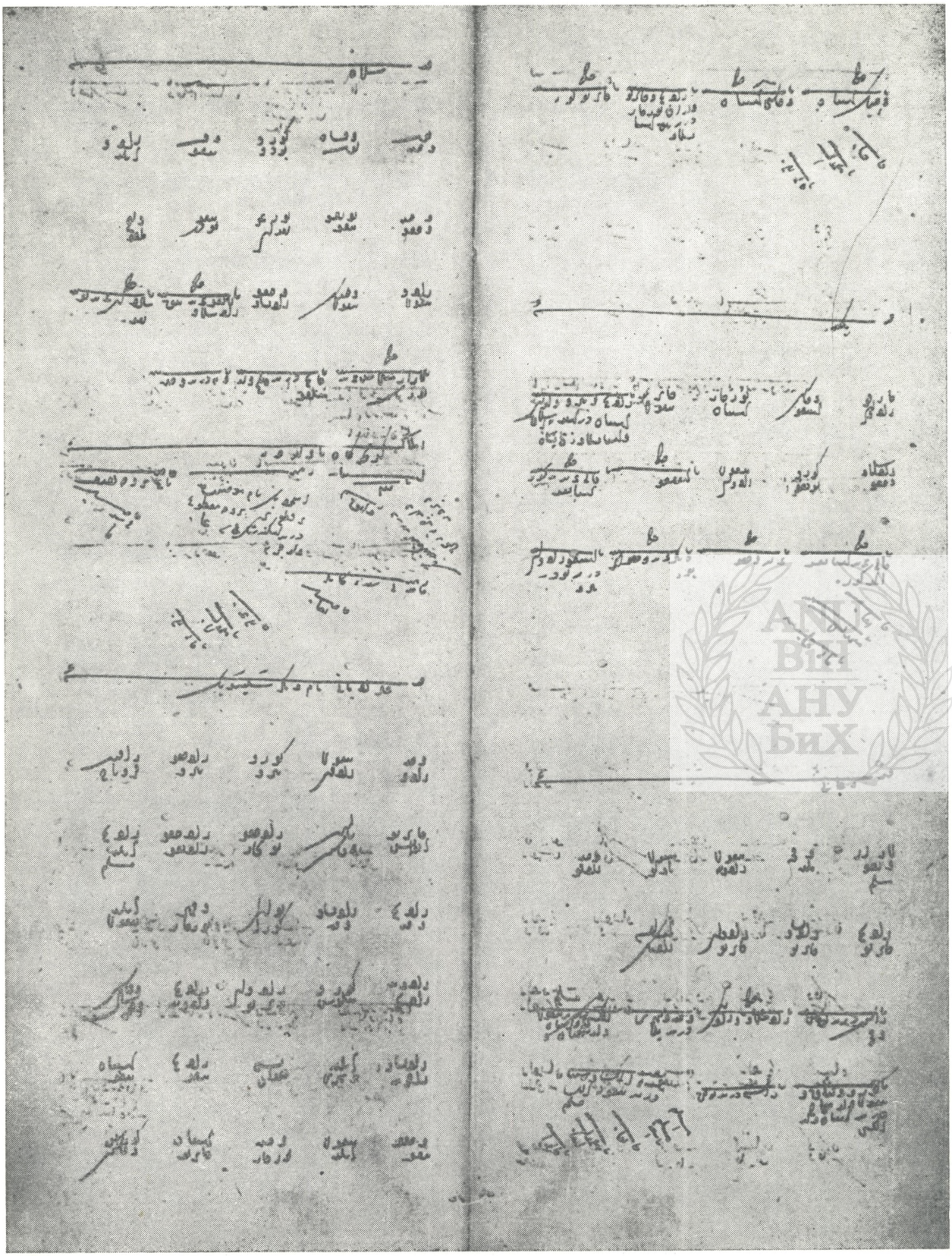

TD 122, f. 46v—47

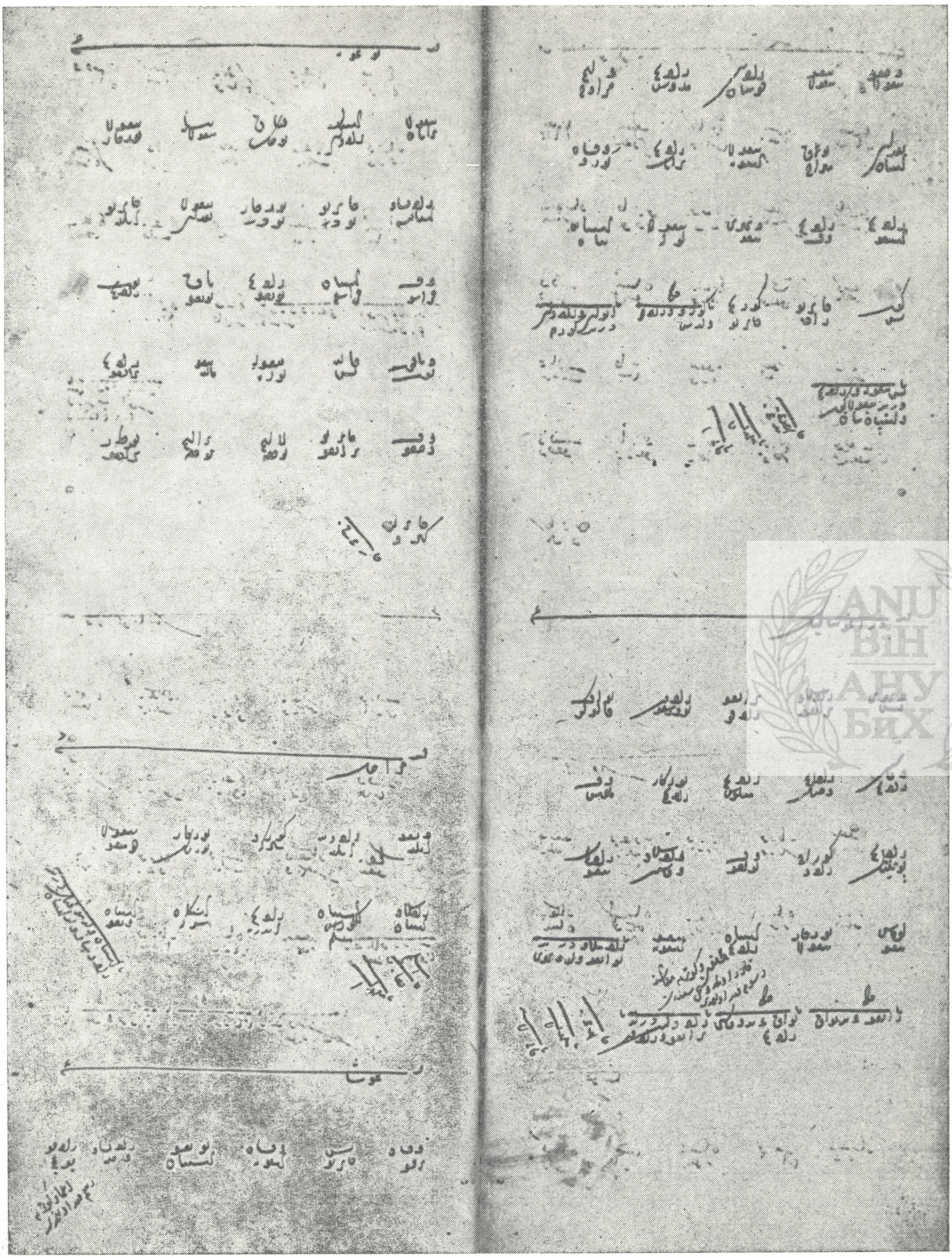

TD 122, f. 45v—46

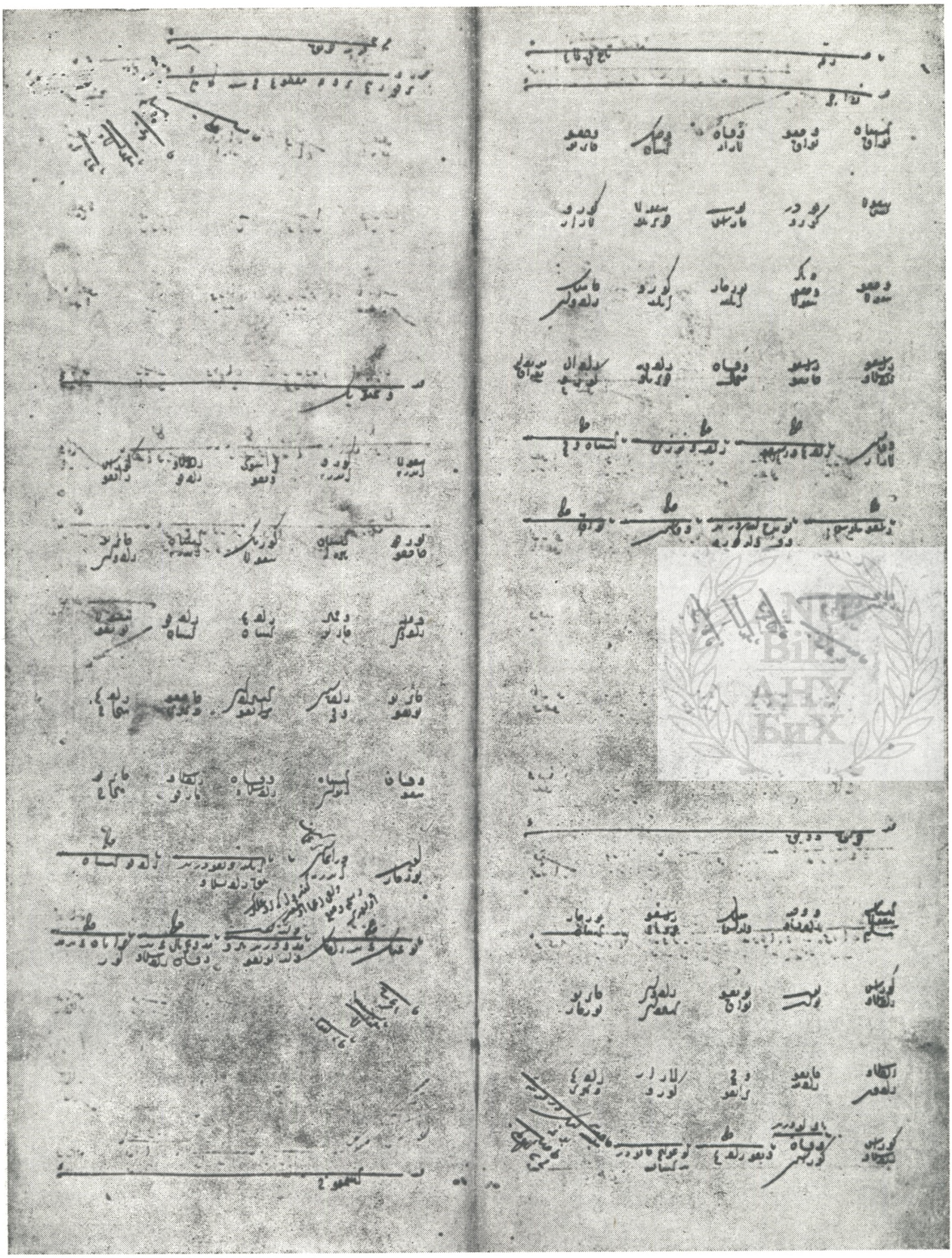

TD 122, f. 44v—45

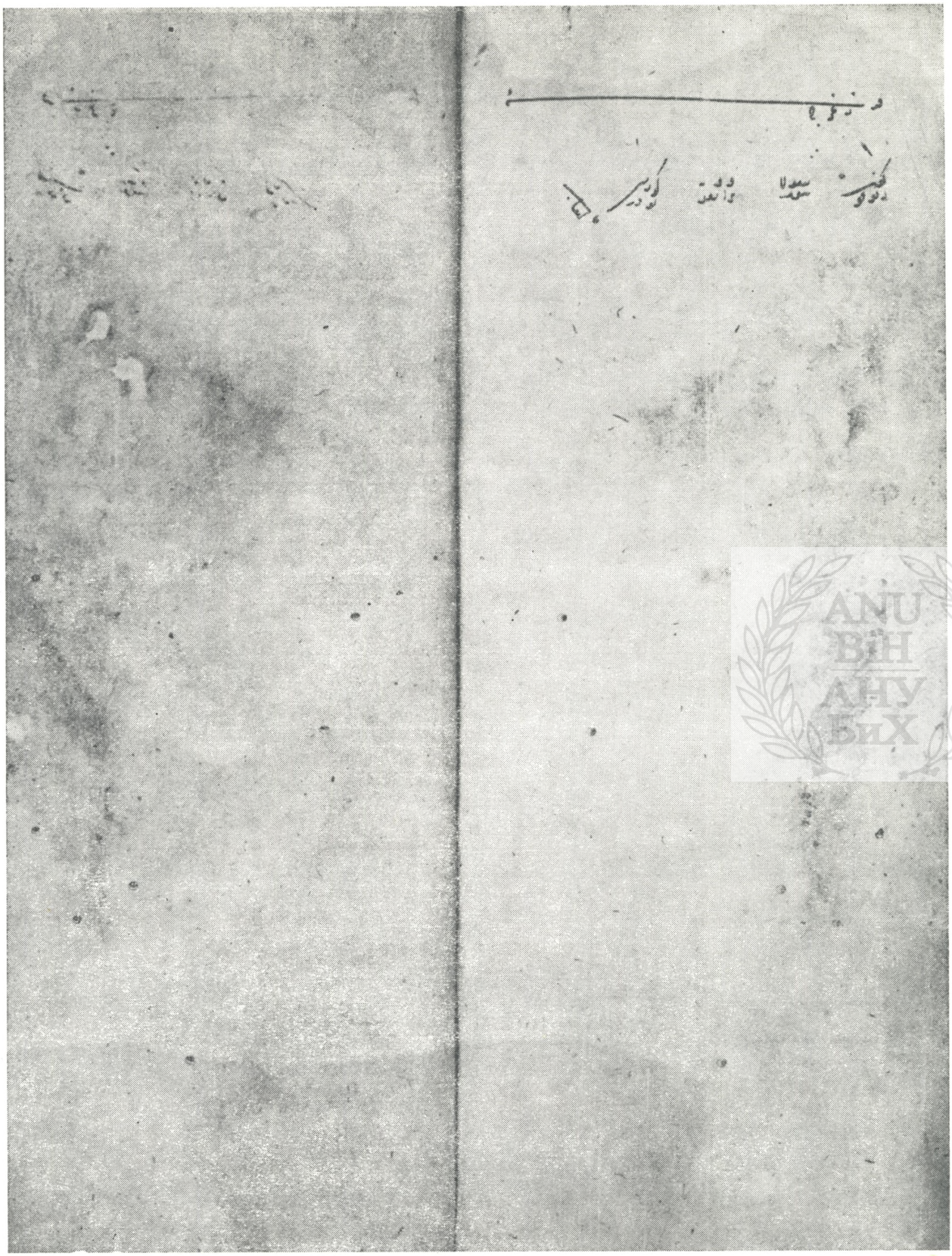

ANU
BiH
АНУ
БиХ

TD 122, f. 43v—44

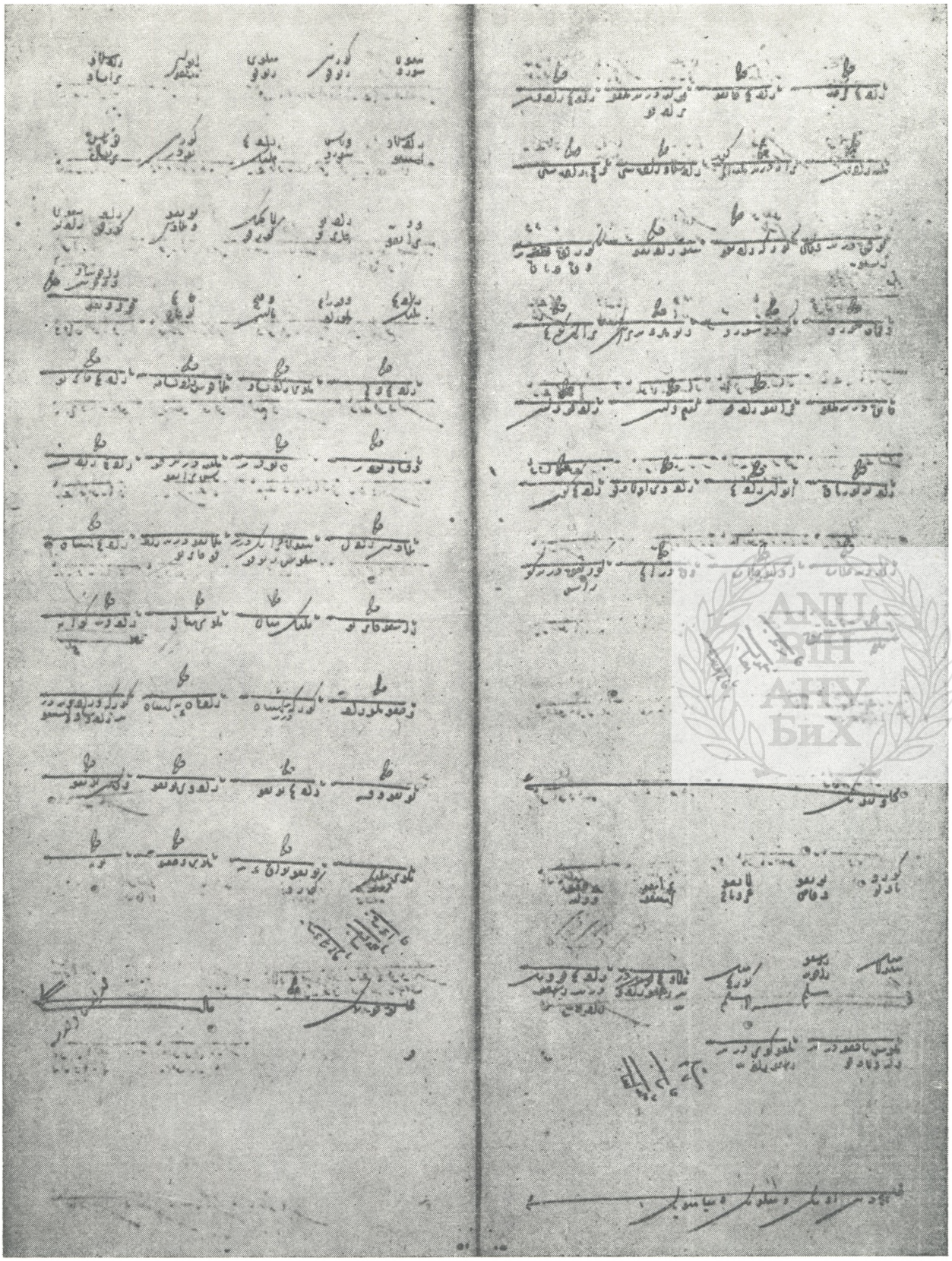

TD 122, f. 42v—43

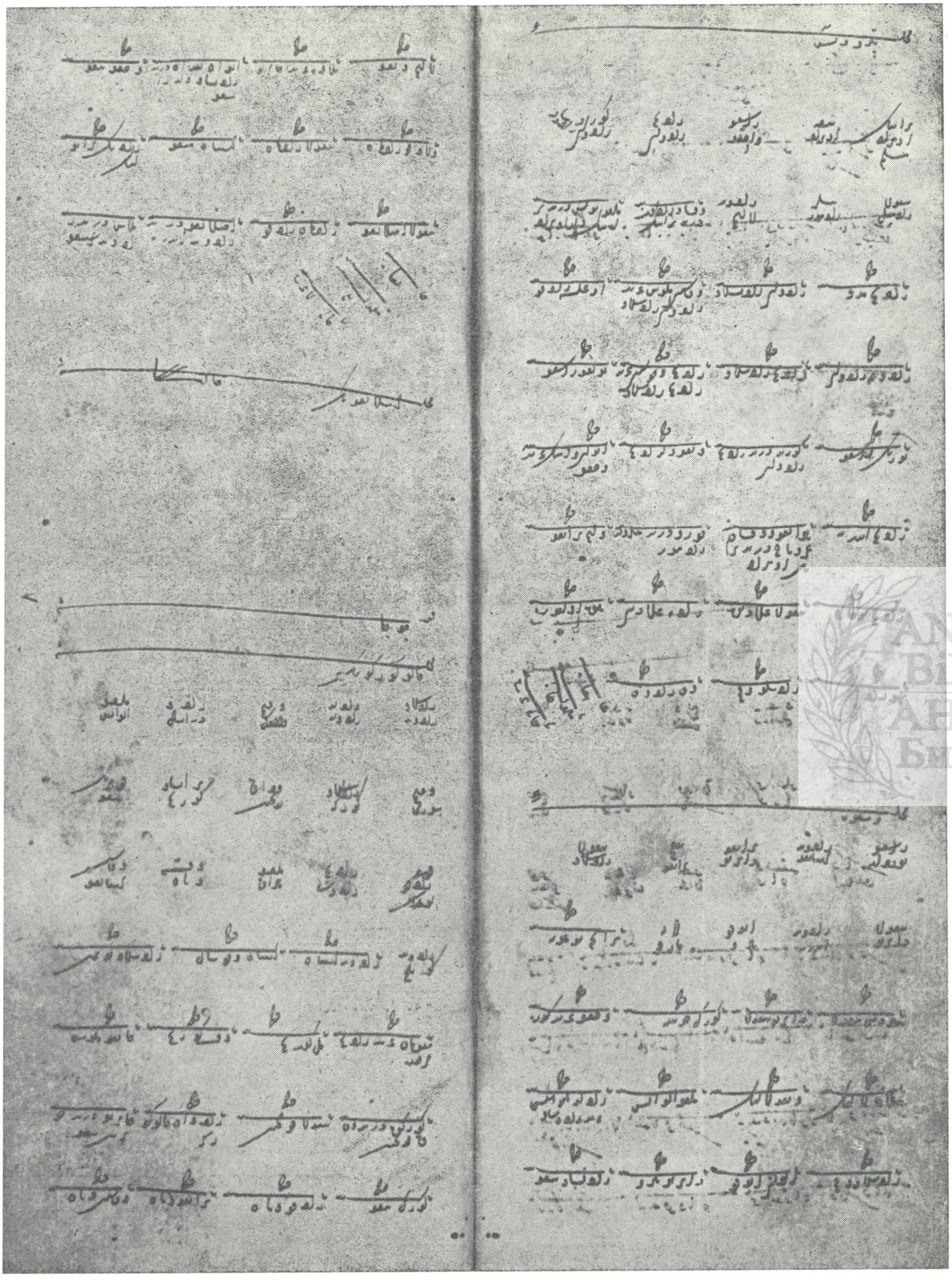

TD 122, f. 41v—42

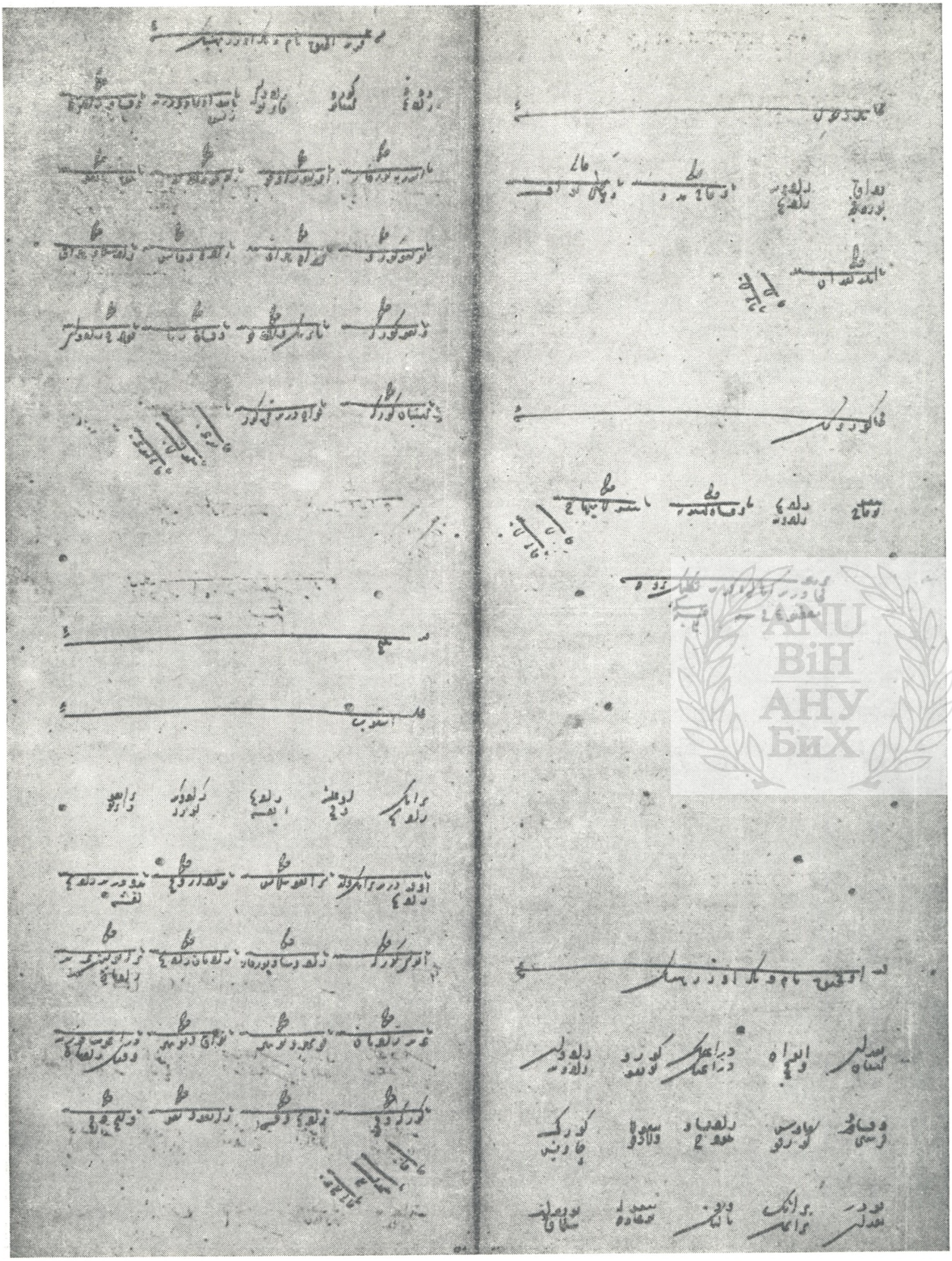

ANU
BiH
АНУ
БиХ

TD 122, f. 40v—41

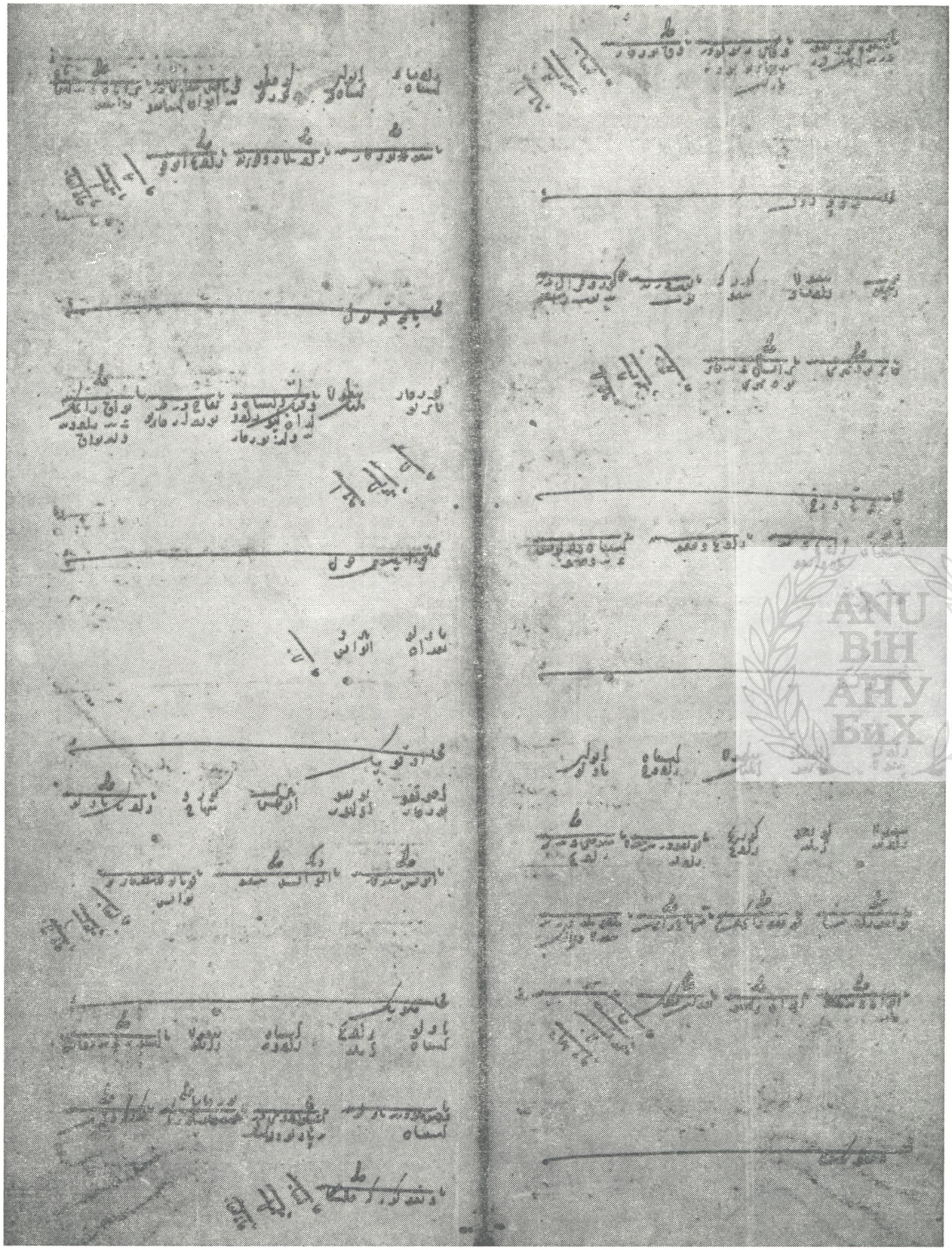

ANU BiH АНУ БиХ

TD 122, f. 39v—40

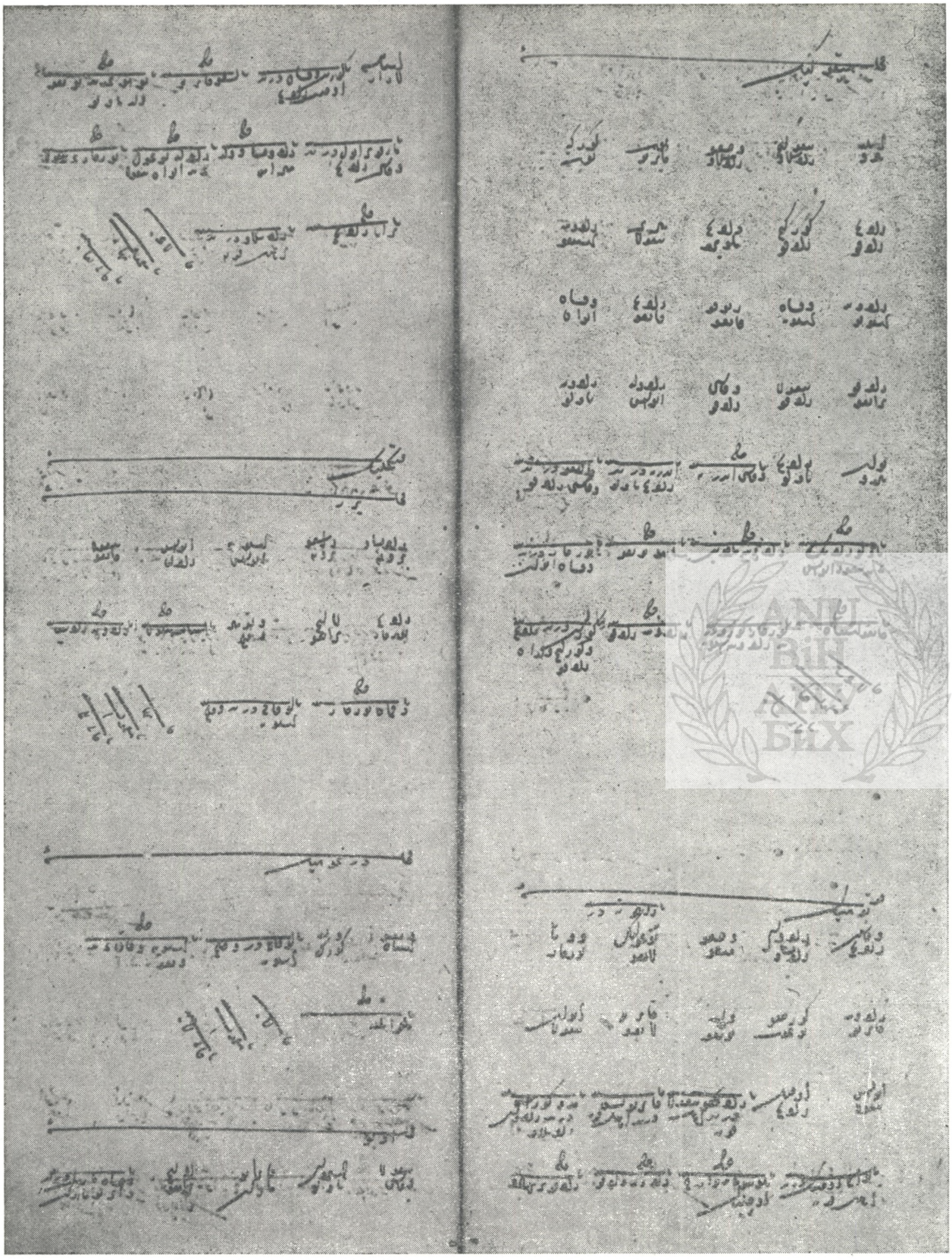

TD 122, f. 38v—39

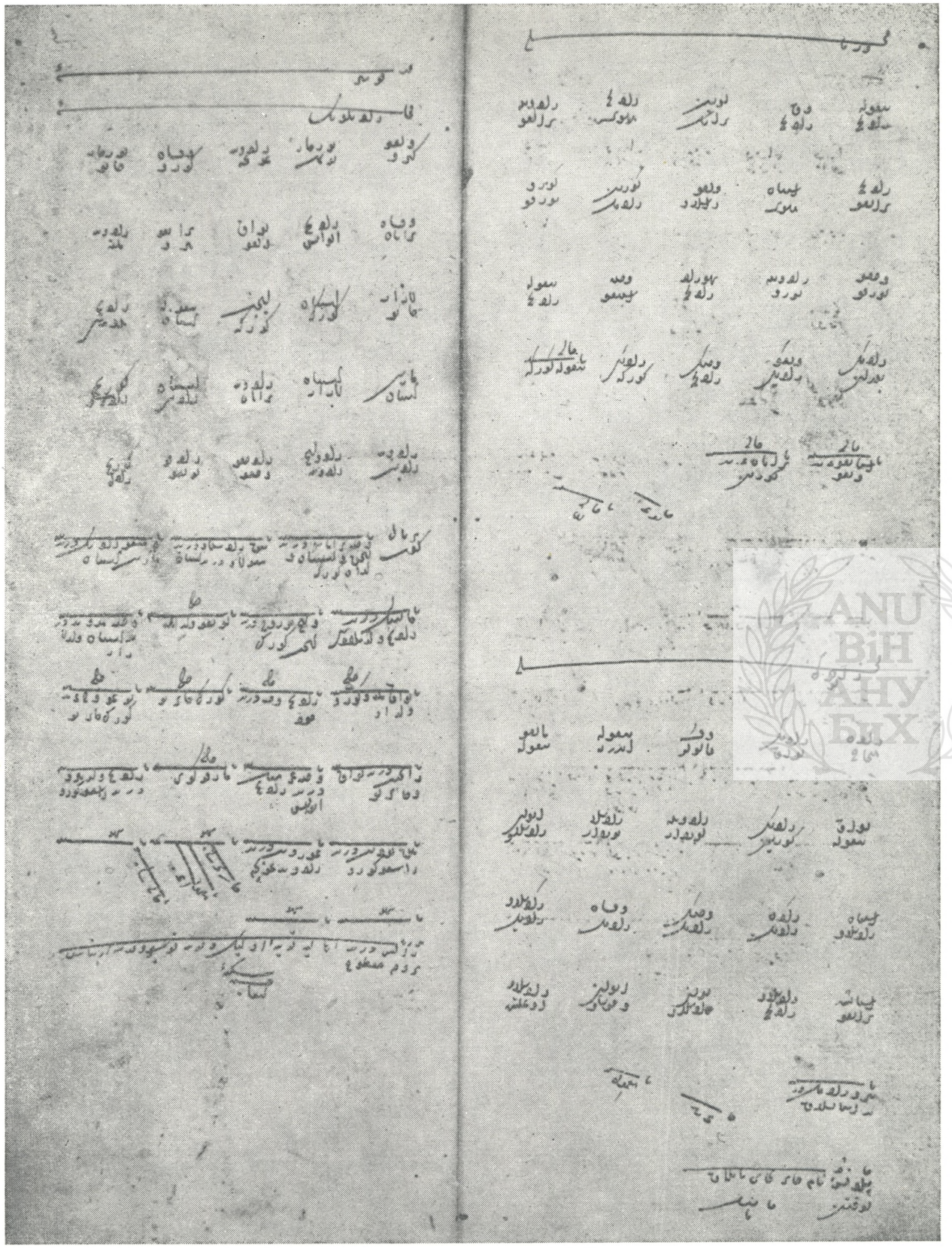

ANU BiH АНУ БиХ

TD 122, f. 37v—38

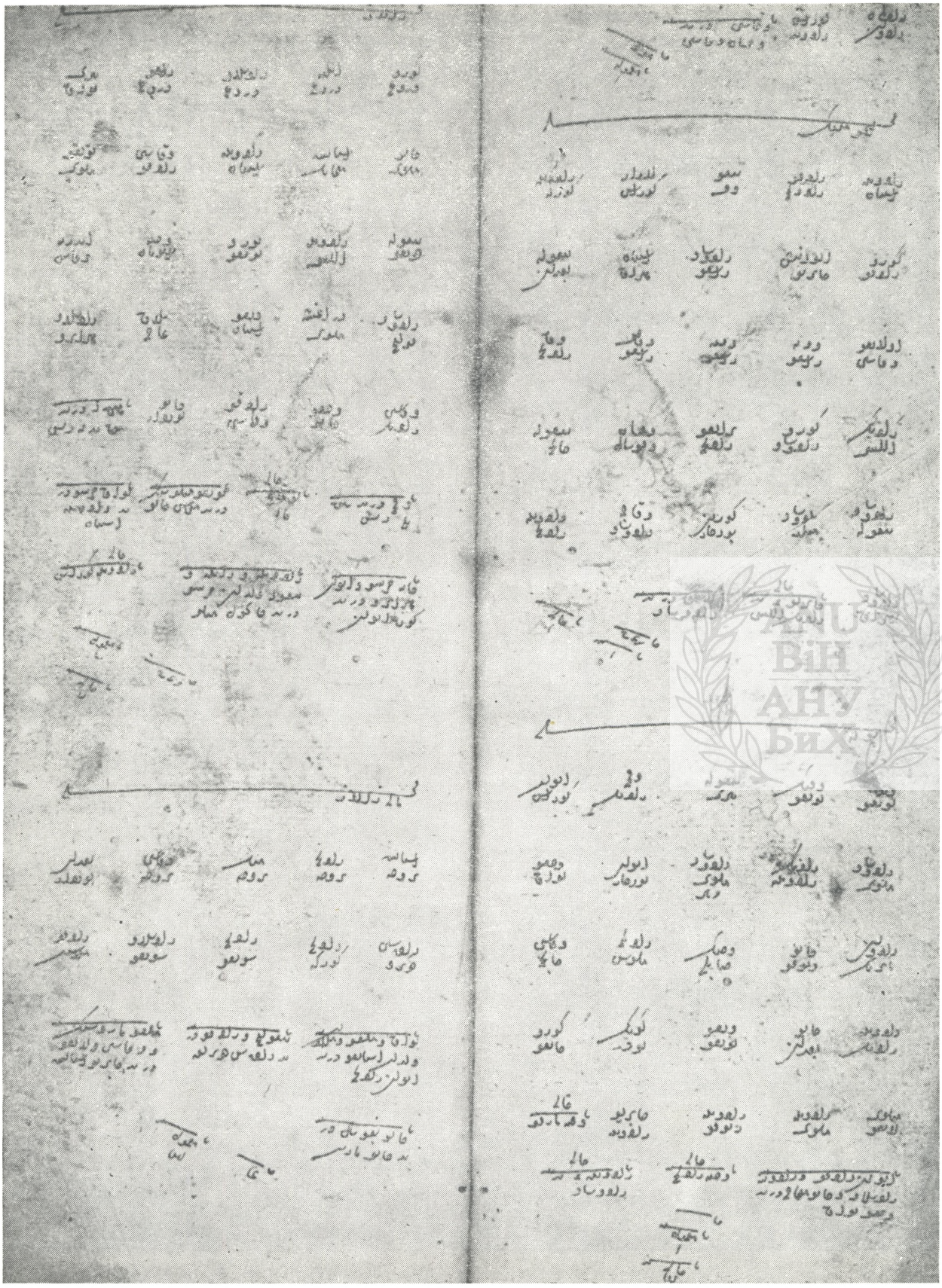

TD 122, f. 36v—37

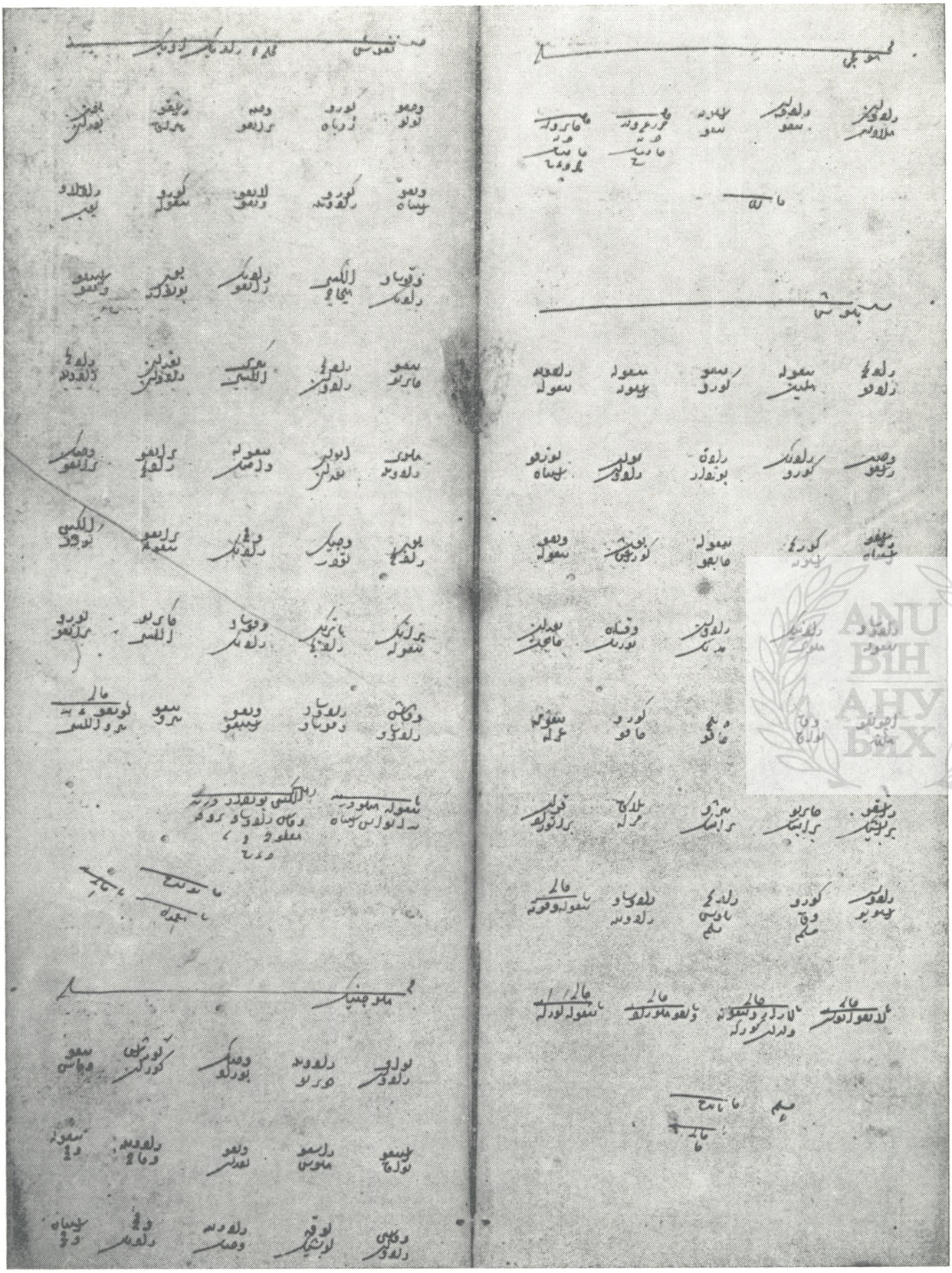

ANU BIH АНУ БИХ

TD 122, f. 35v—36

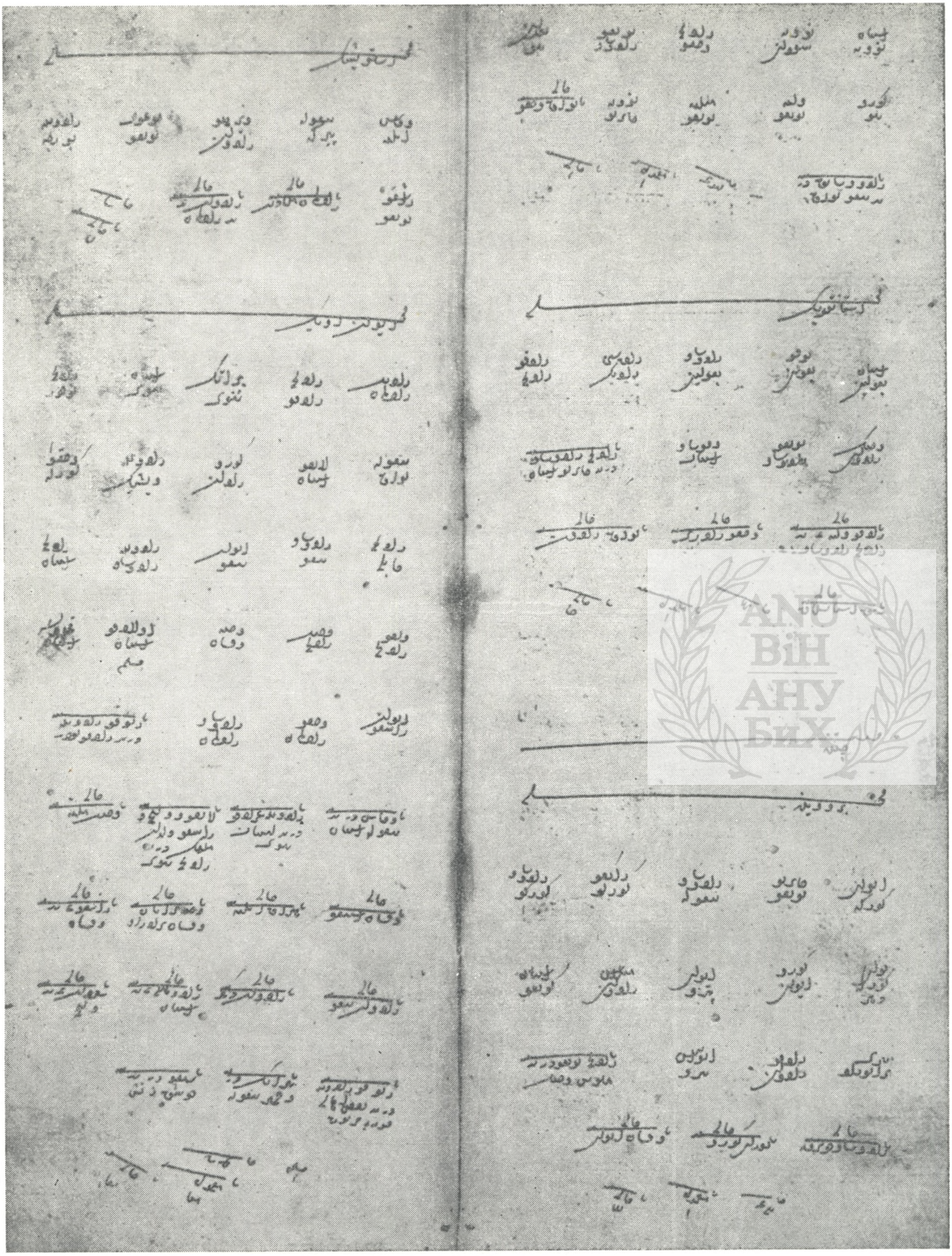

TD 122, f. 34v—35

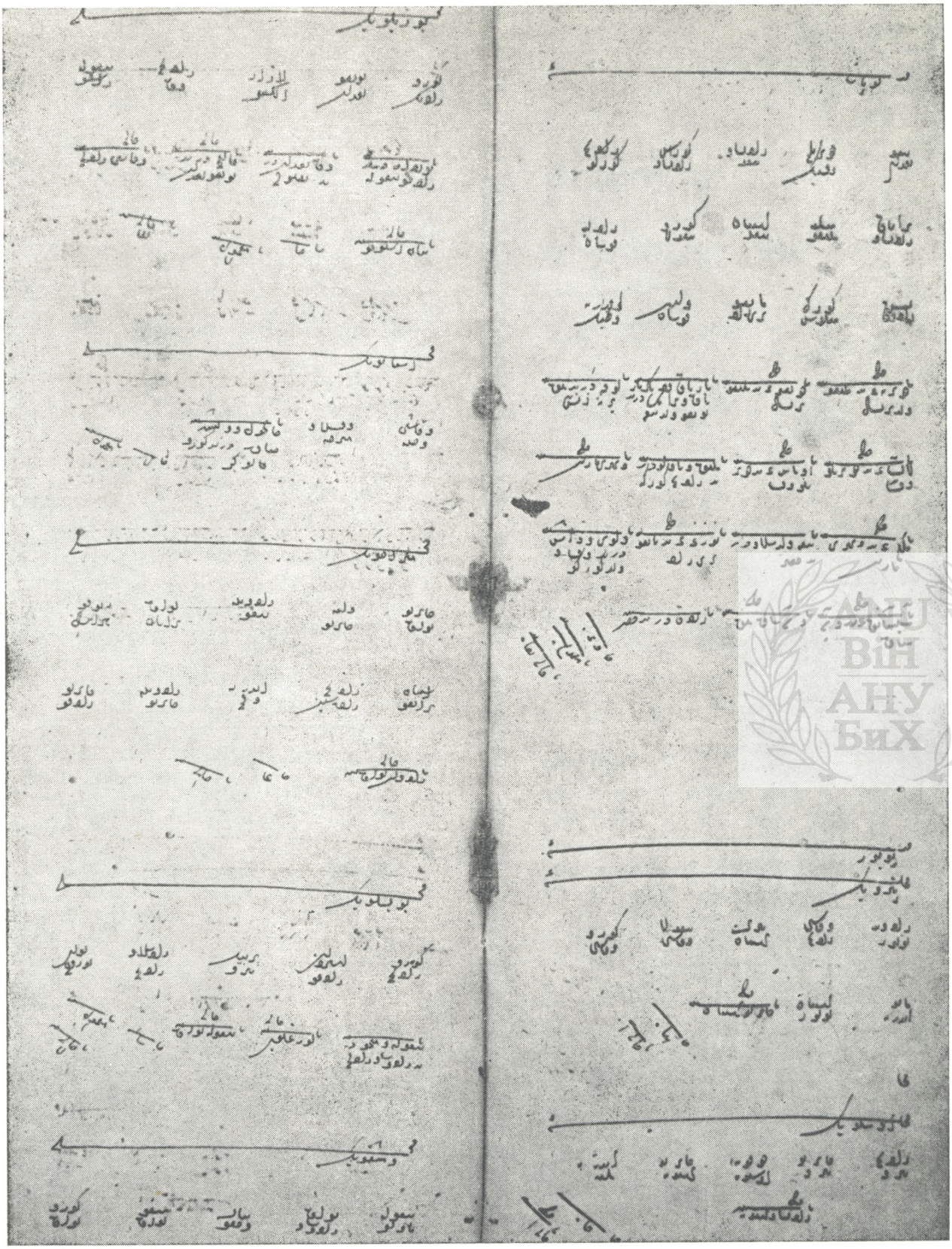

TD 122, f. 33v—34

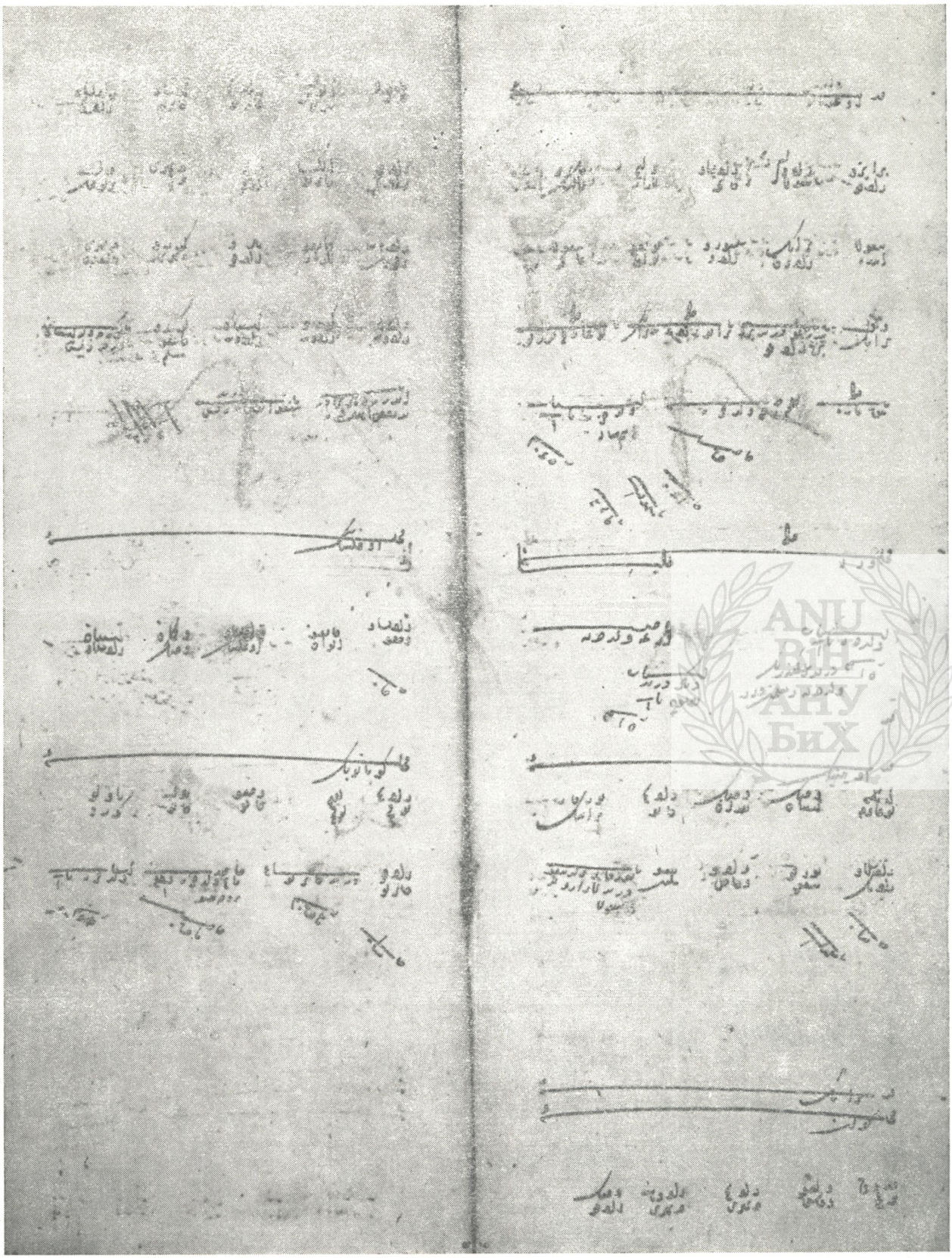

TD 122, f. 32v—33

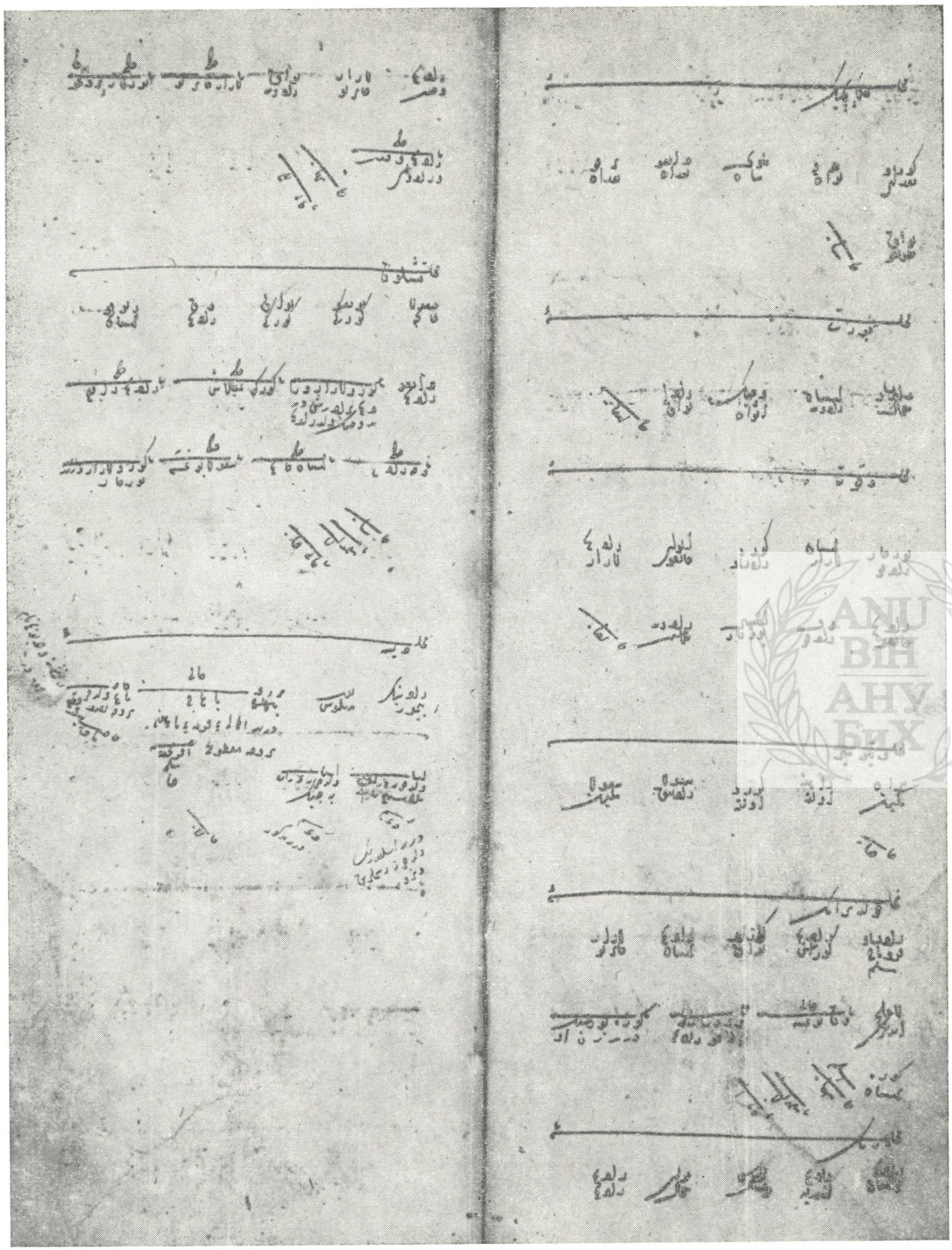

15 Dva deftera

TD 122, f. 31v—32

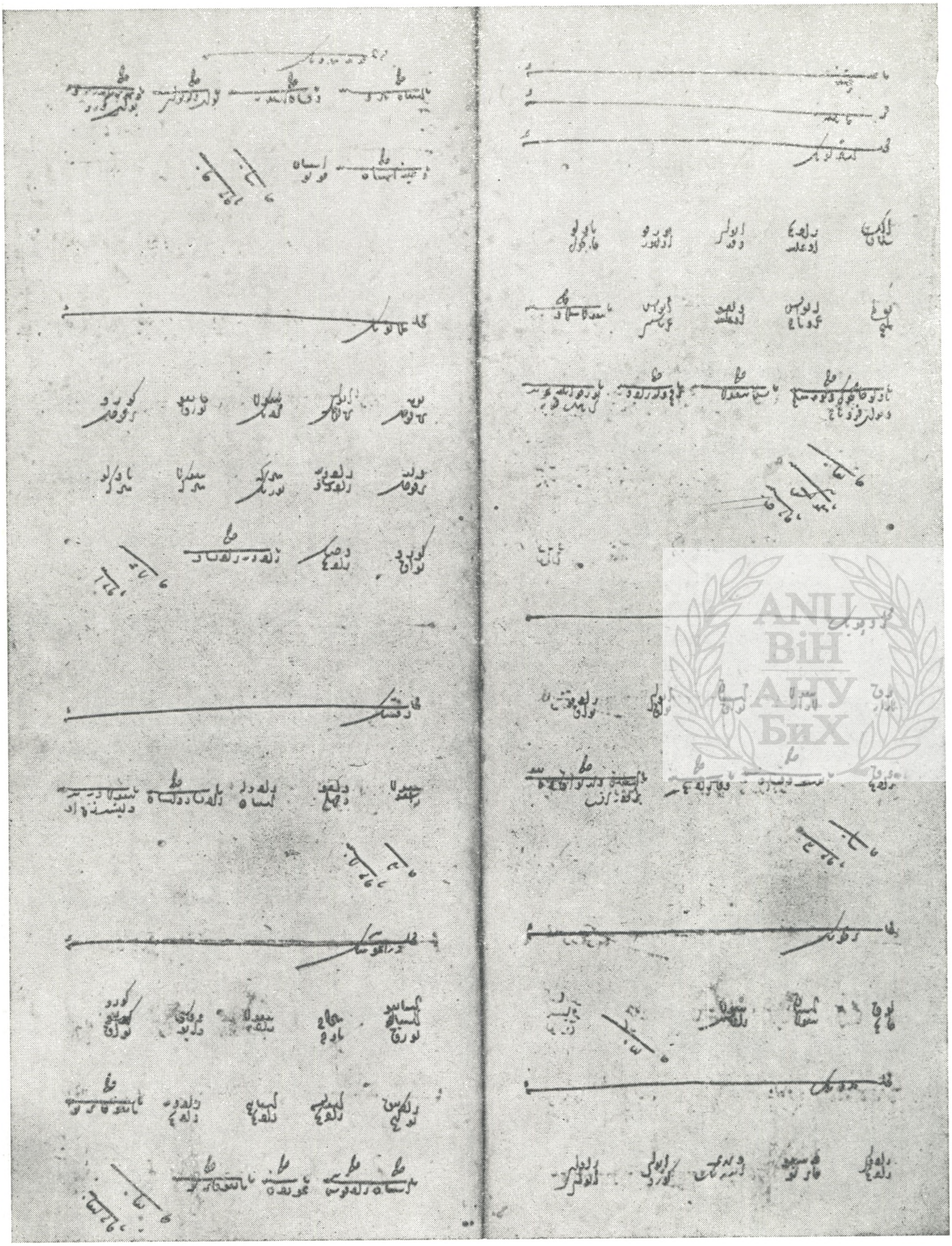

TD 122, f. 30v—31

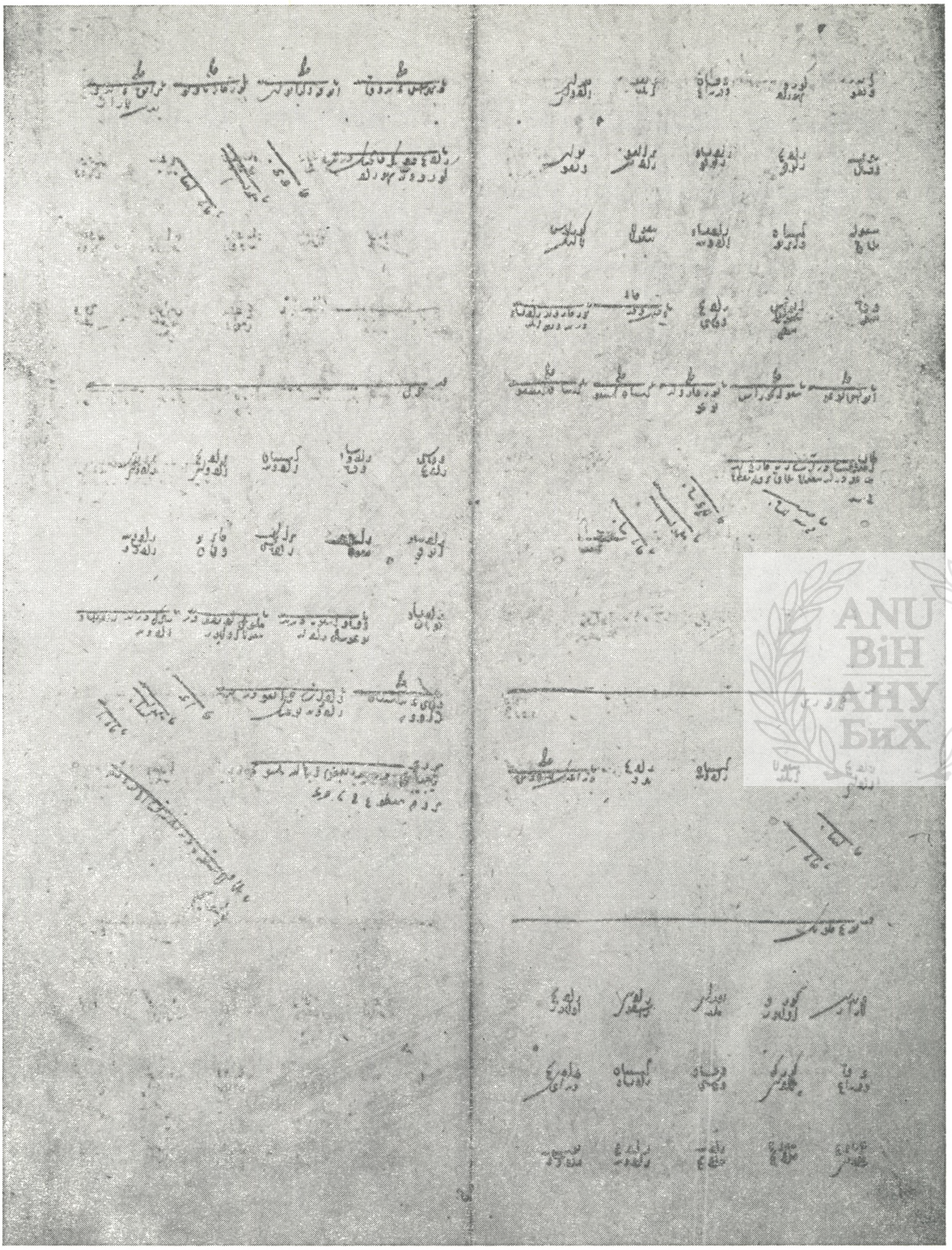

TD 122, f. 29v—30

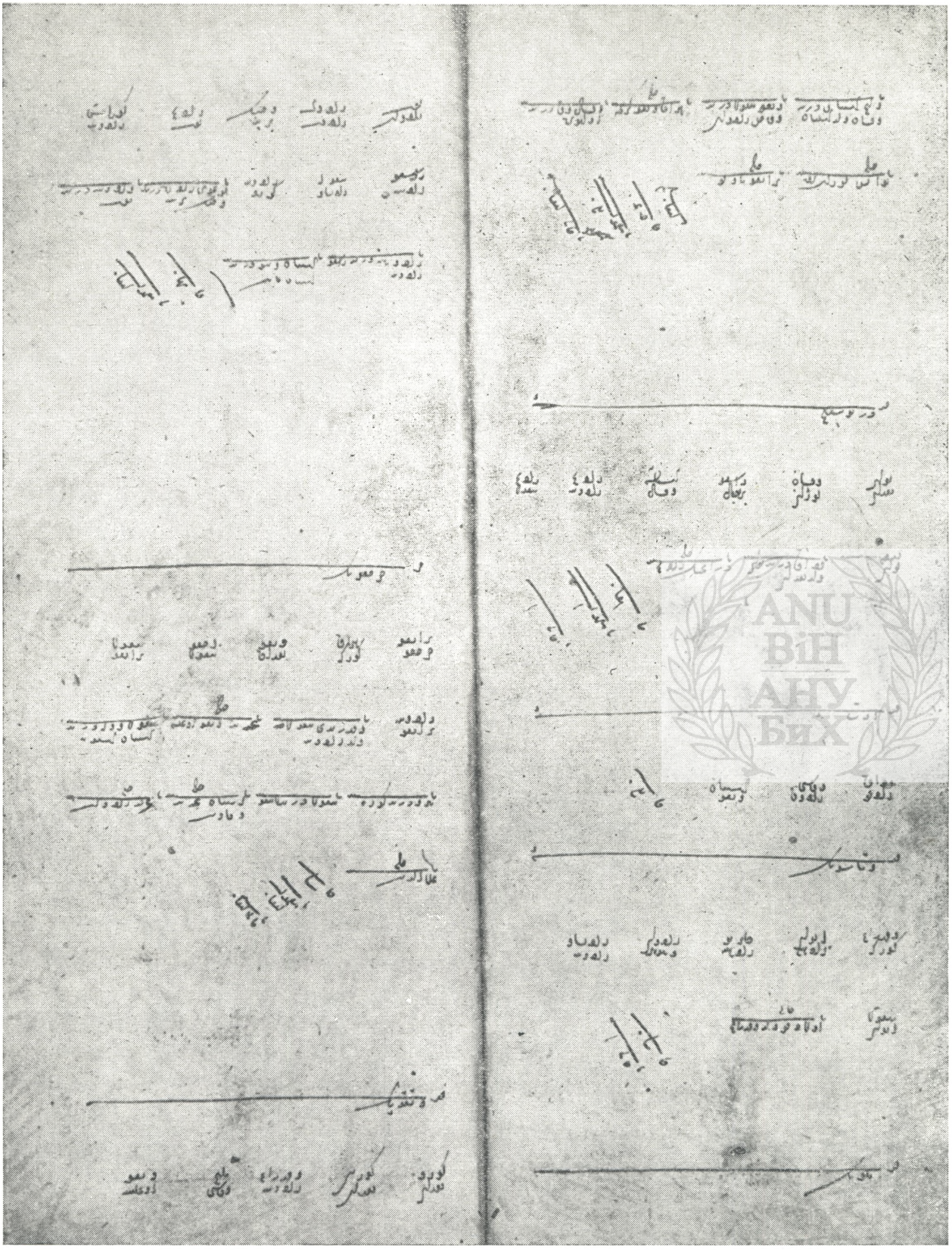

TD 122, f. 28v—29

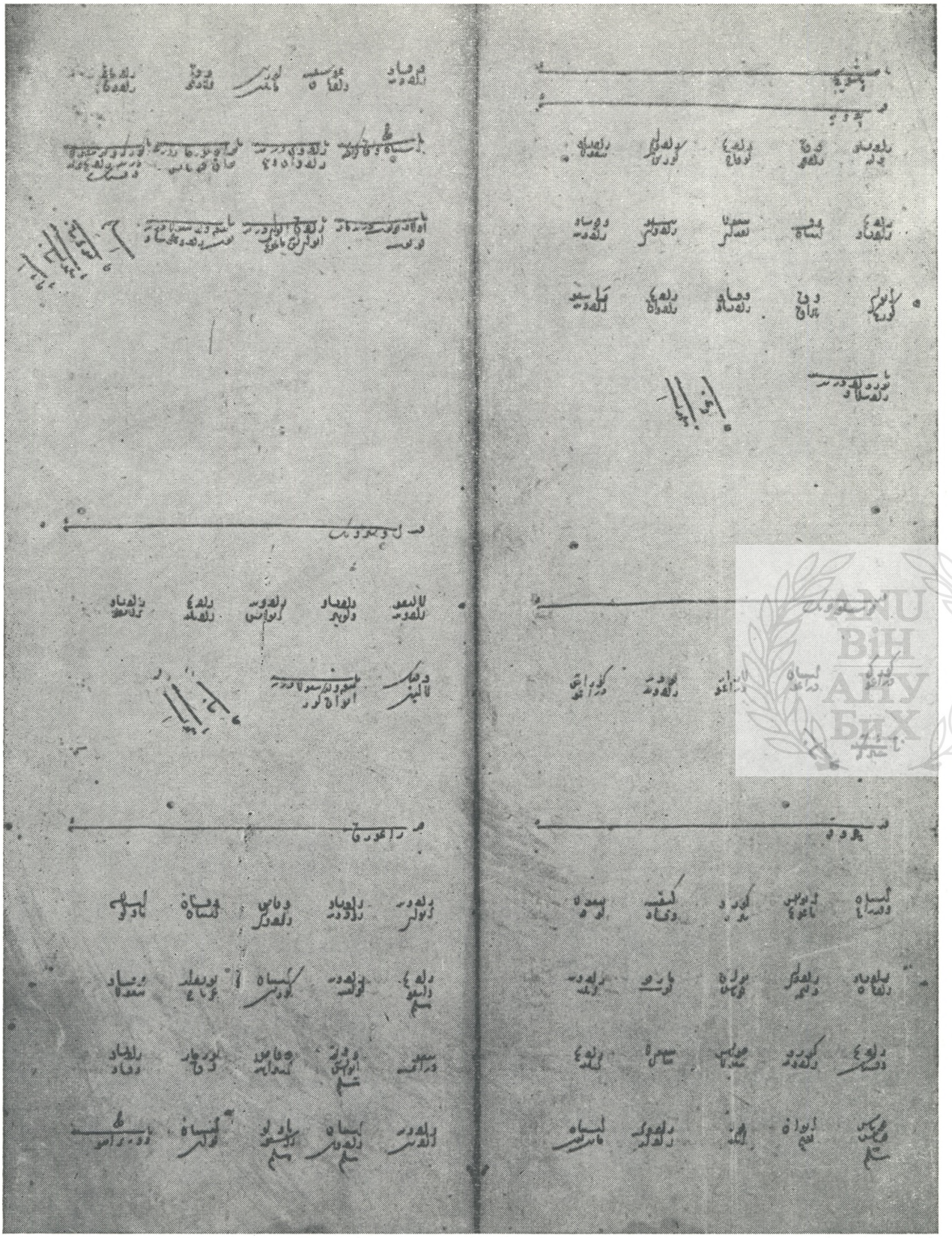

TD 122, f. 27v—28

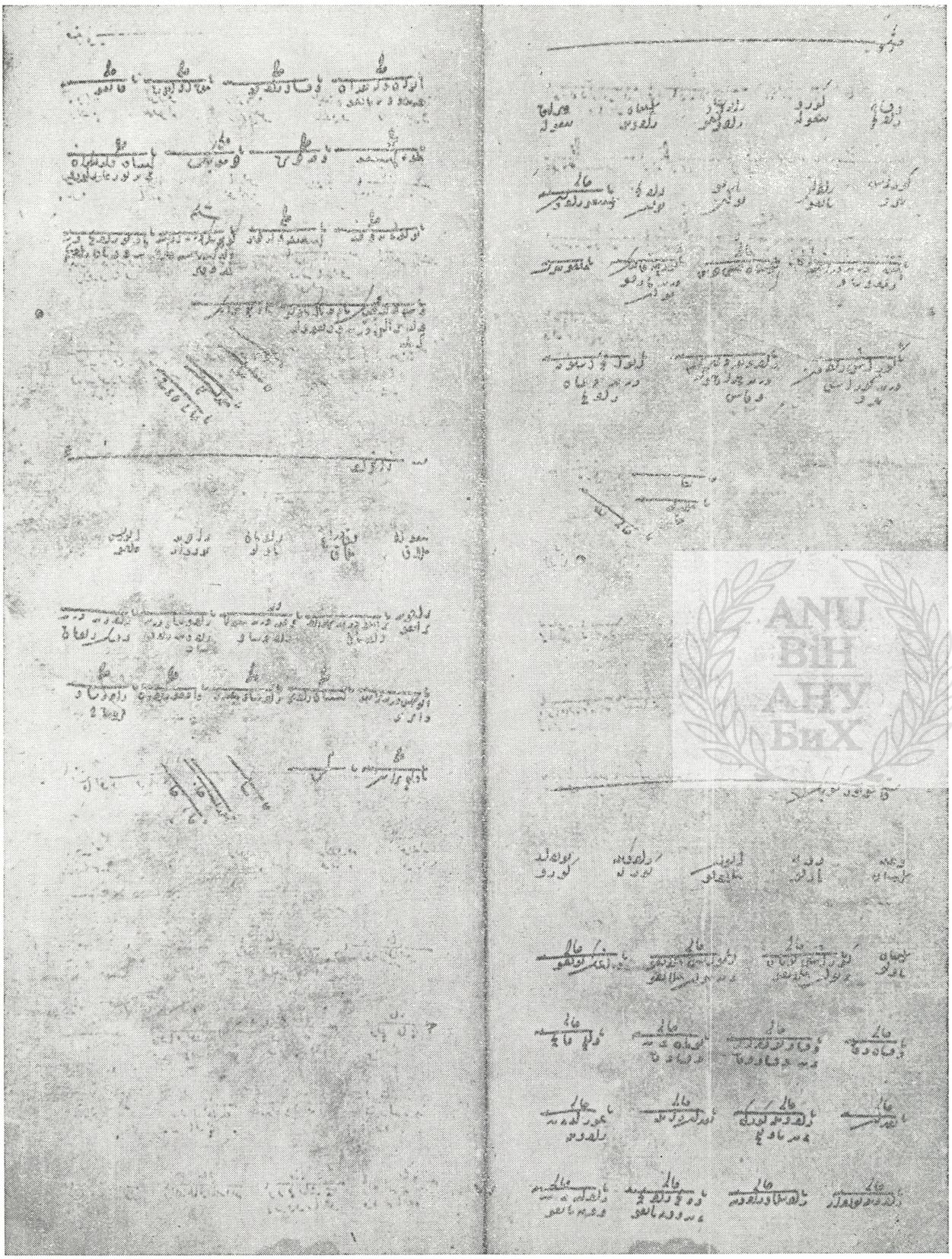

ANU
BIH
АНУ
БиХ

TD 122, f. 26v—27

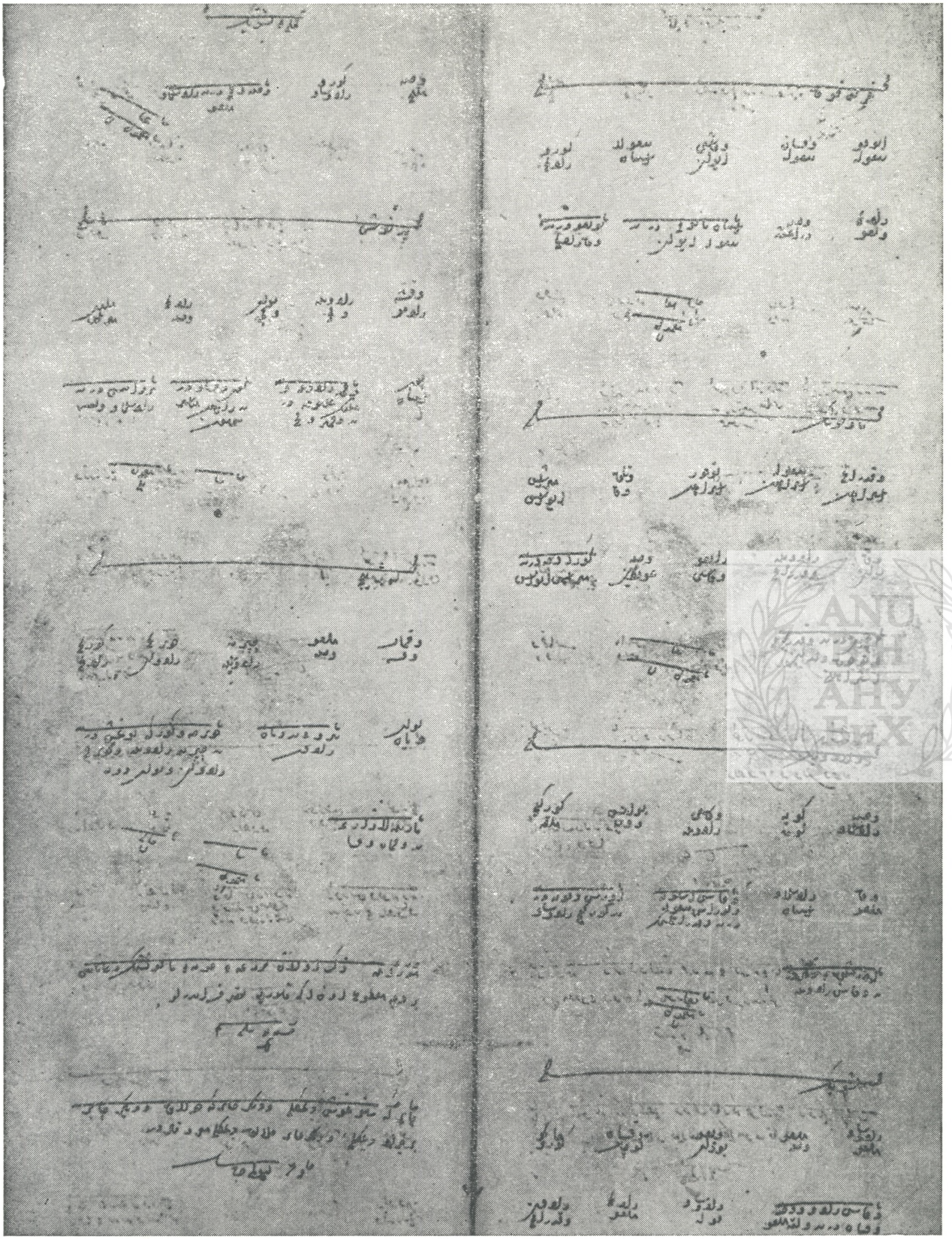

TD 122, f. 25v—26

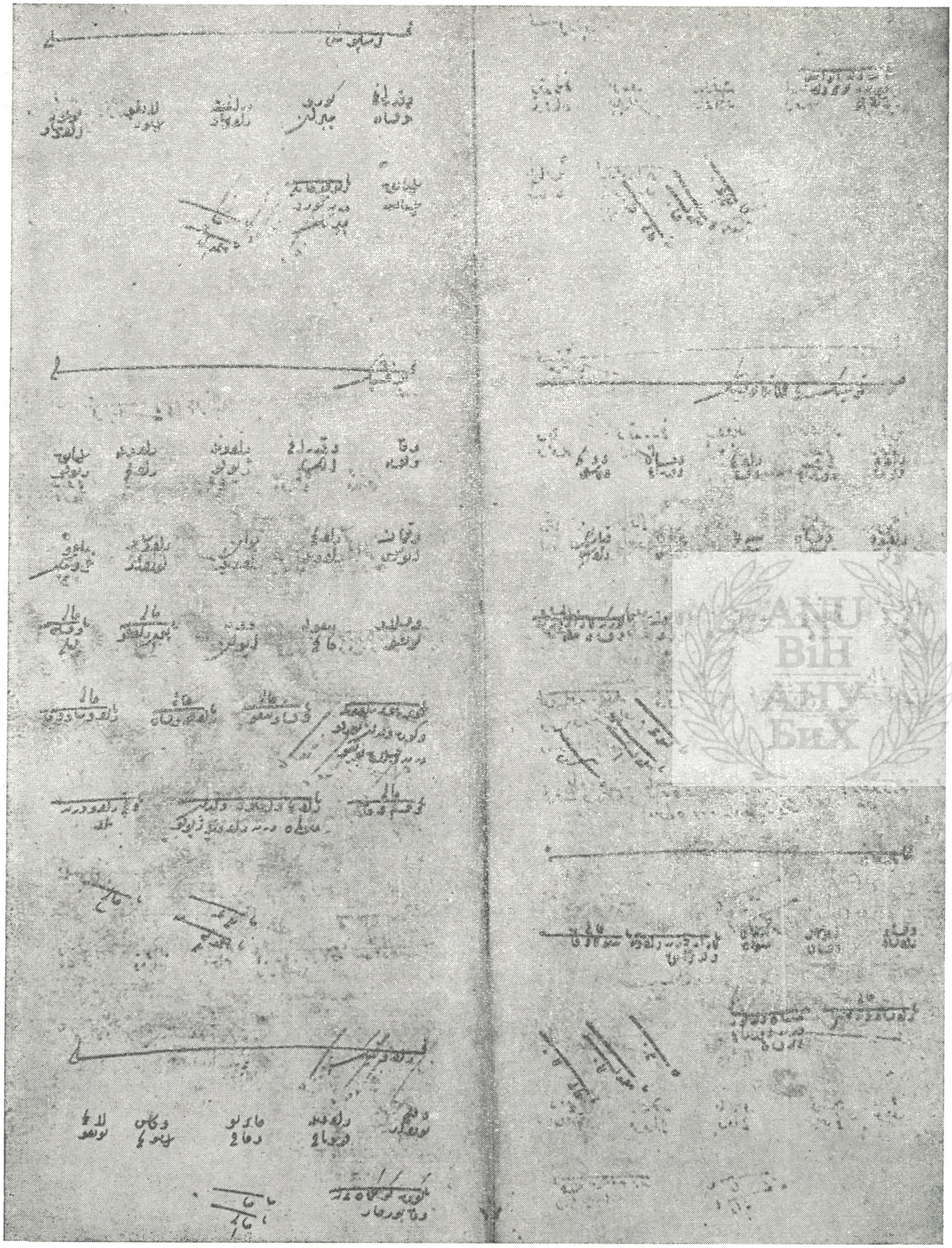

TD 122, f. 24v—25

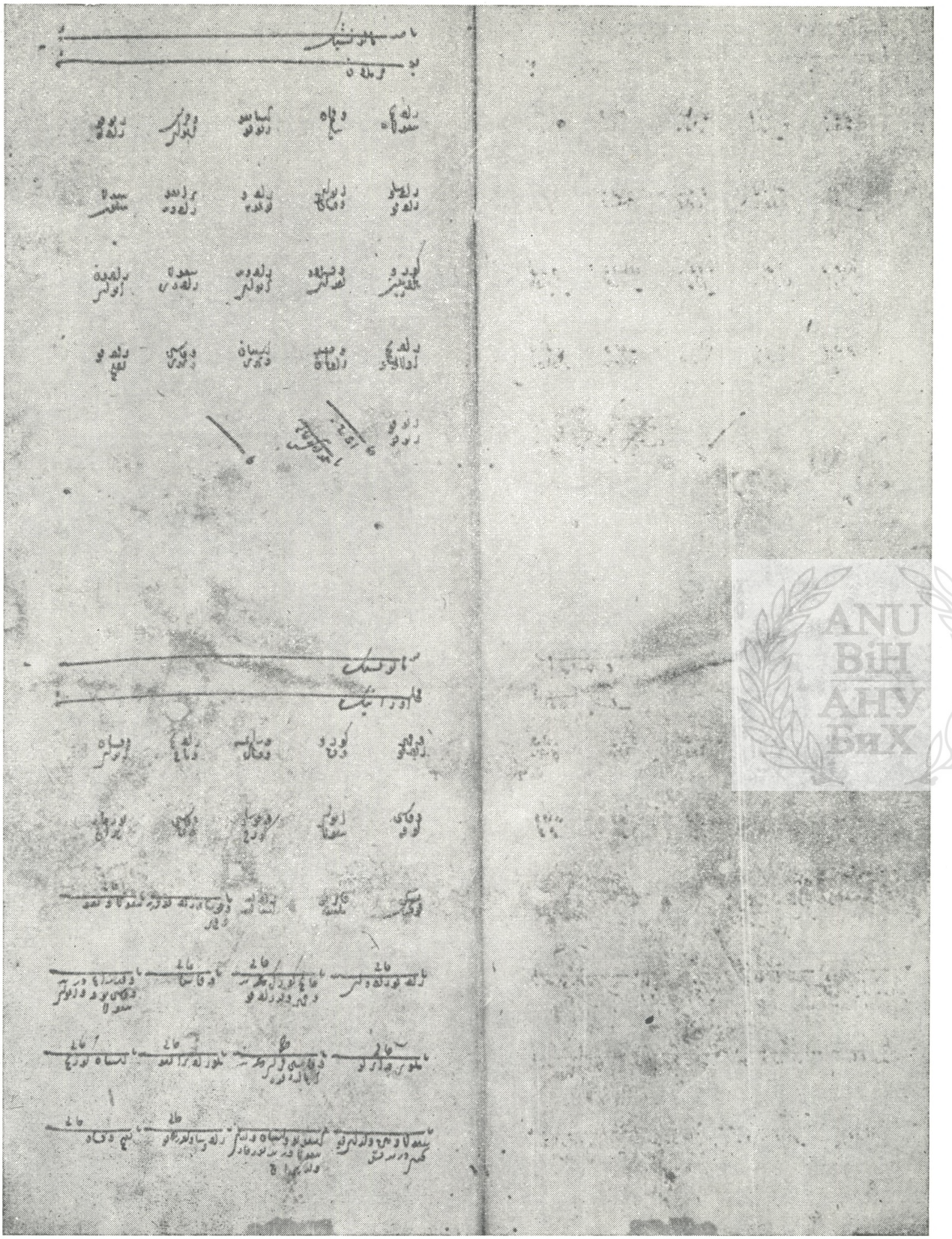

ANU BiH АНУ БиХ

16 Dva deftera

TD 122, f. 23v—24

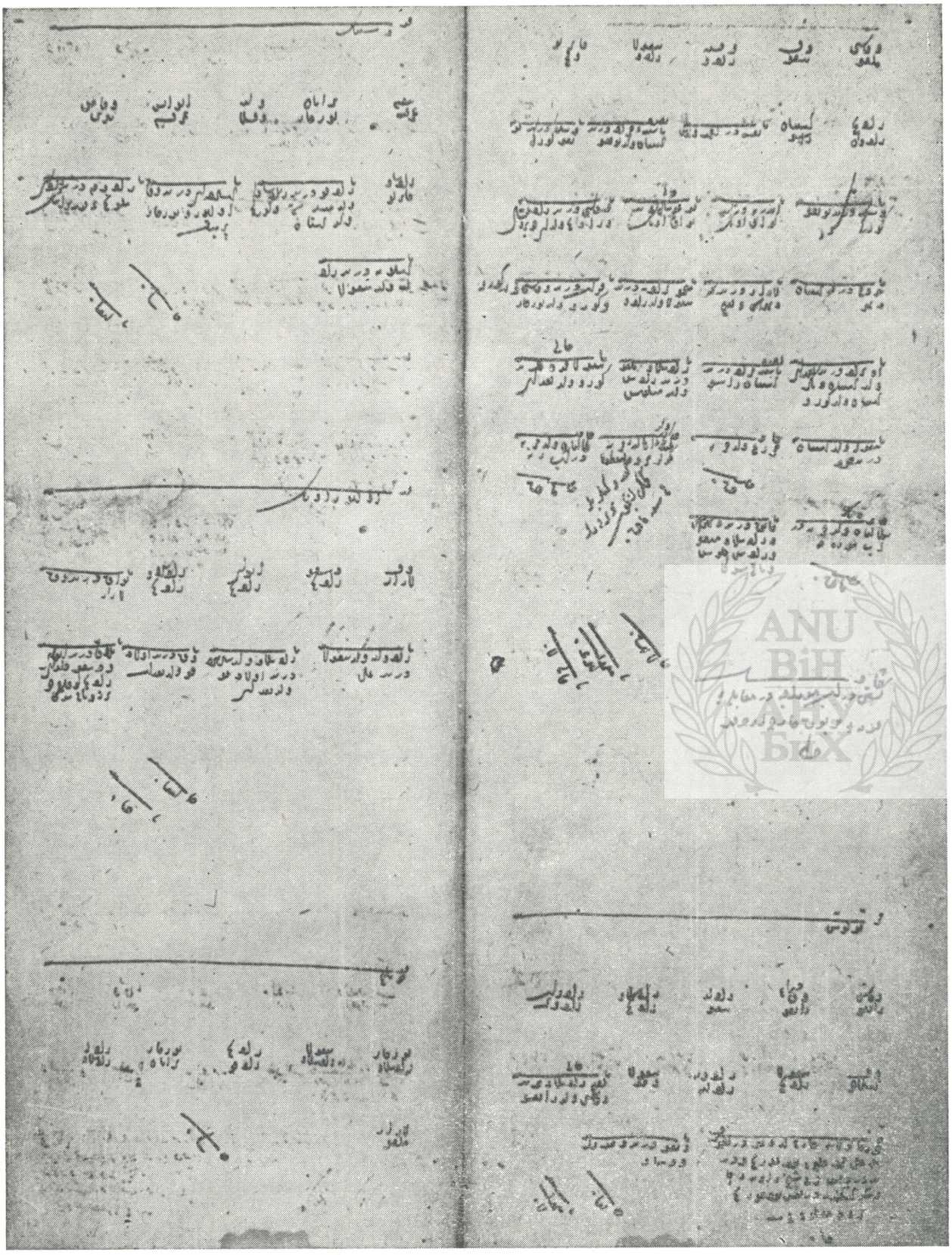

TD 122, f. 22v—23

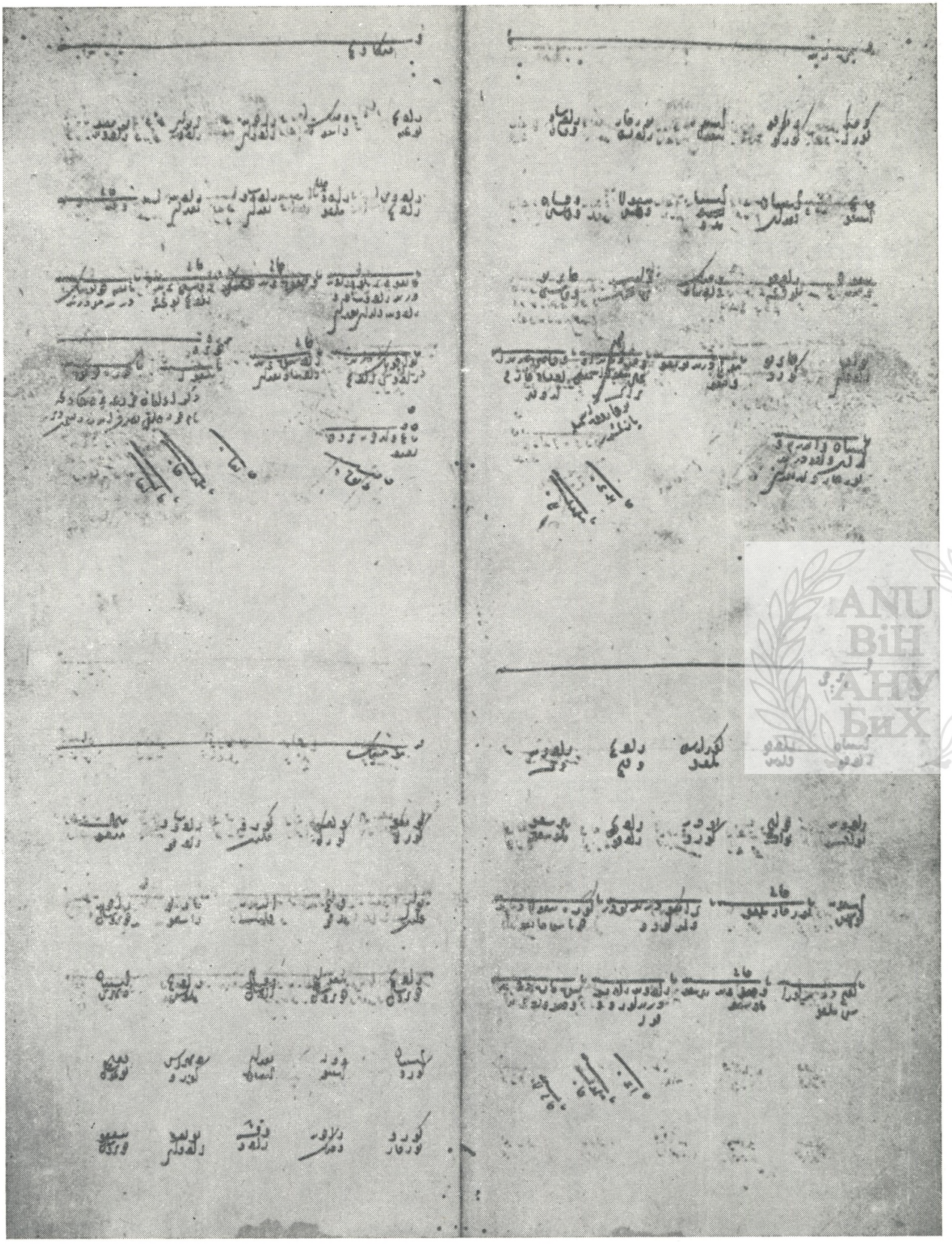

ANU BiH АНУ БиХ

TD 122, f. 21v—22

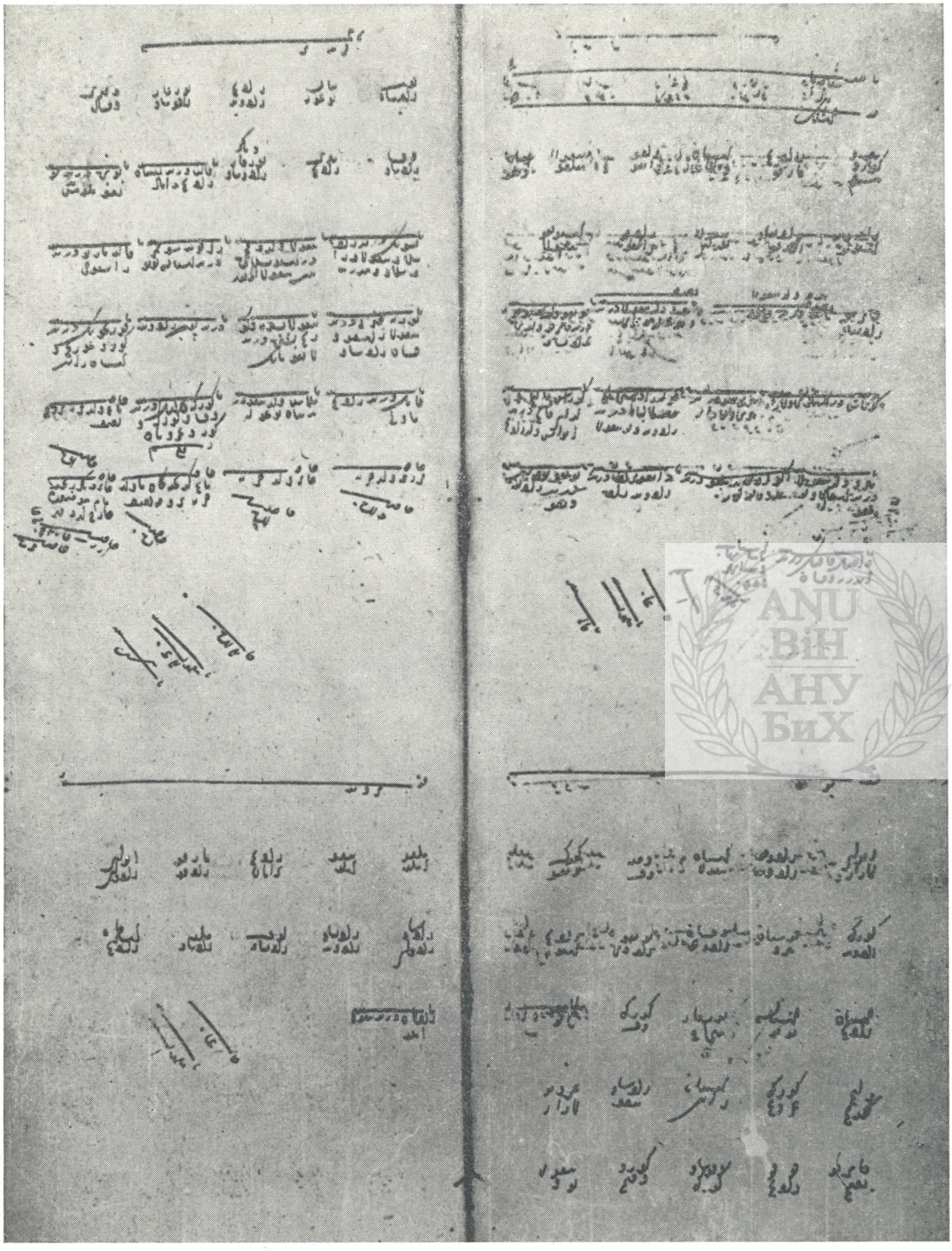

ANU
BiH
АНУ
БиХ

TD 122, f. 20v—21

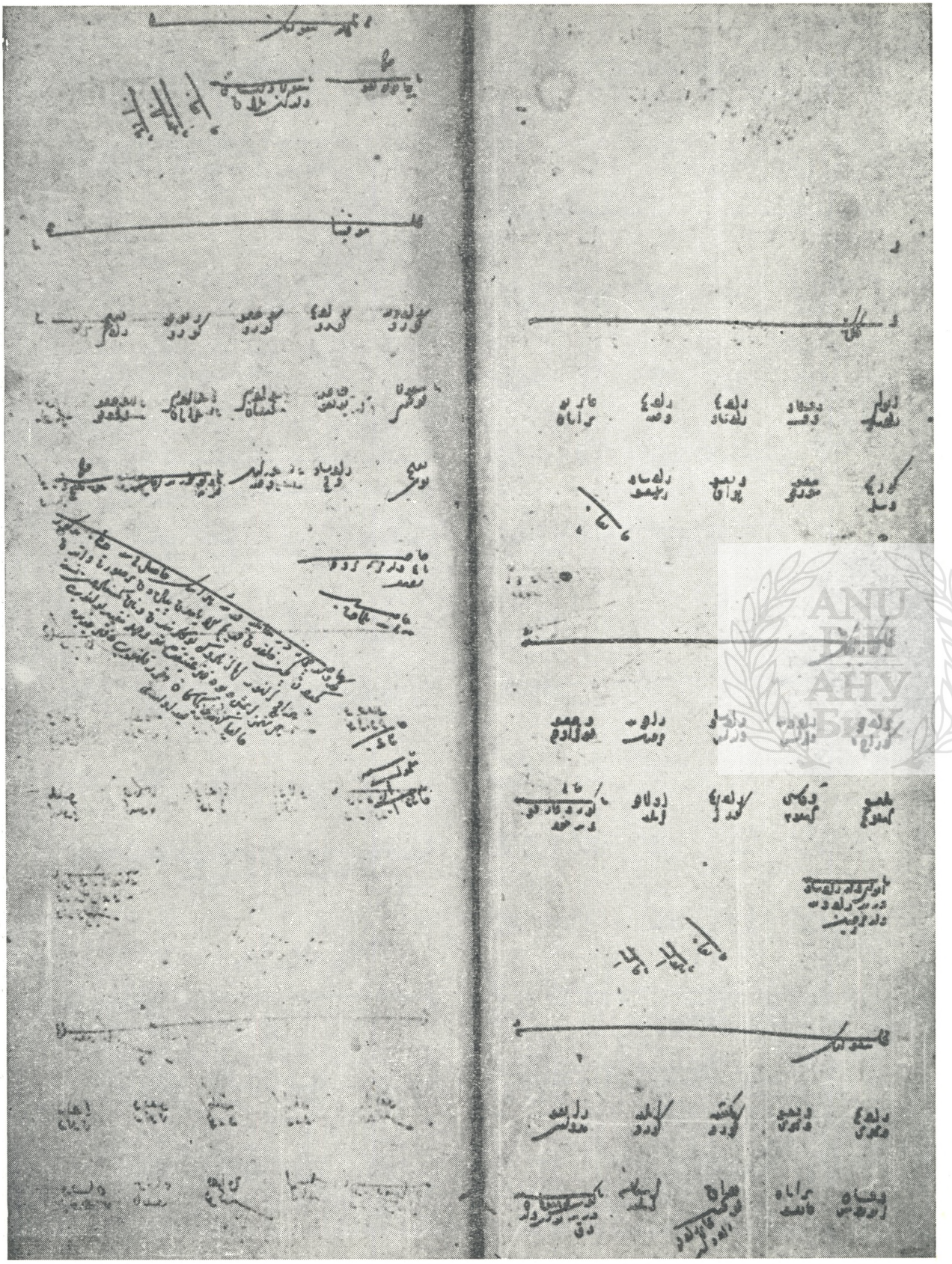

TD 122, f. 19v—20

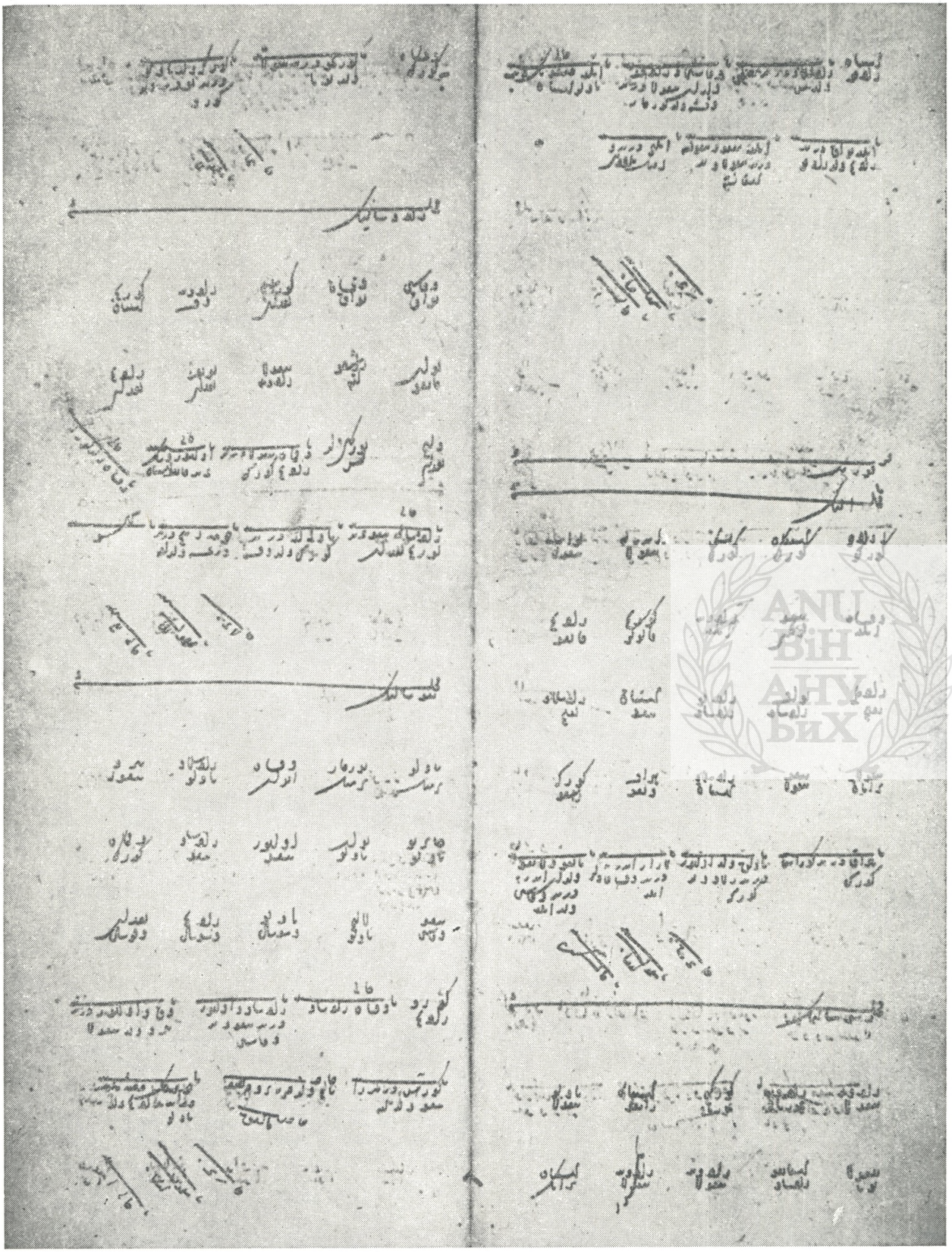

TD 122, f. 18v—19

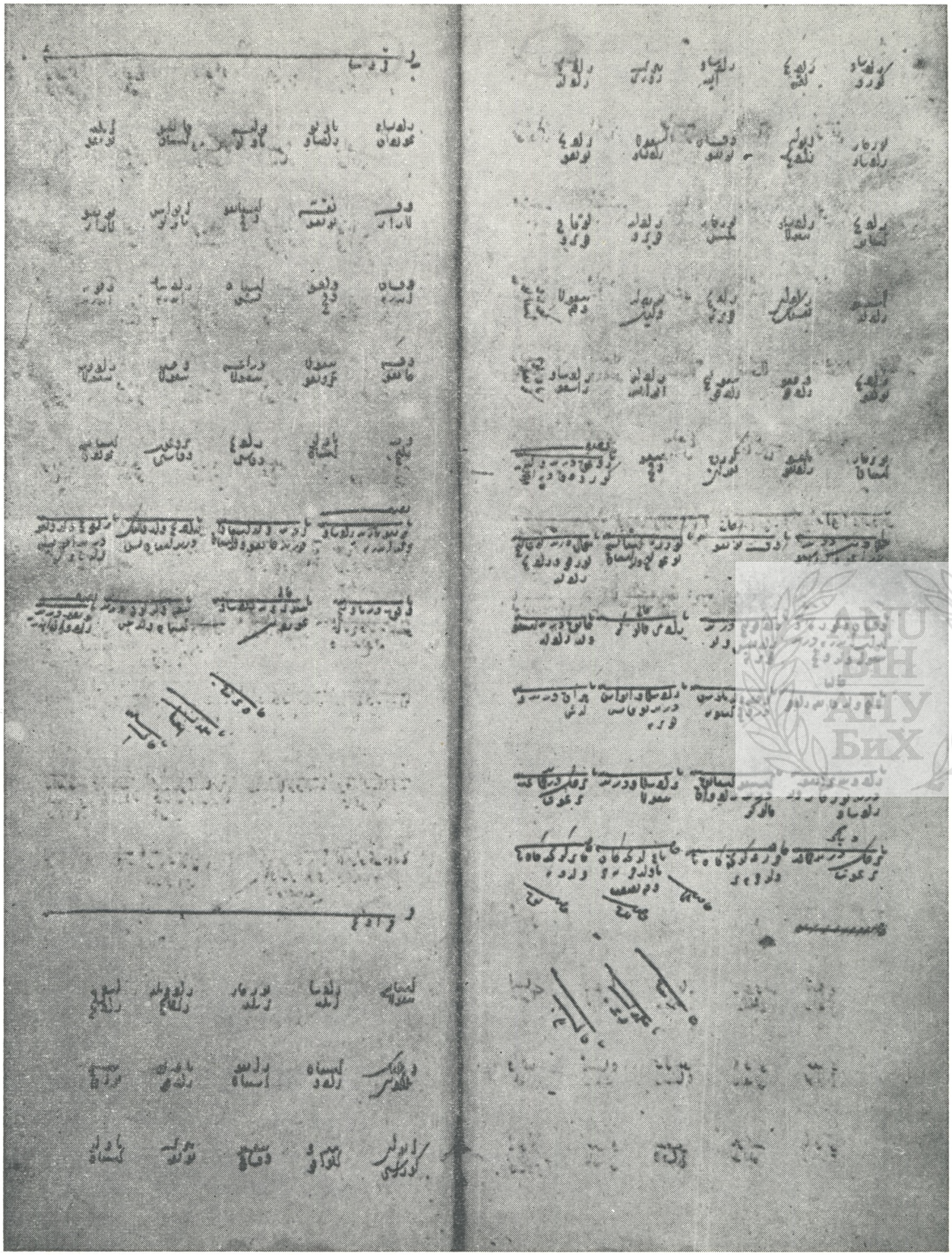

TD 122, f. 17v—18

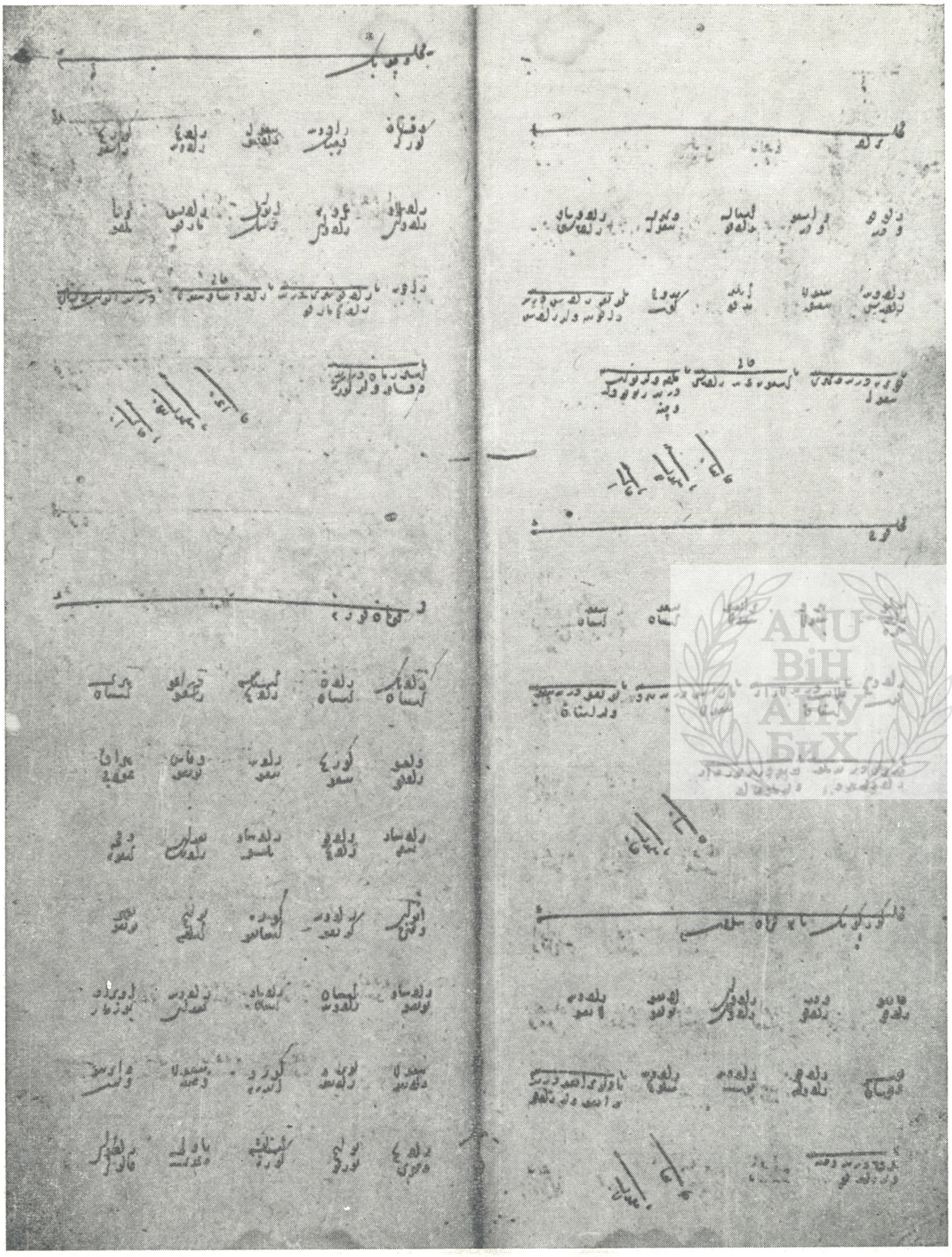

TD 122, f. 16v—17

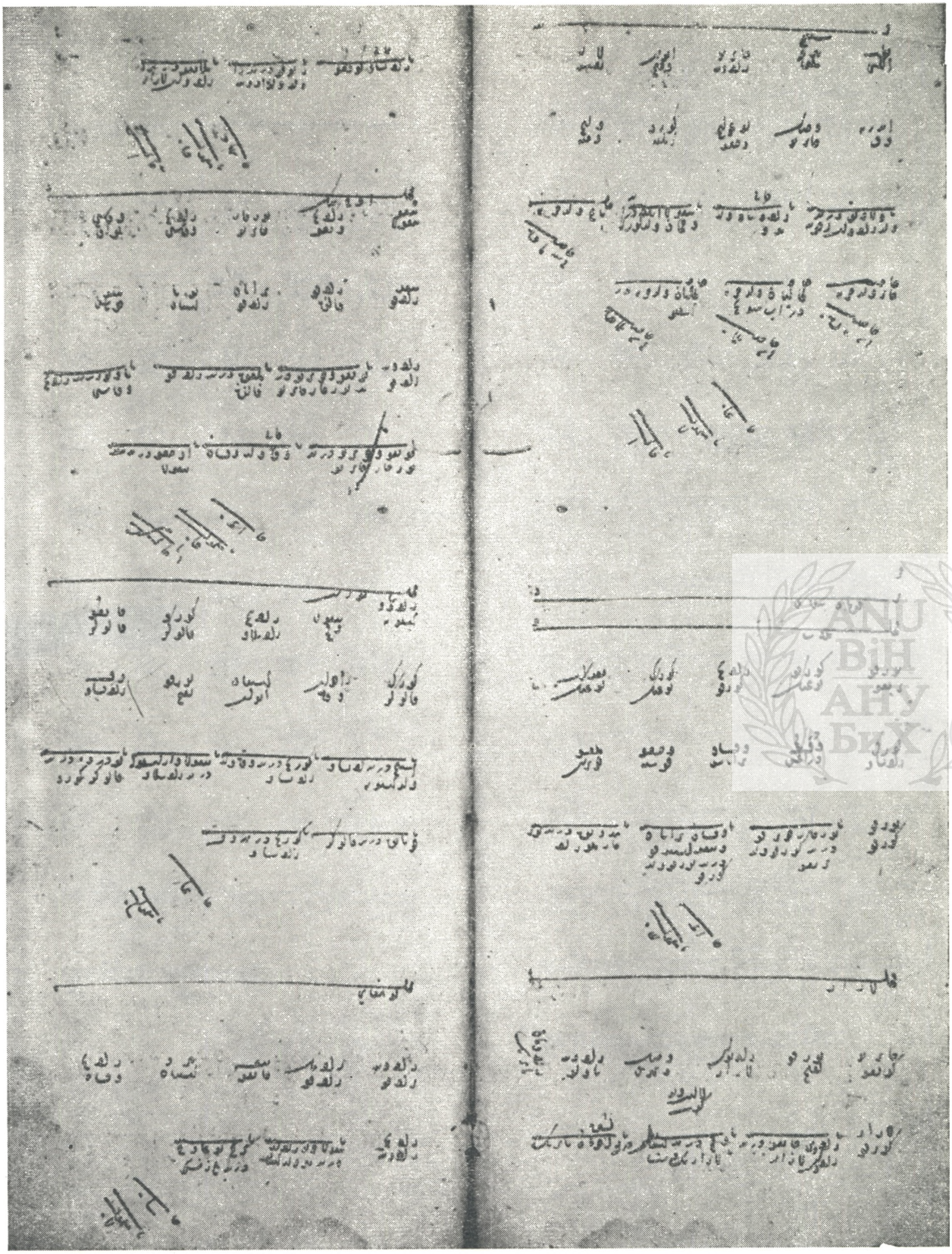

ANU BiH АНУ БиХ

17 Dva deftera

TD 122, f. 15v—16

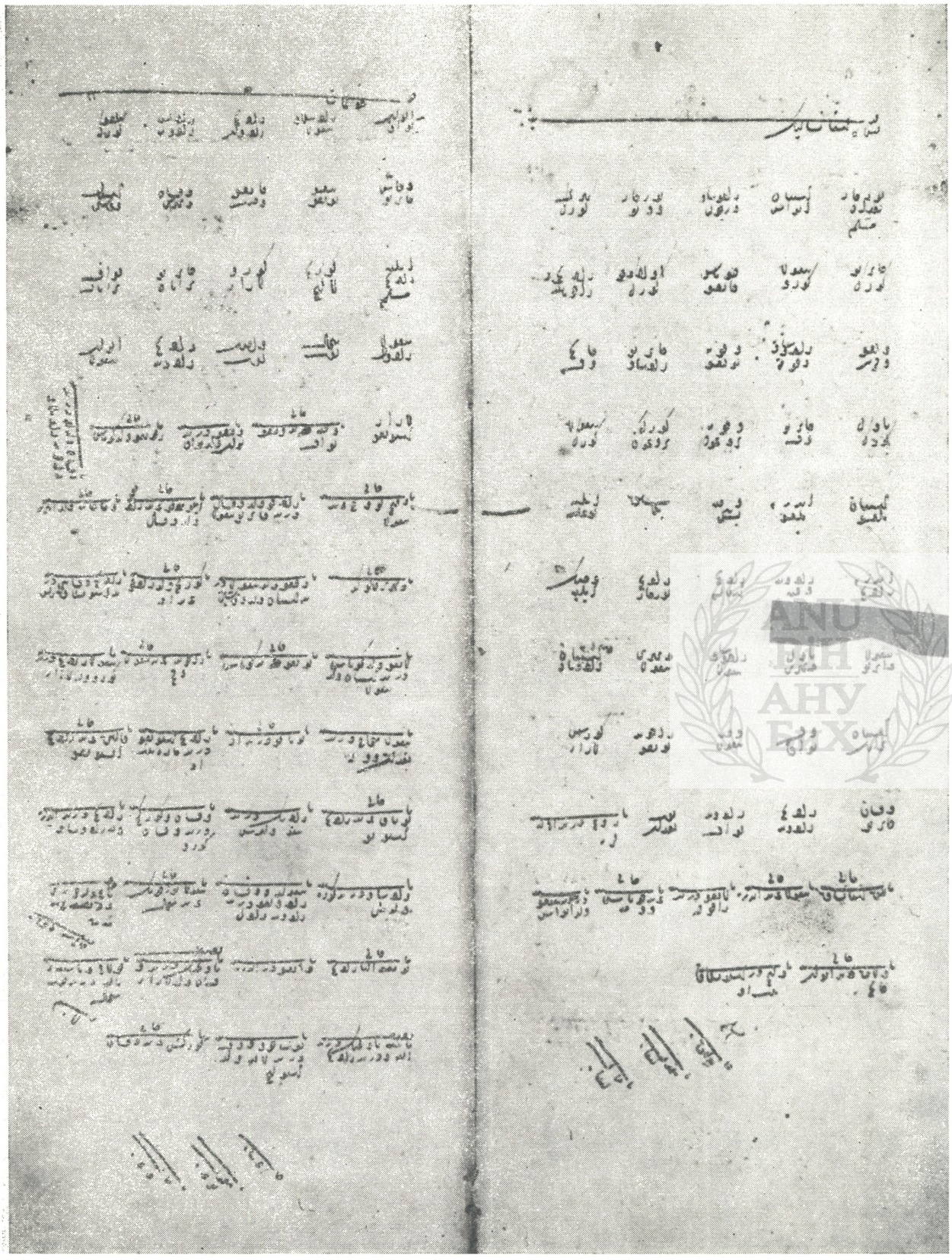

TD 122, f. 14v—15

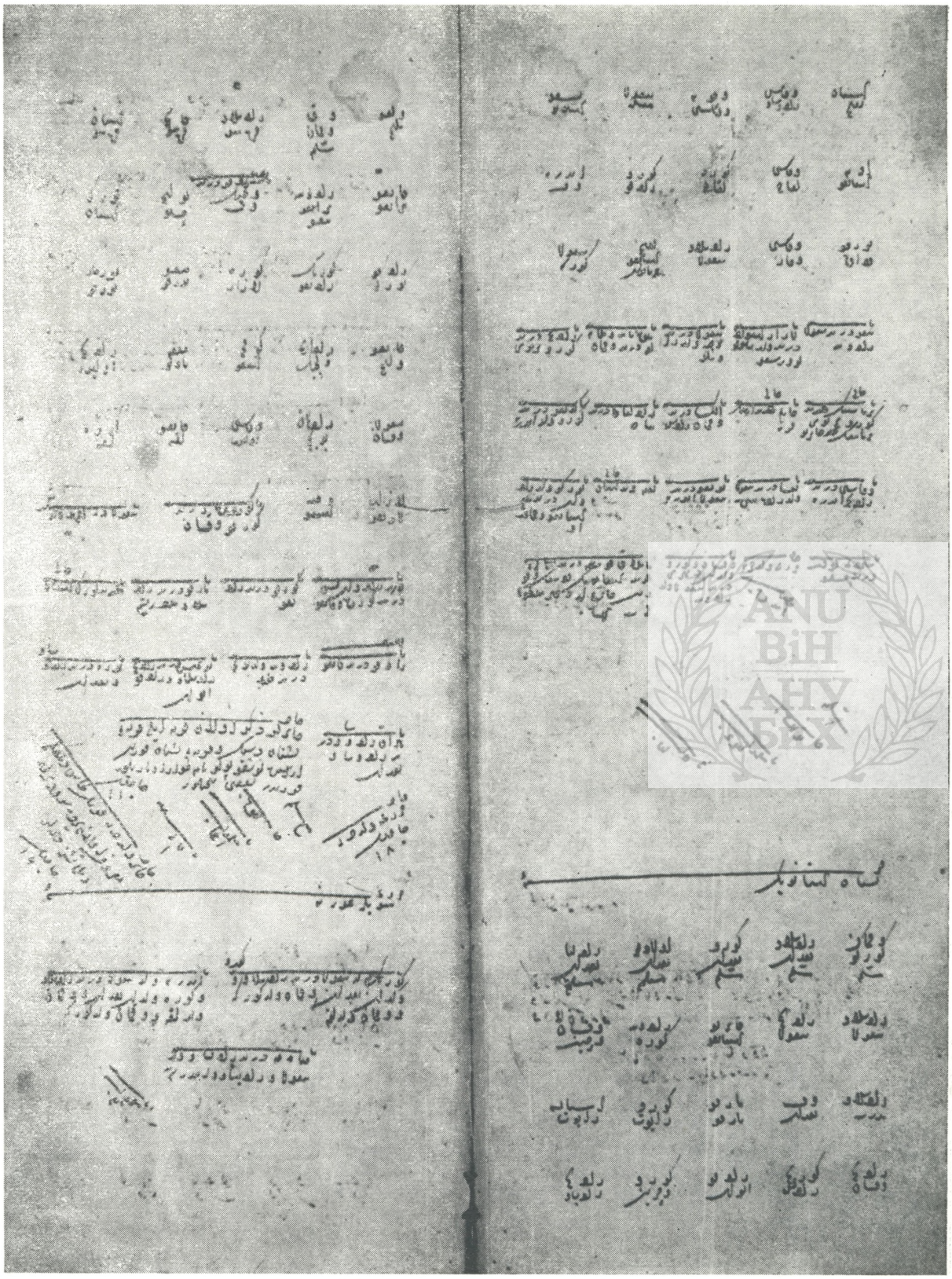

TD 122, f. 13v—14

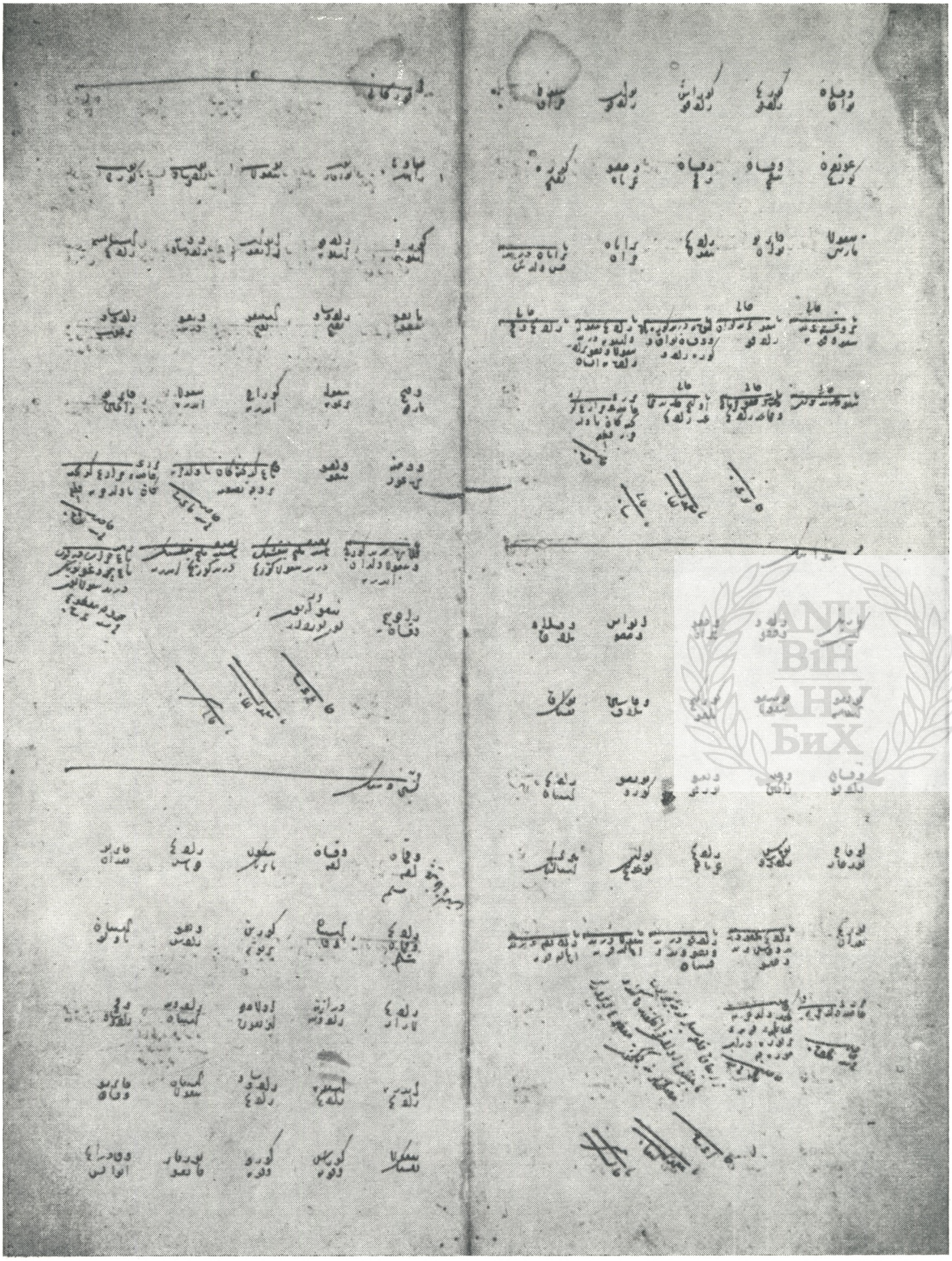

TD 122, f. 12v—13

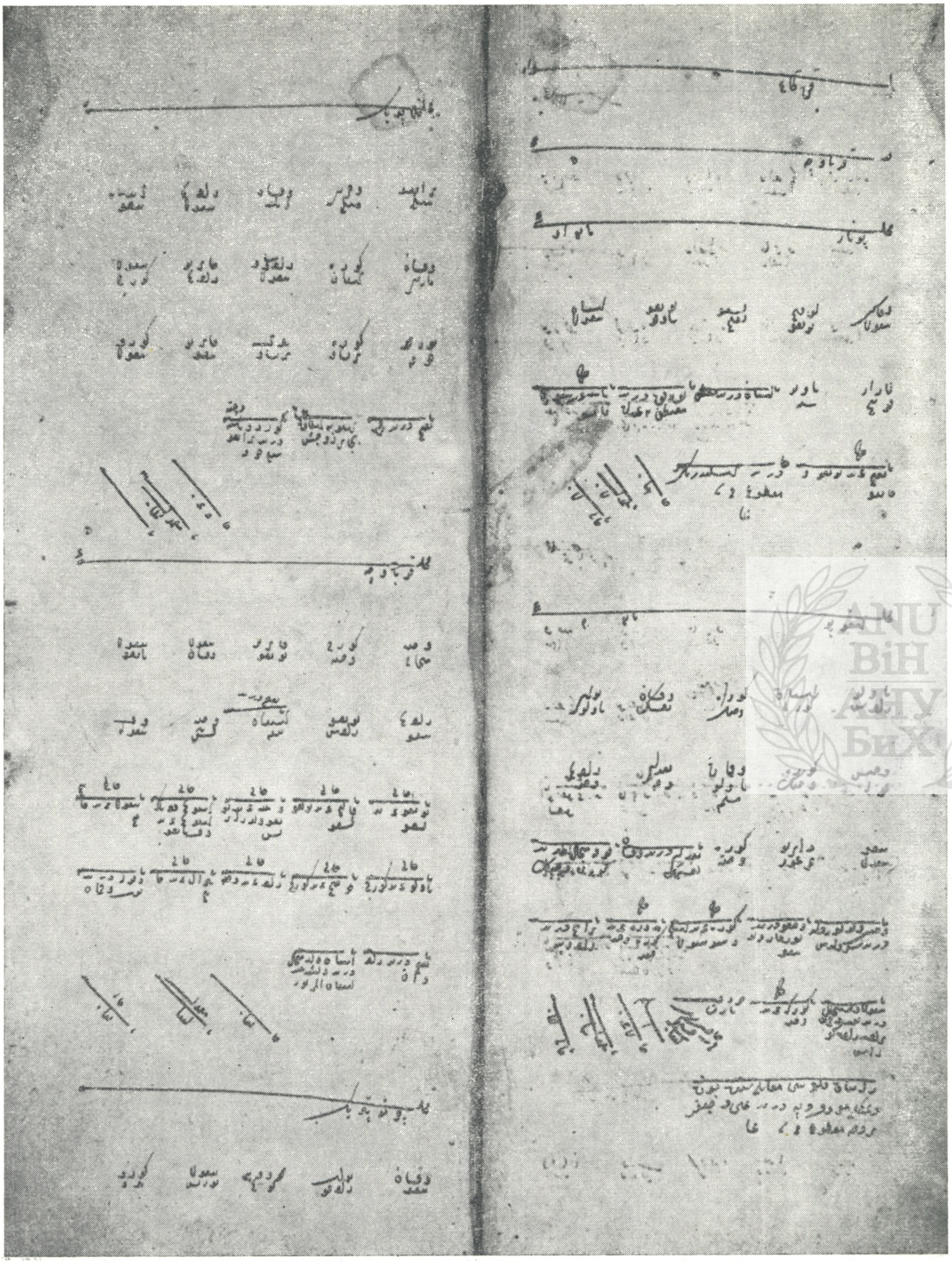

TD 122, f. 11v—12

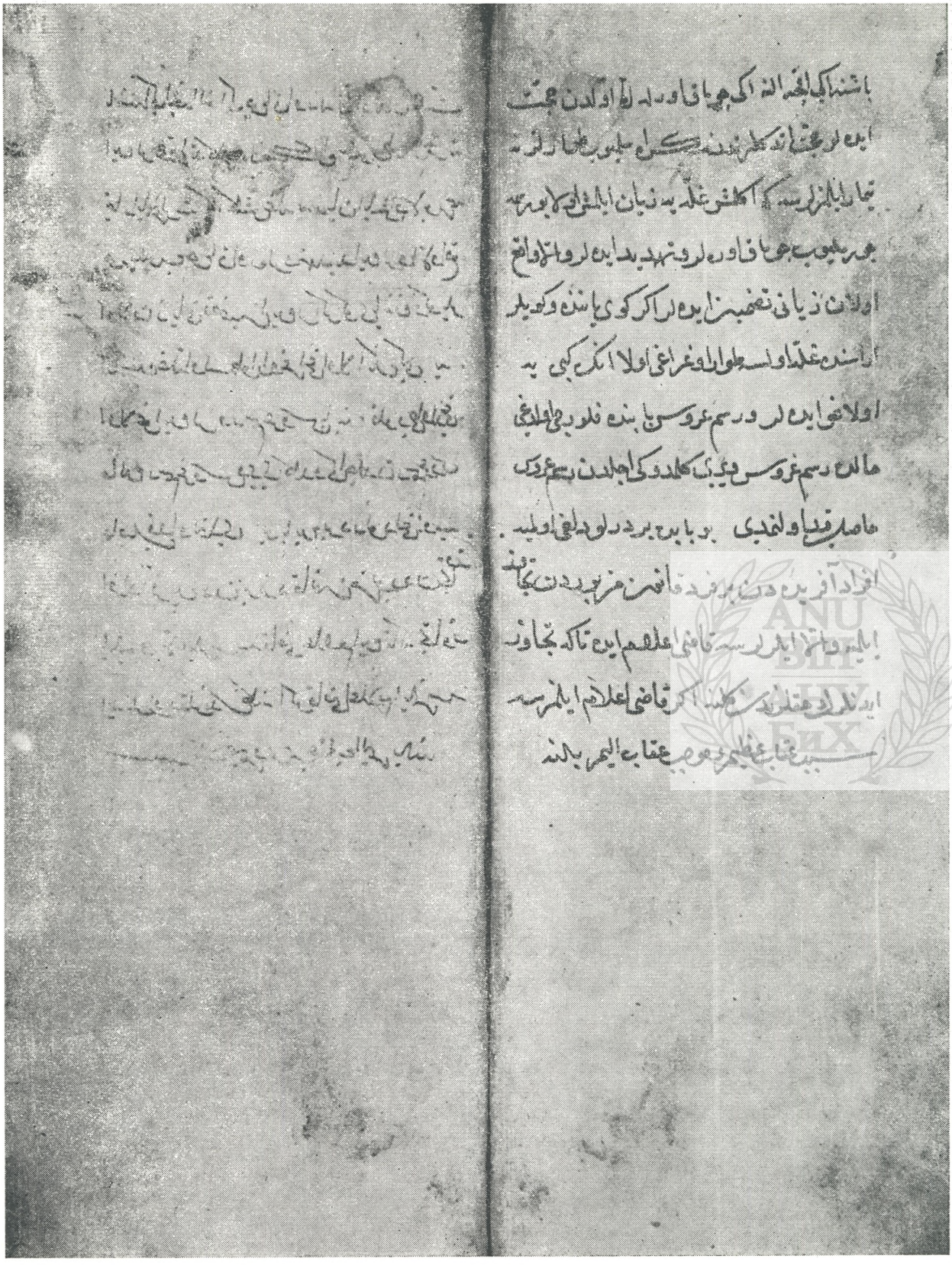

TD 122, f. 10v—11

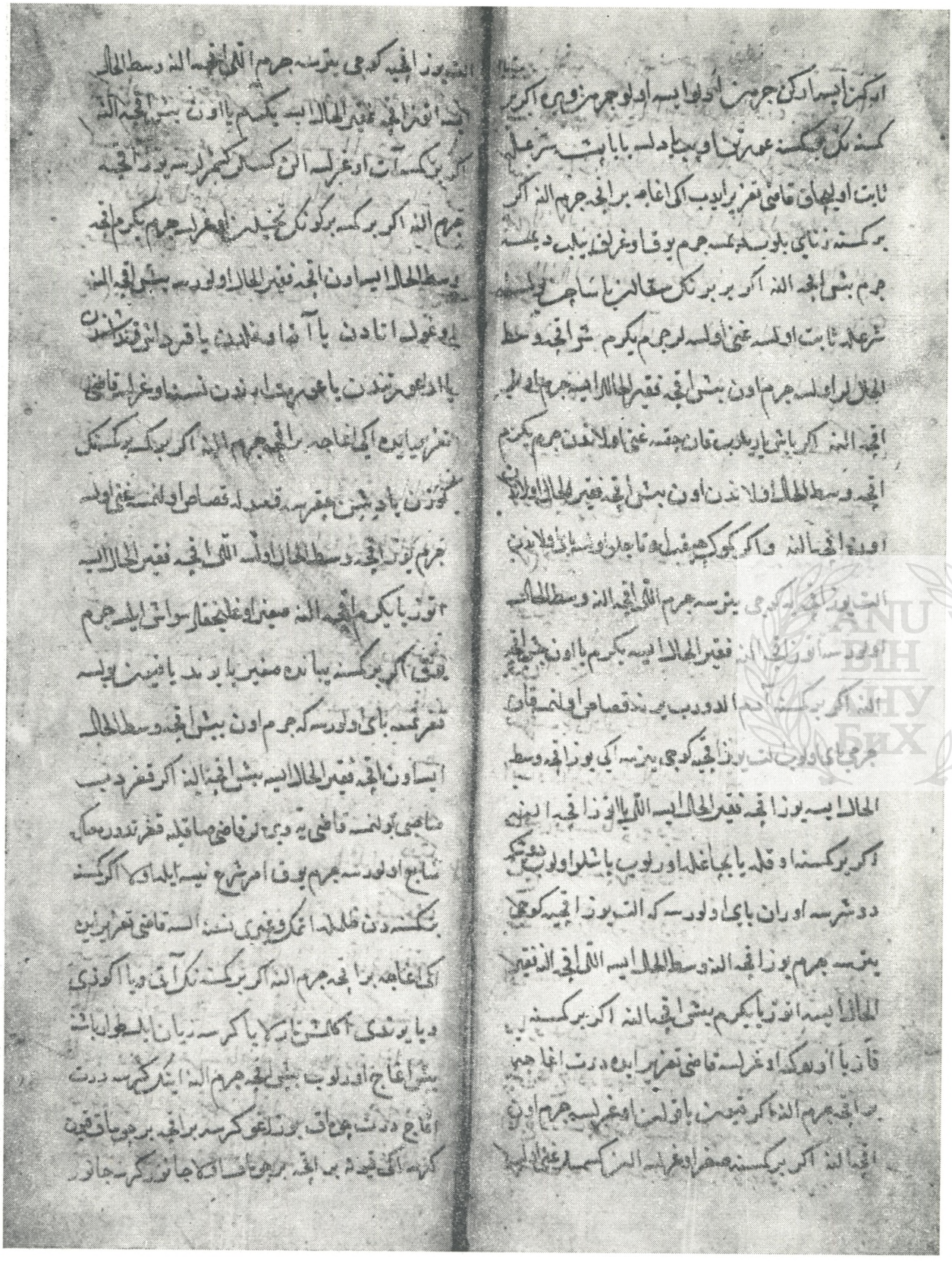

TD 122, f. 9v—10

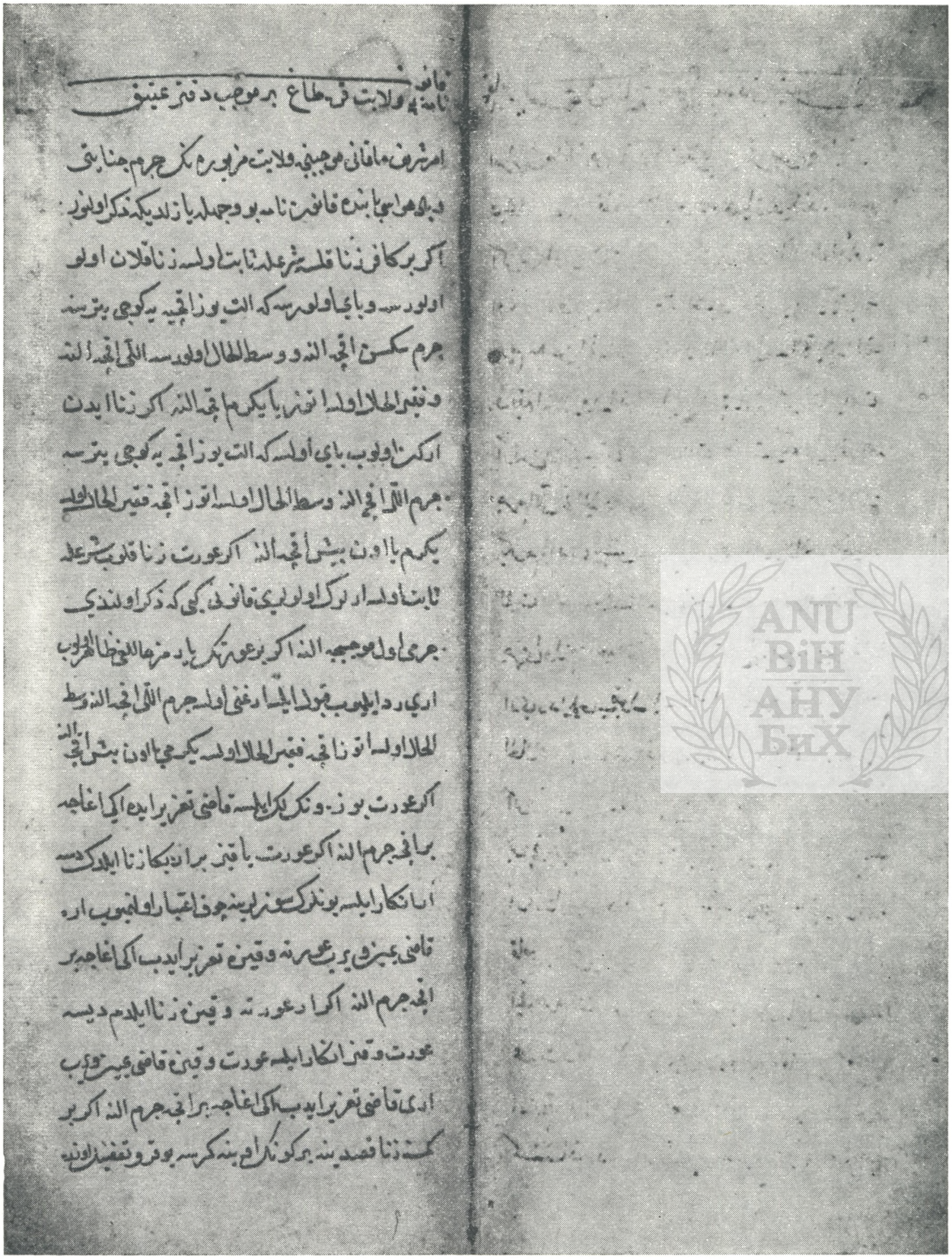

ANU BiH АНУ БиХ

TD 122, f. 8v—9

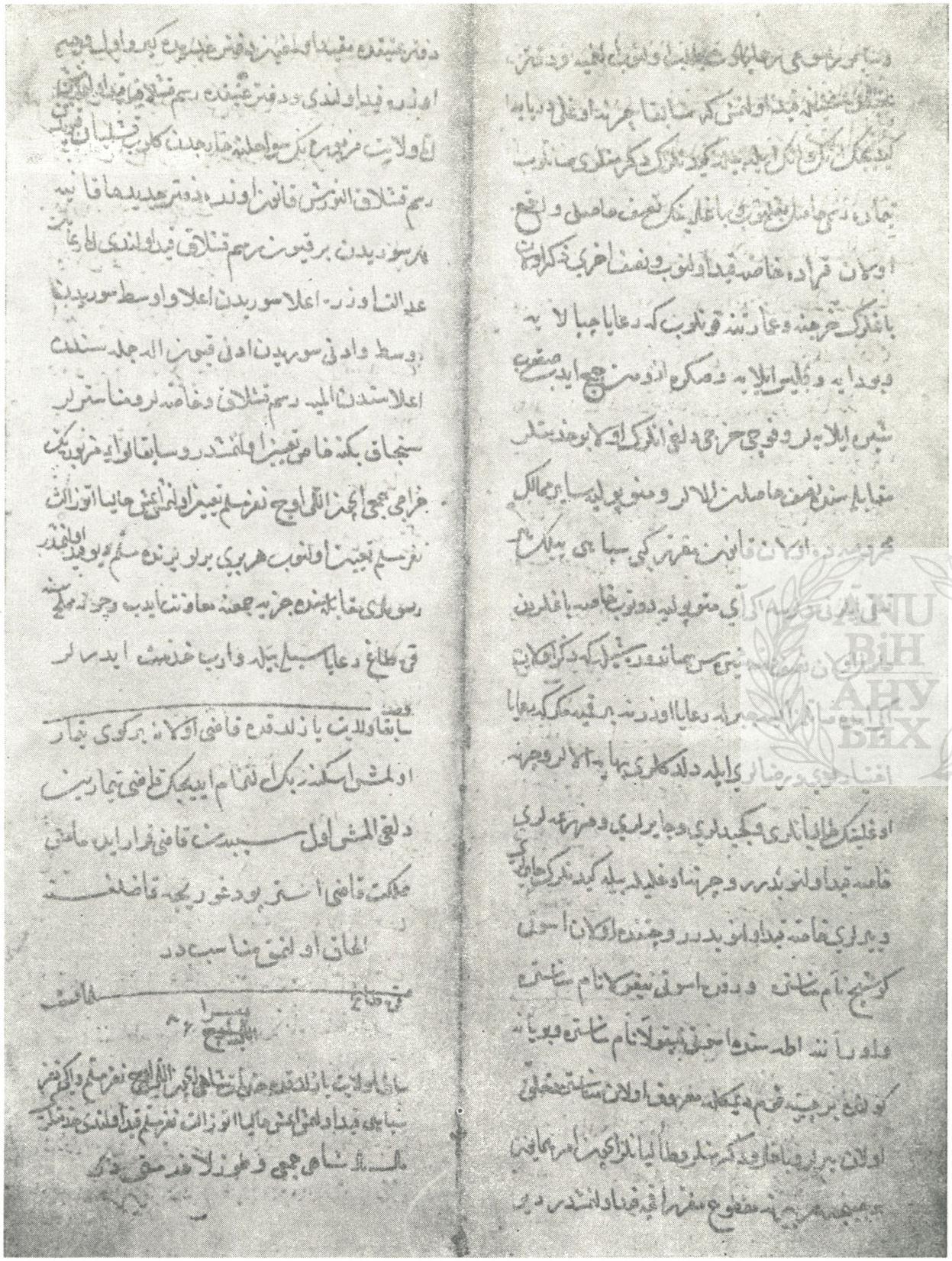

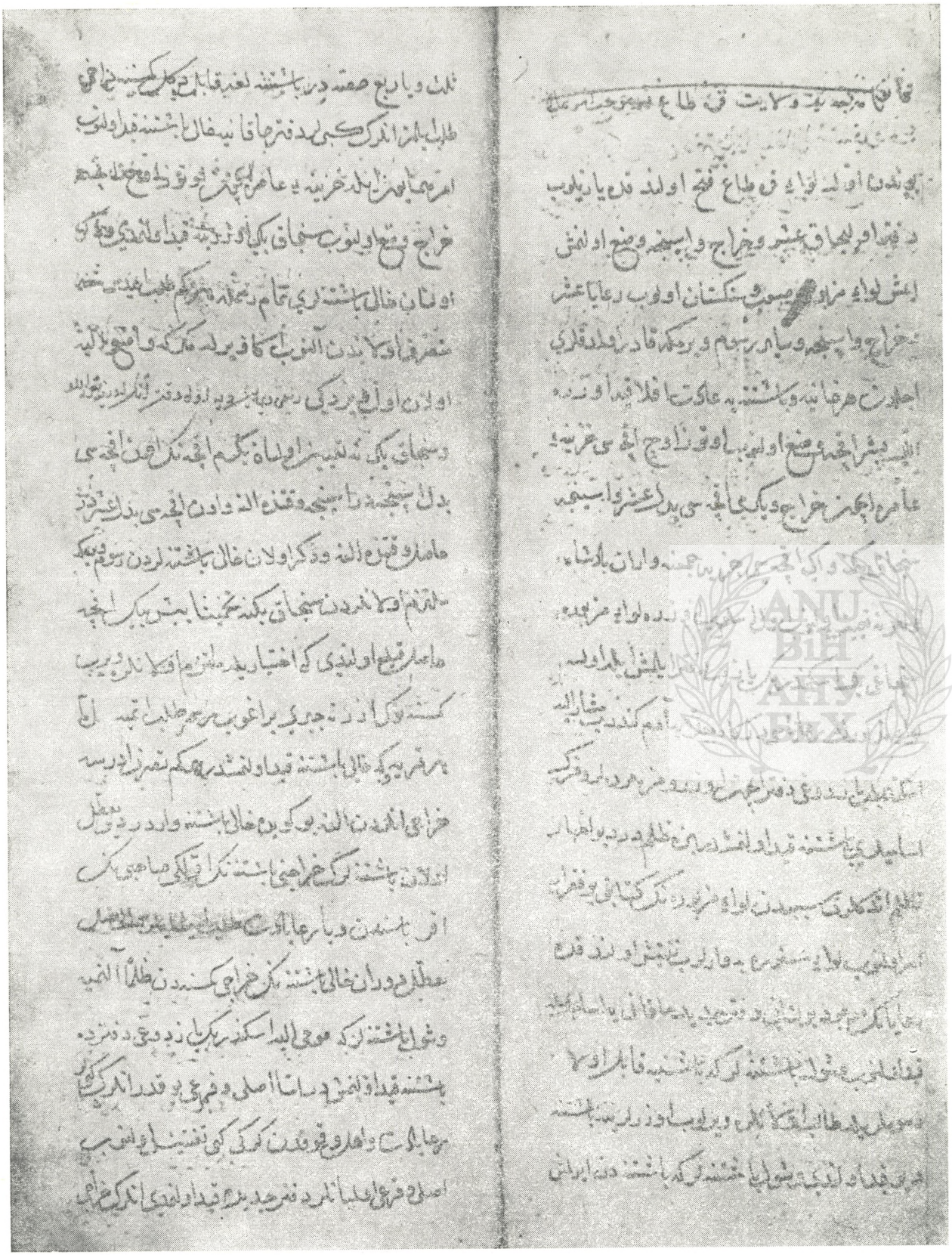

ANU BIH Arts Ex

TD 122, f. 6v—7

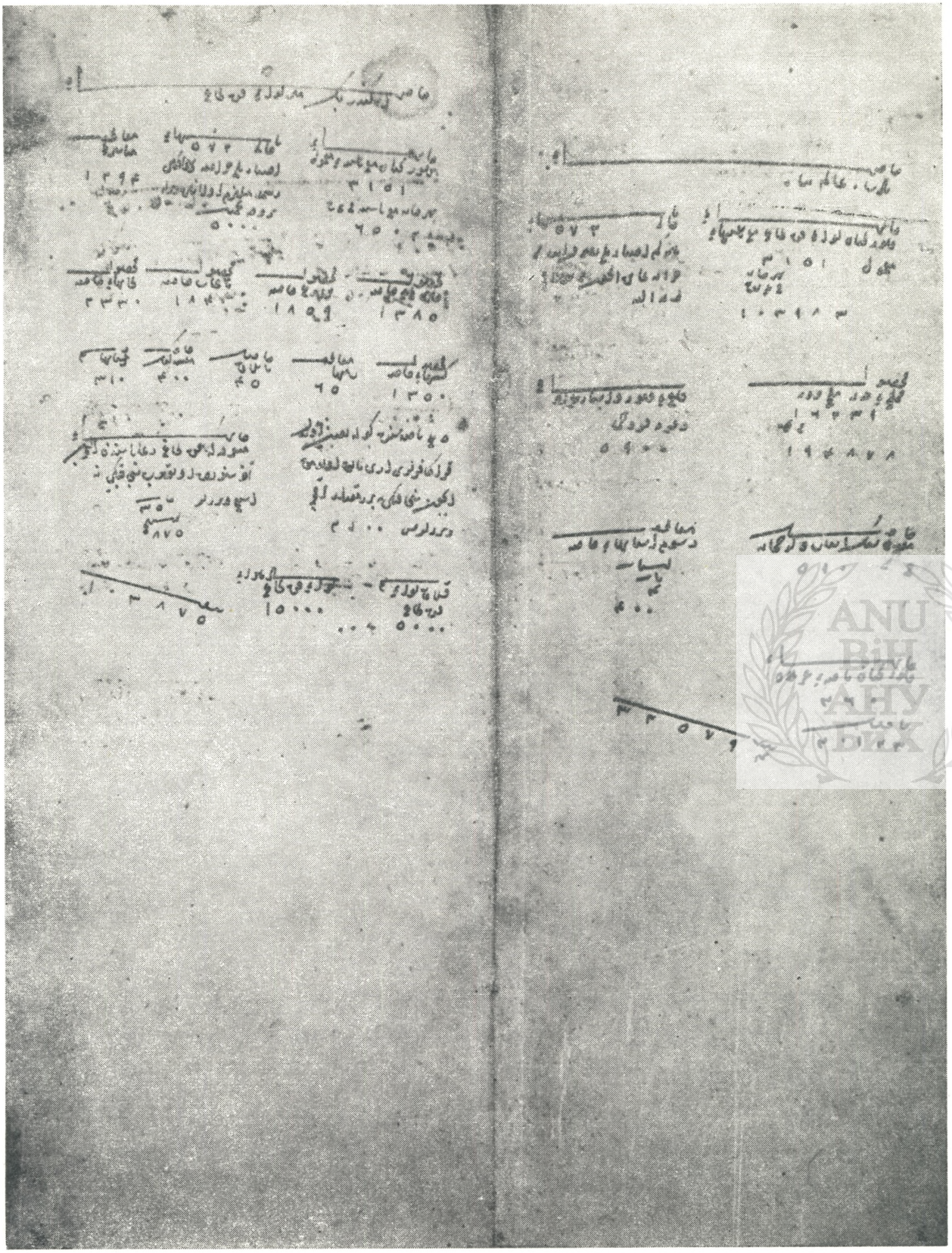

TD 122, f. 4v—5

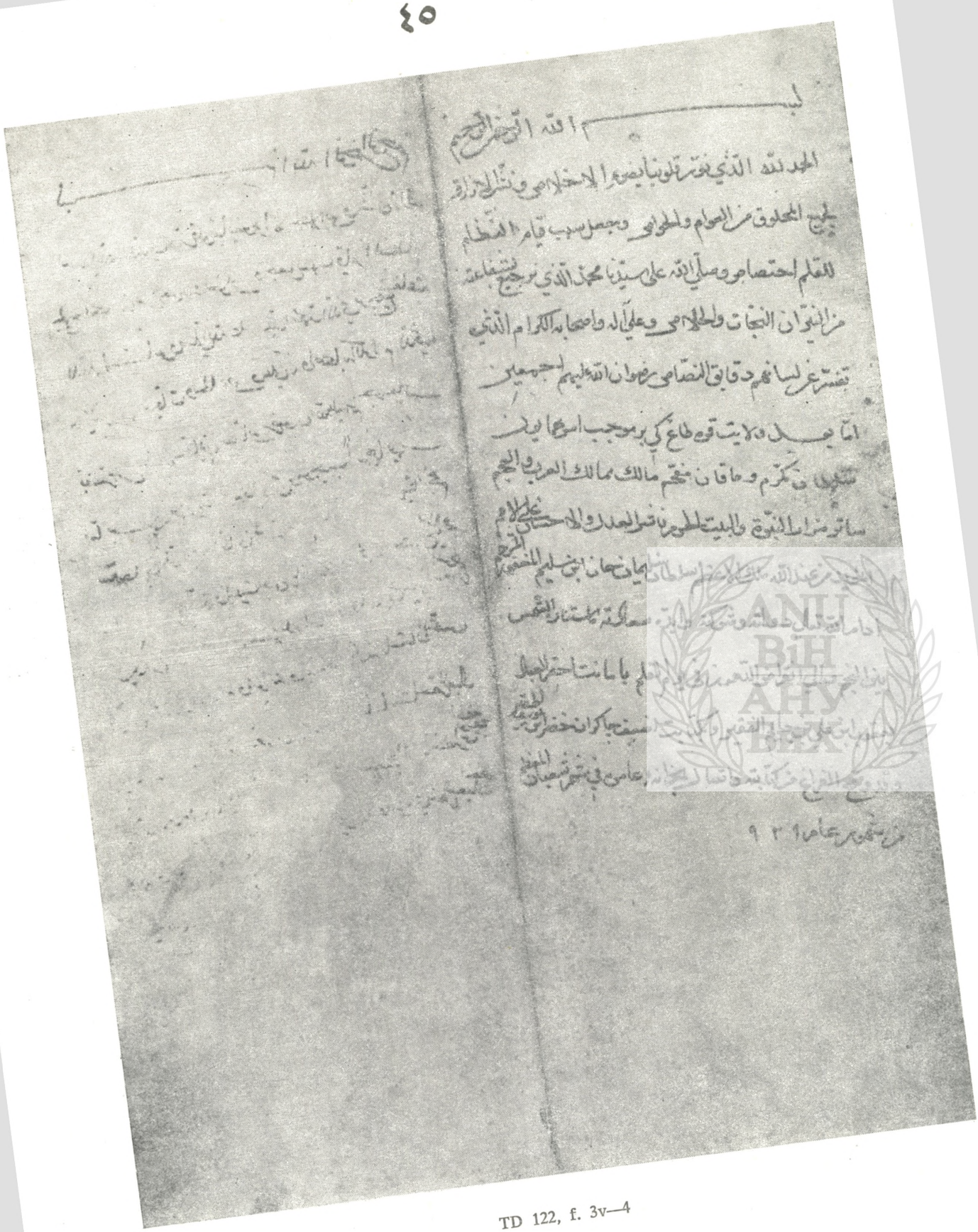

TD 122, f. 3v—4

Başvekâlet arşivi (Istanbul), Tapu-Tahrir defterleri Nr 122

ANU BiH АНУ БиХ

دفتر جدید خاقانی ولایت قره طاغ مع خاصهاء
پادشاه عالم پناه در ولایت غربلان تحریر اجزانه ء
عامره فی شهر شعبان ٩٢٩

ANU
BiH
АНУ
БиХ

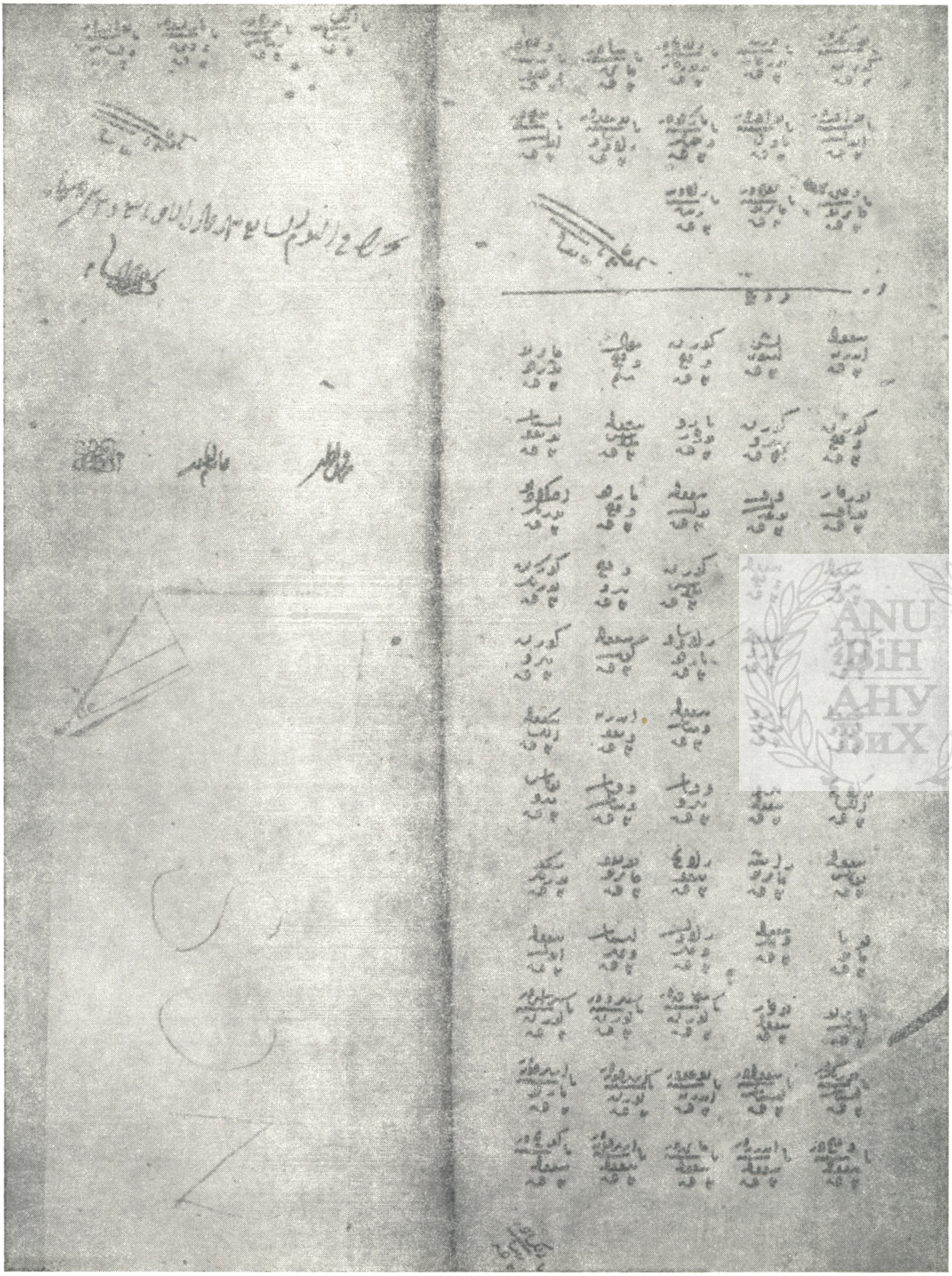

TD 106, f. 39v—40

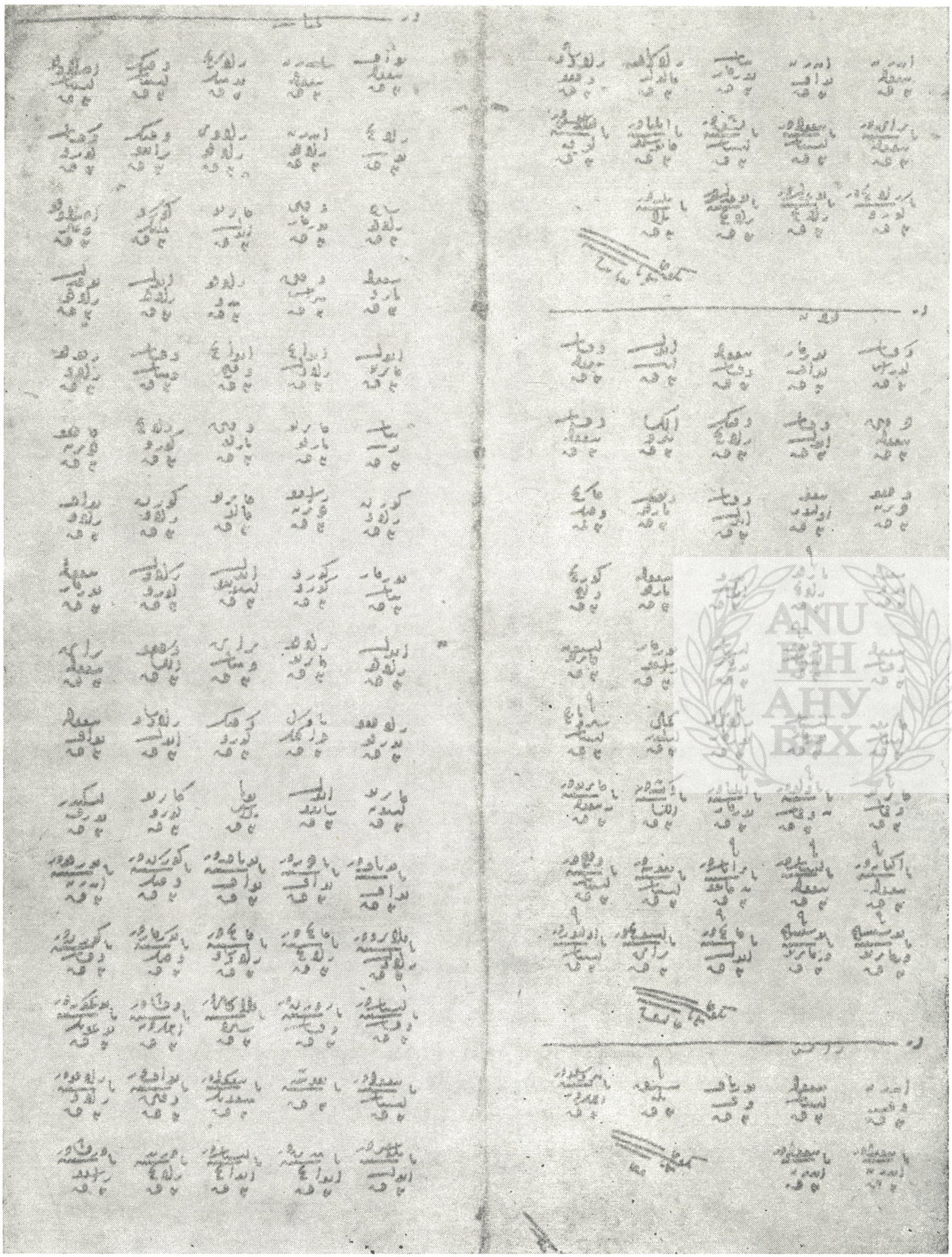

TD 106, f. 38v—39

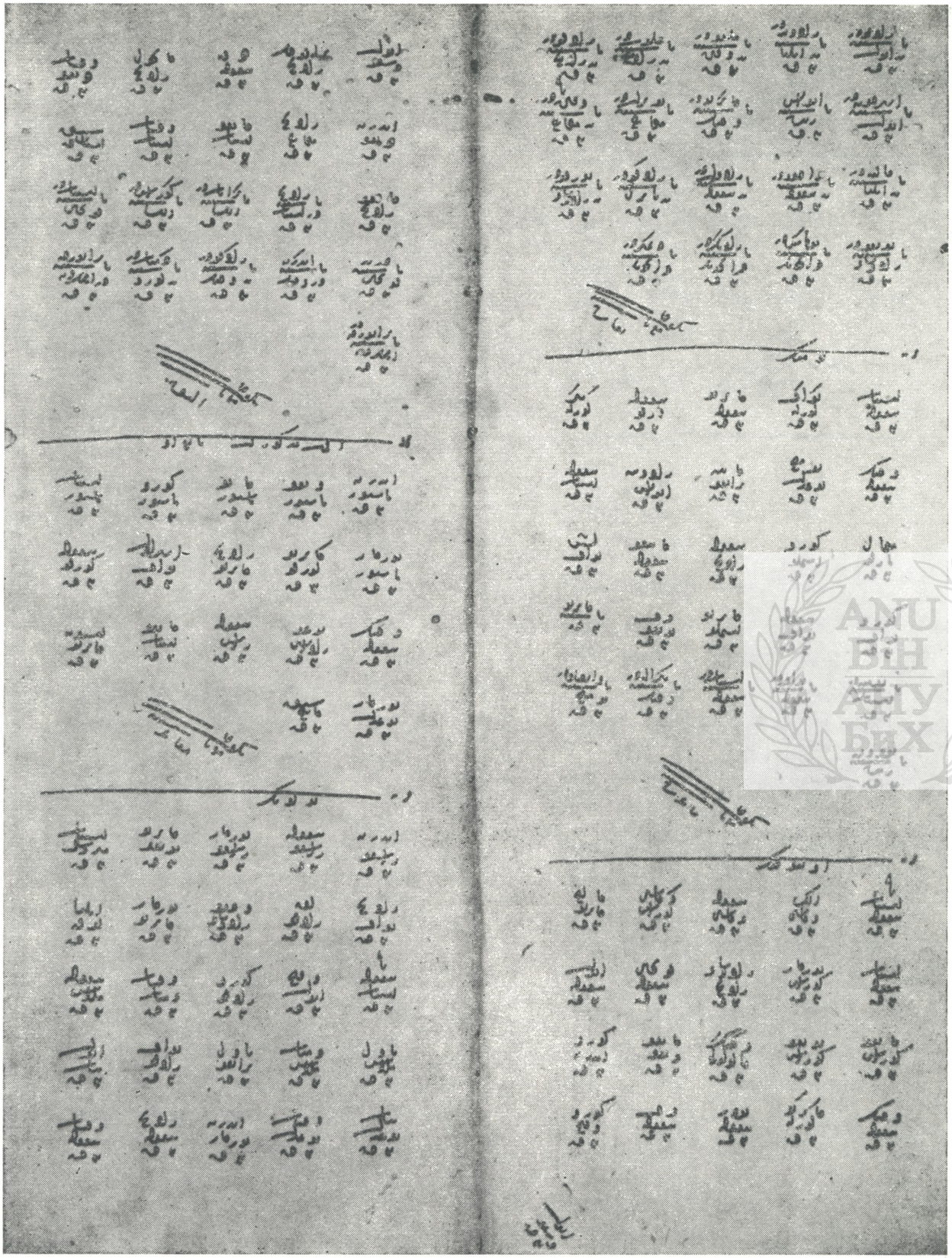

19 Dva deftera

TD 106, f. 37v—38

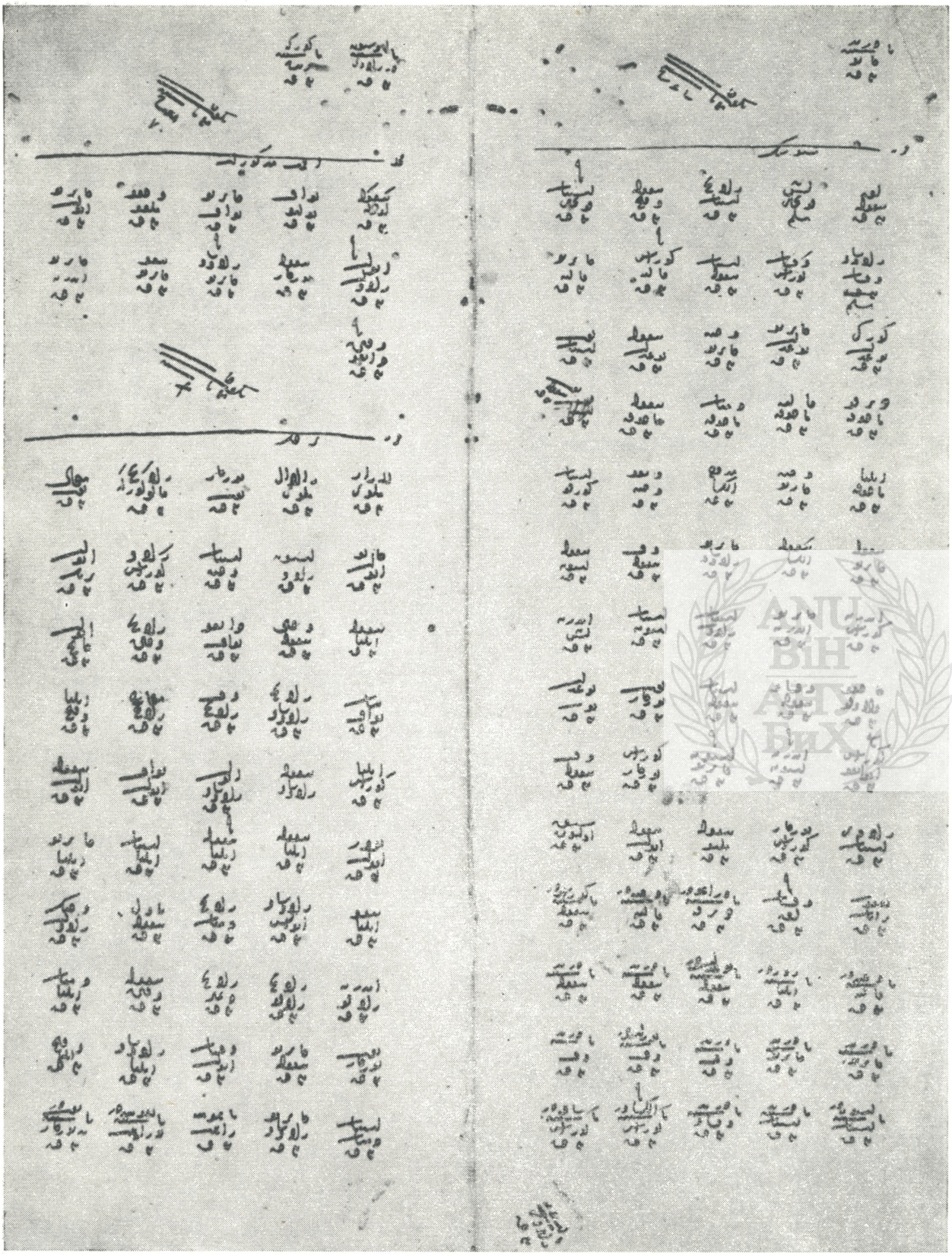

TD 106, f. 36v—37

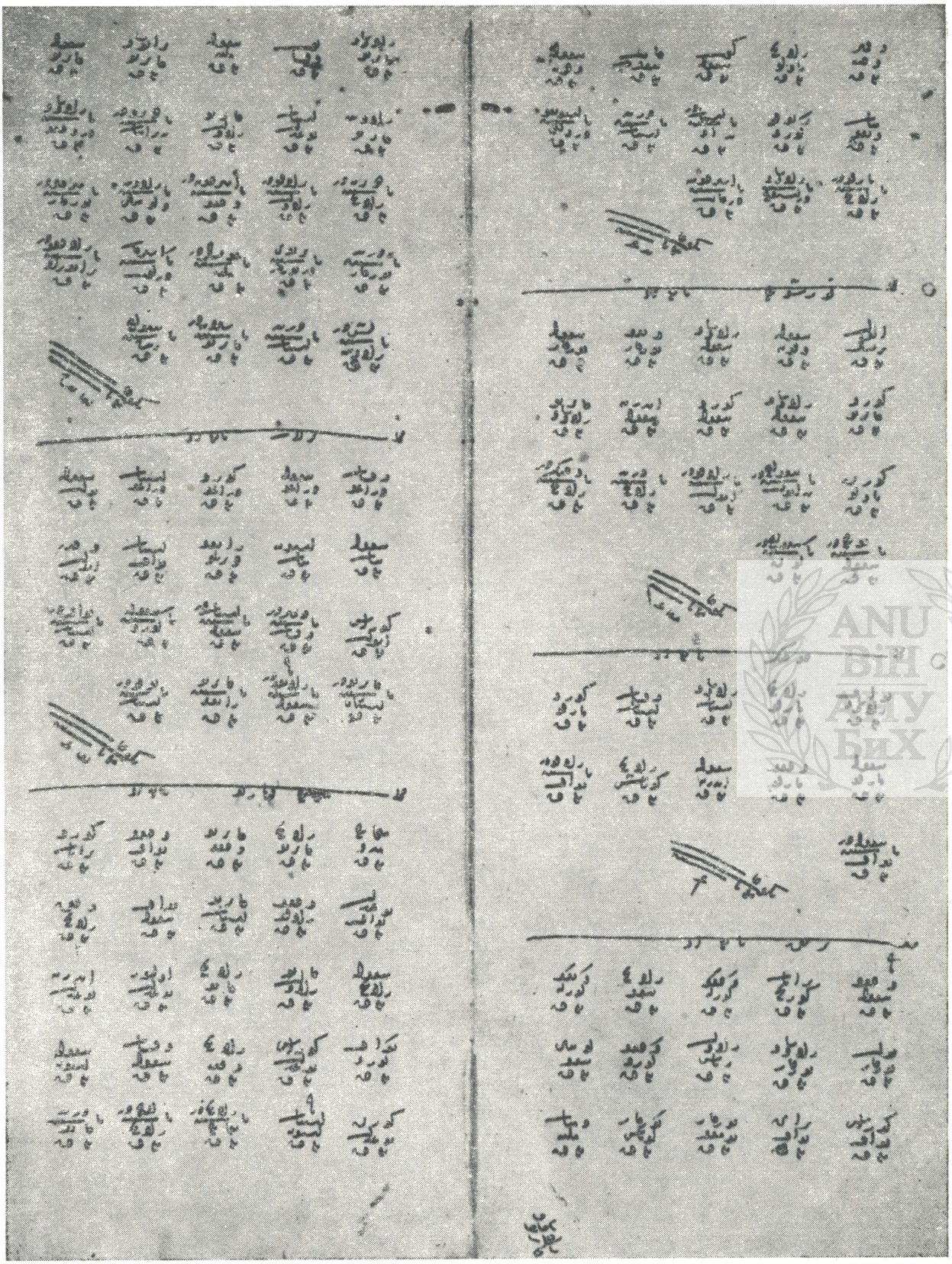

ANU BIH AMU БИХ

TD 106, f. 35v—36

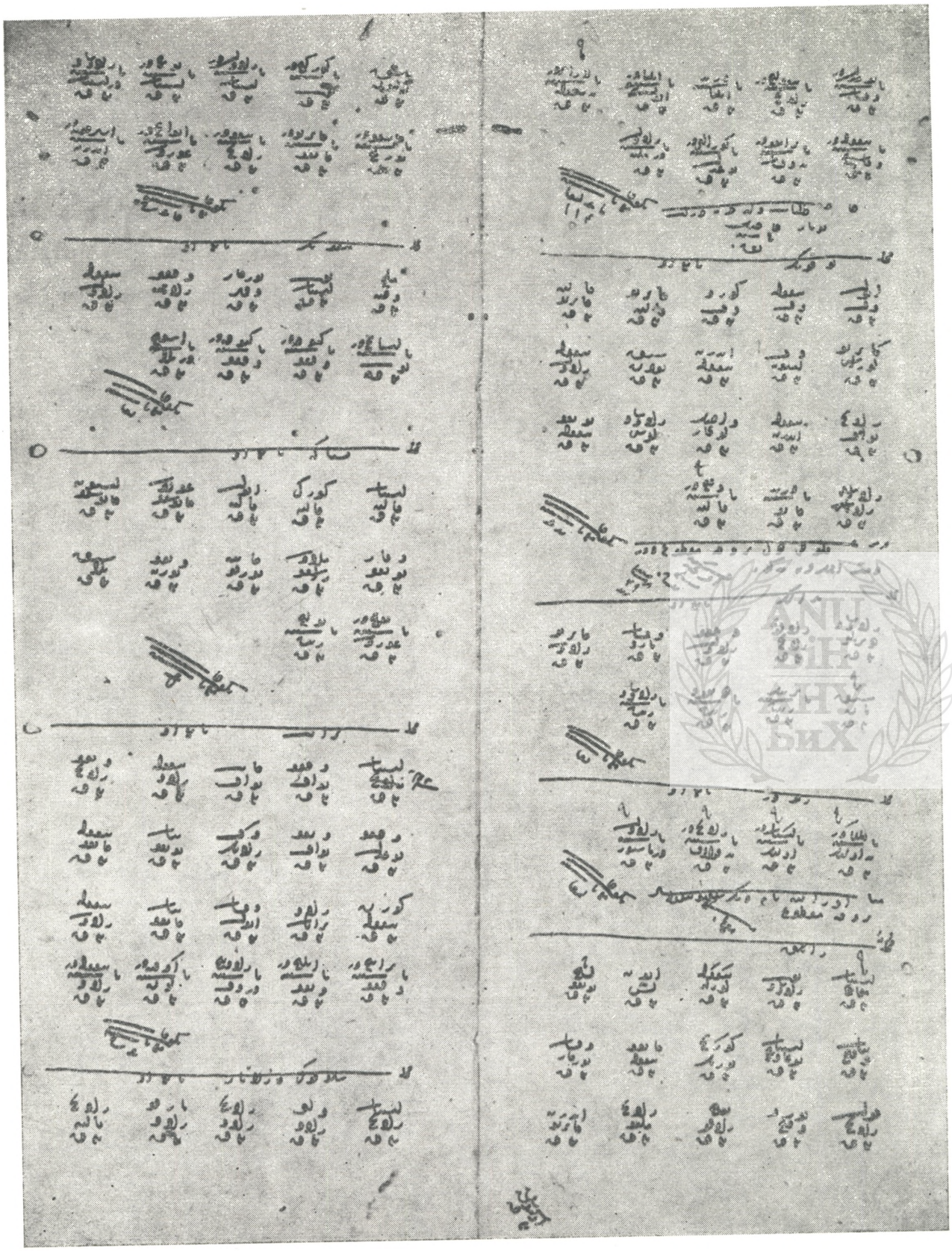

TD 106, f. 34v—35

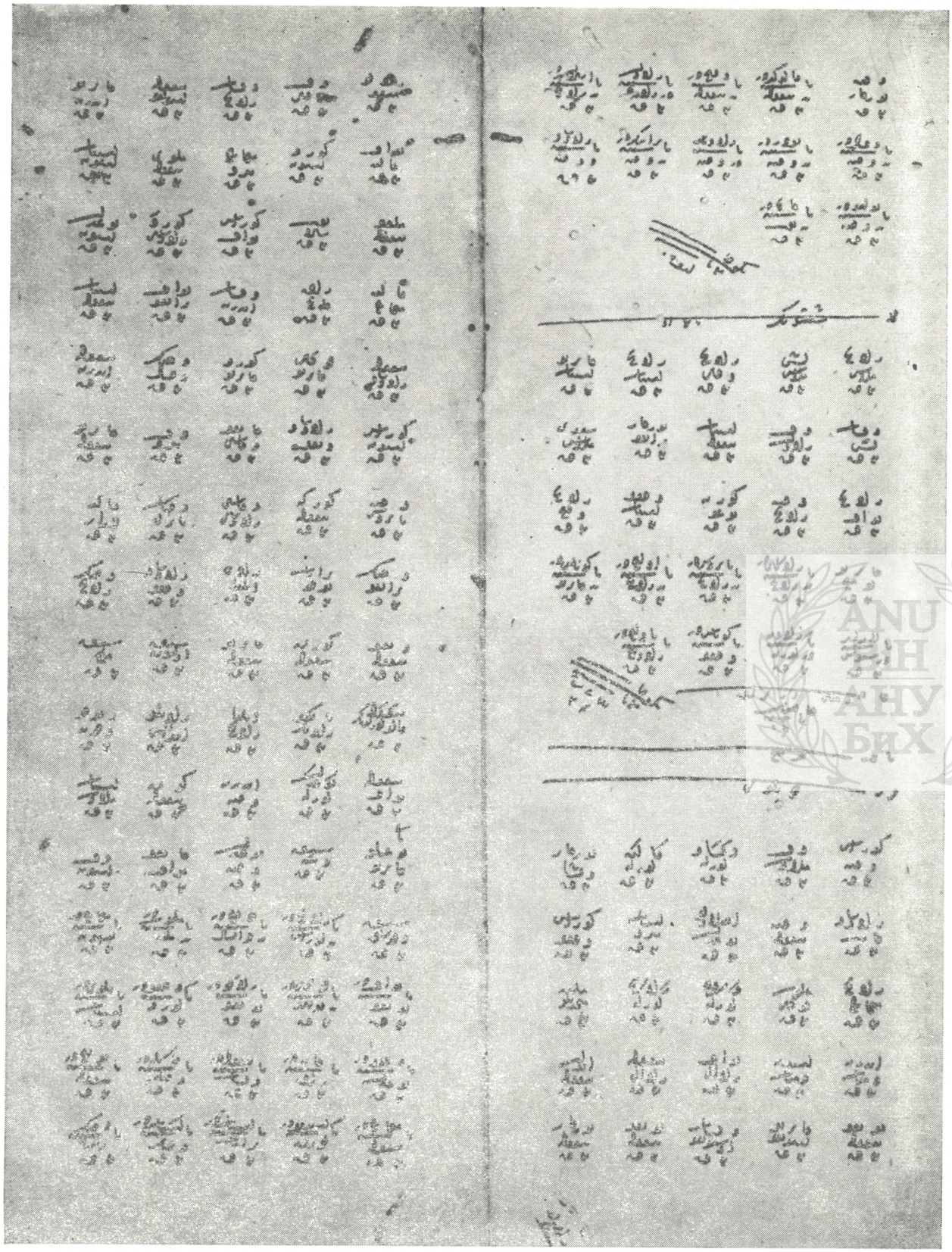

TD 106, f. 33v—34

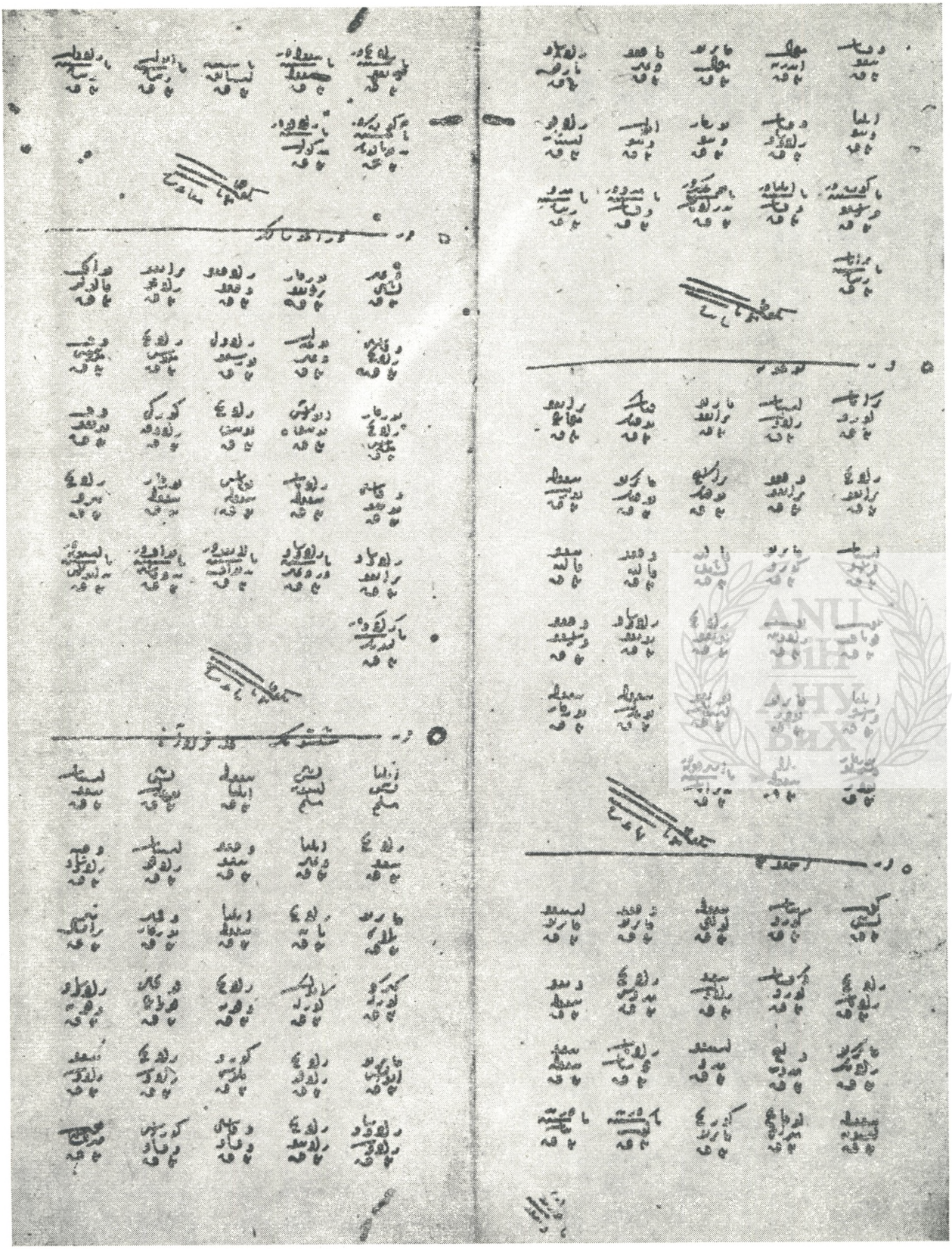

TD 106, f. 32v—33

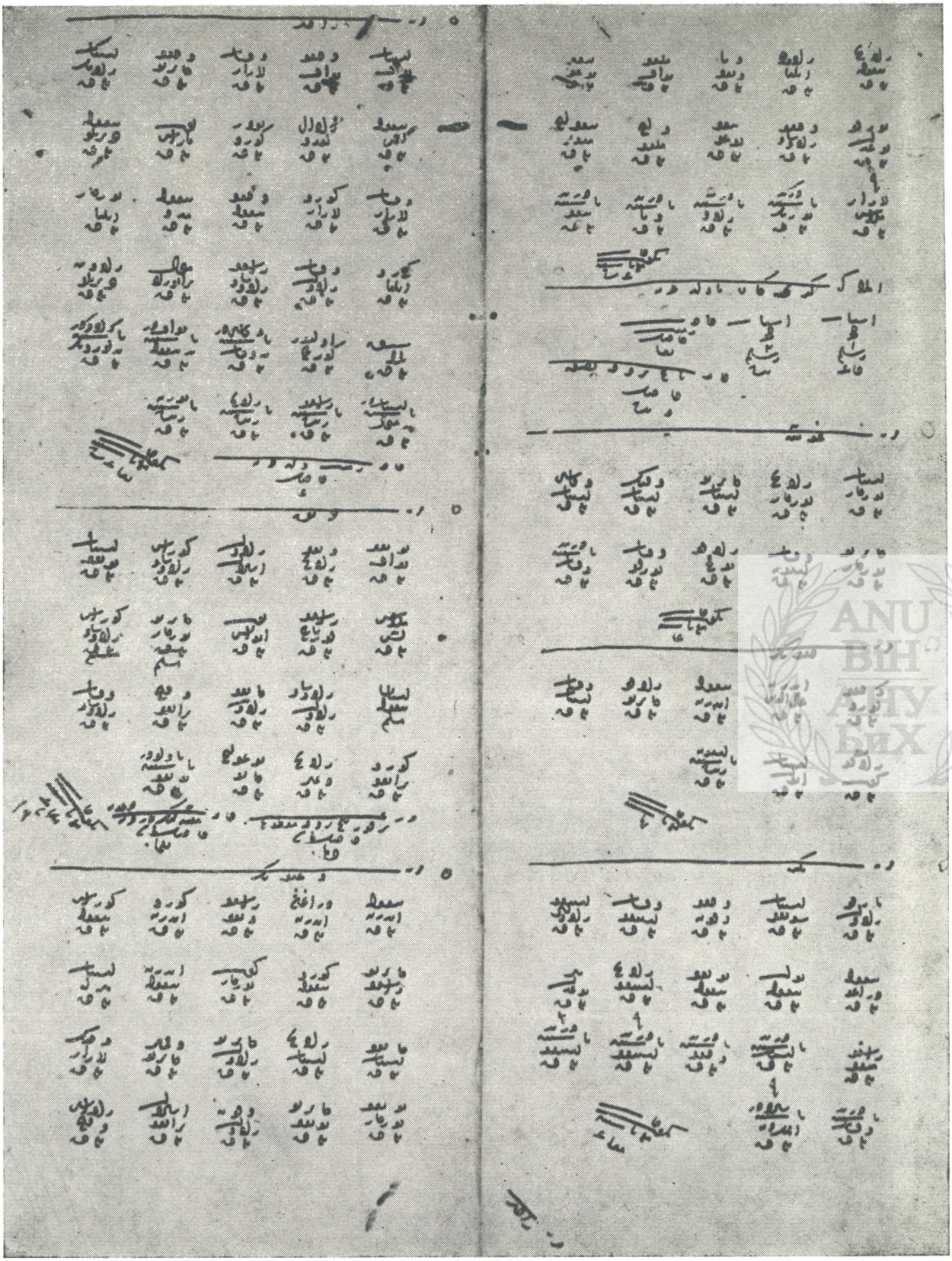

TD 106, f. 31v—32

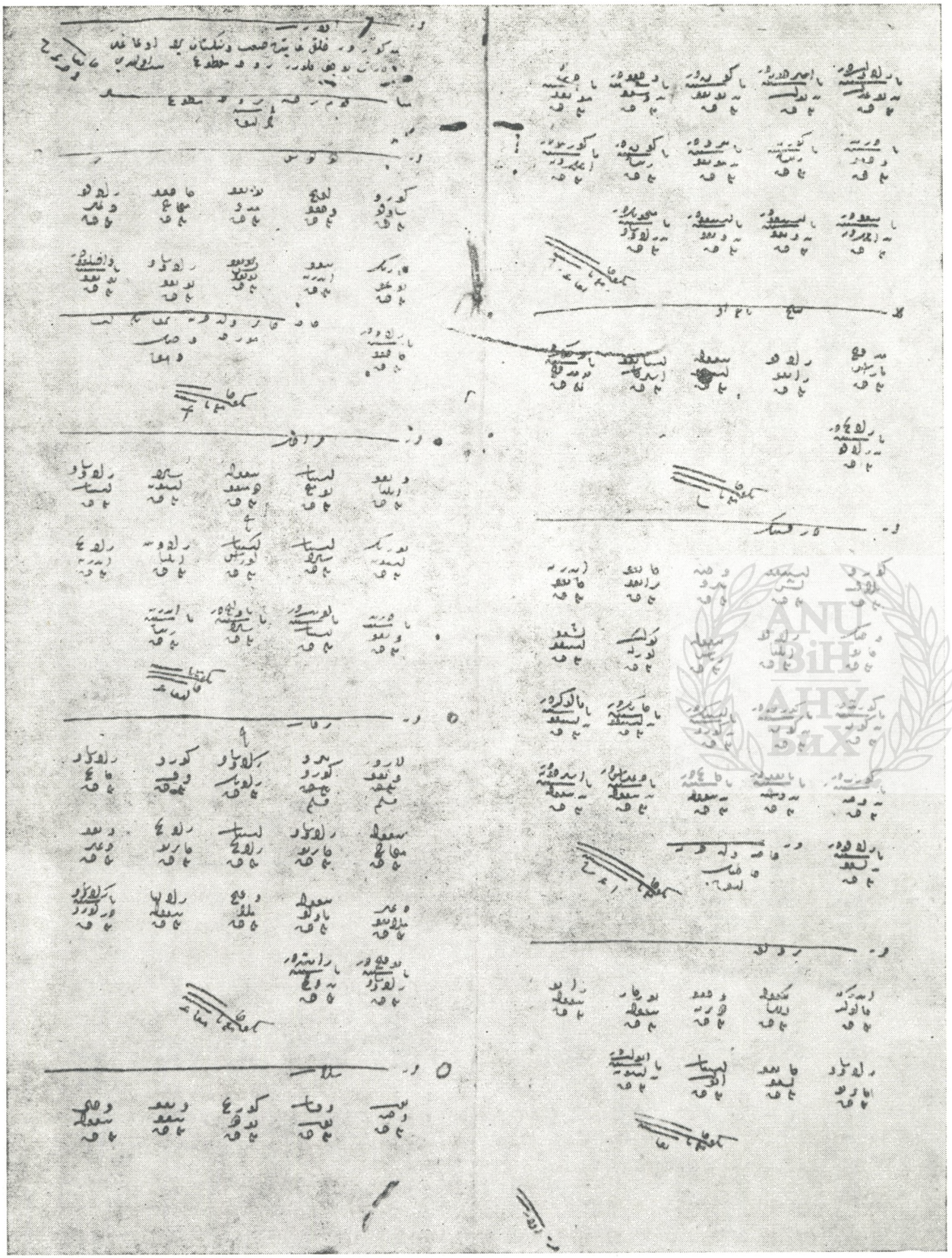

TD 106, f. 30v—31

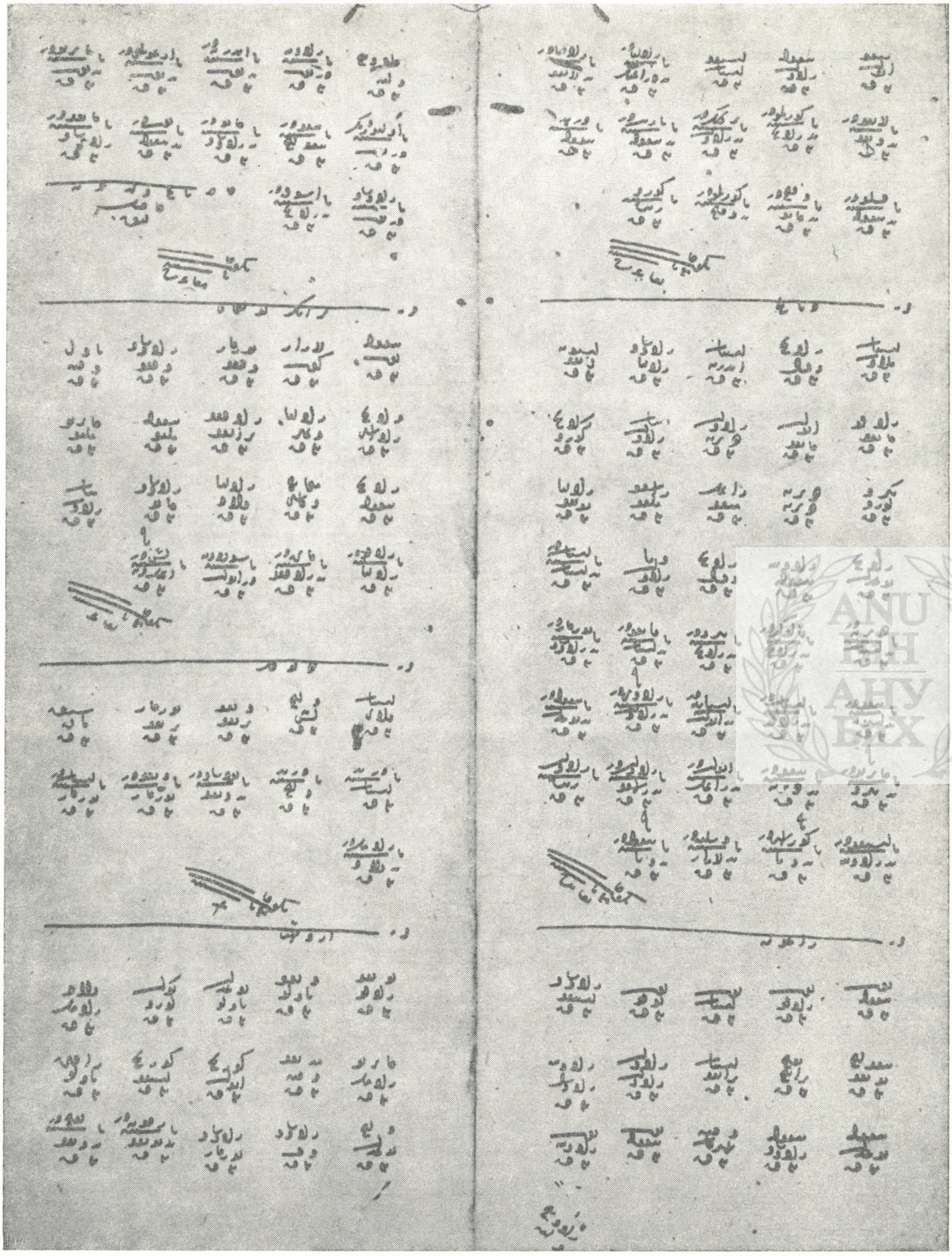

ANU BiH АНУ БиХ

TD 106, f. 29v—30

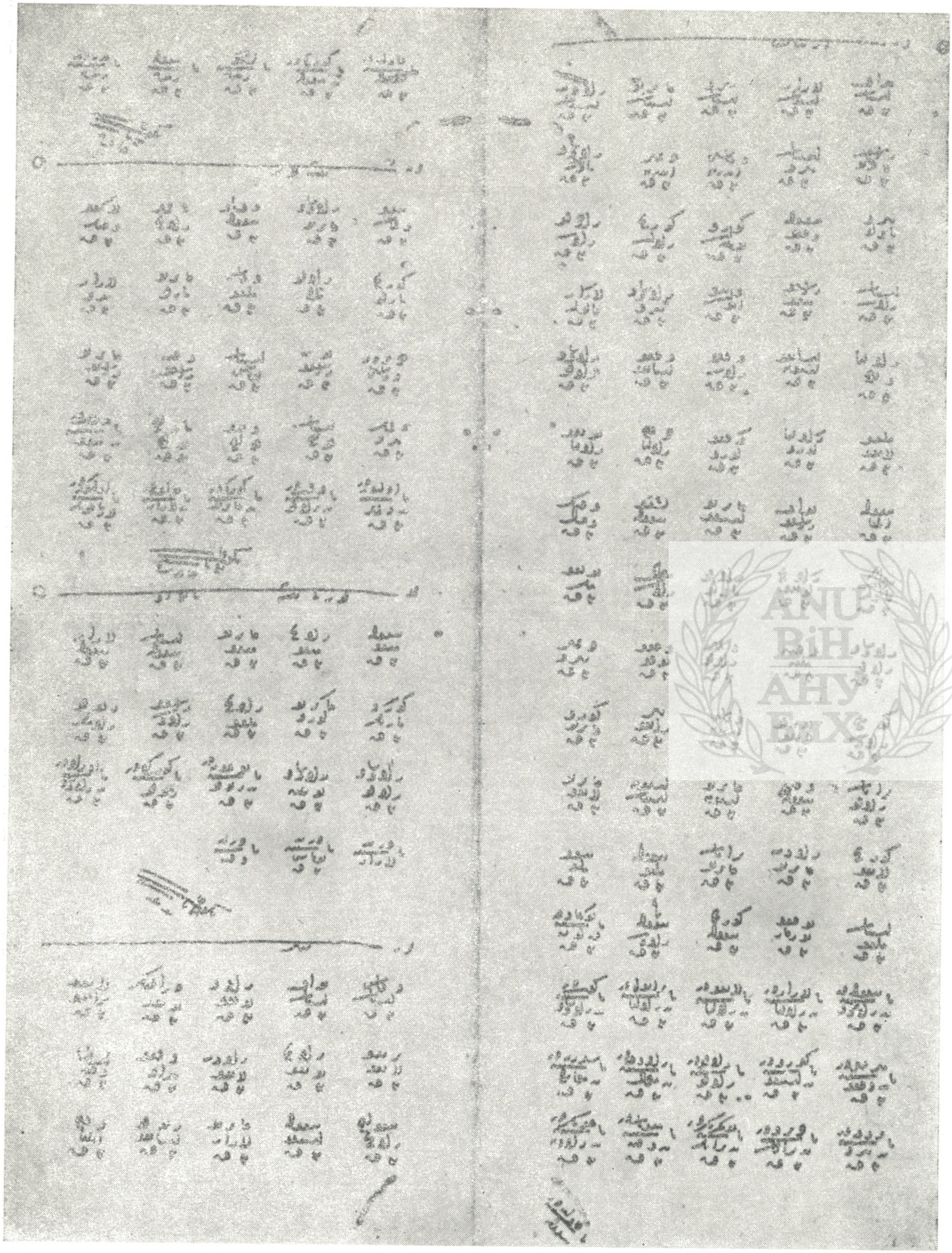

TD 106, f. 28v—29

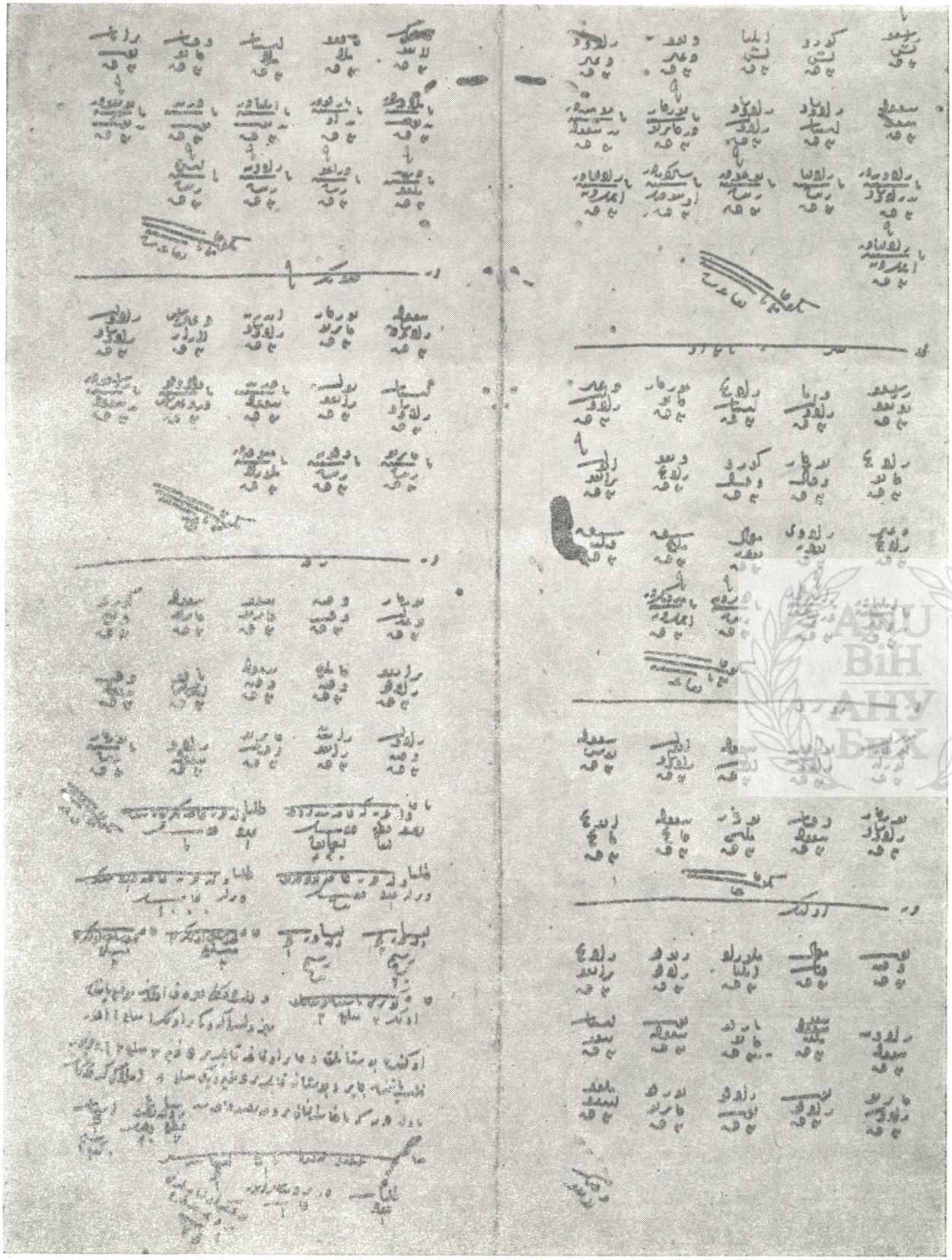

TD 106, f. 27v—28

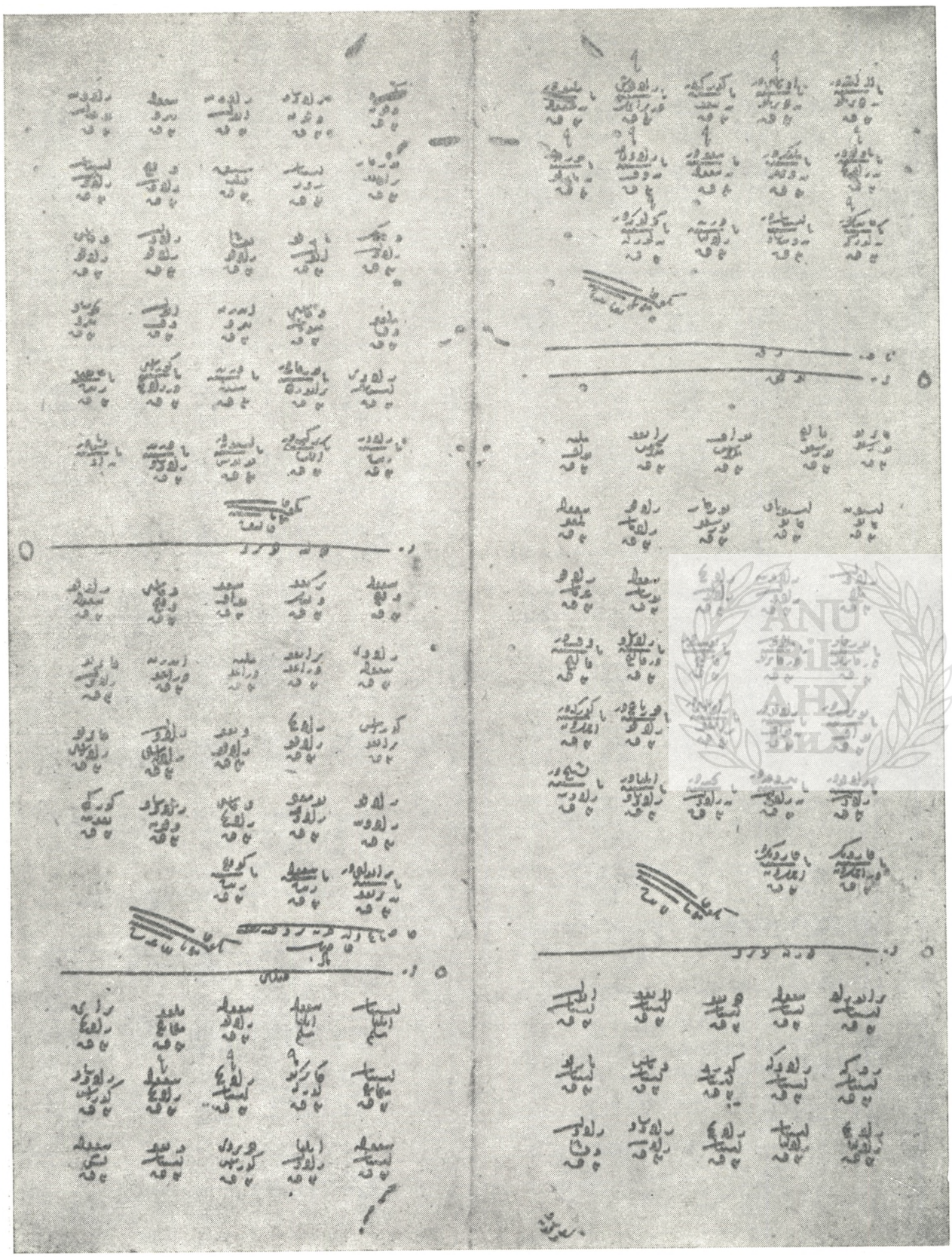

TD 106, f. 26v—27

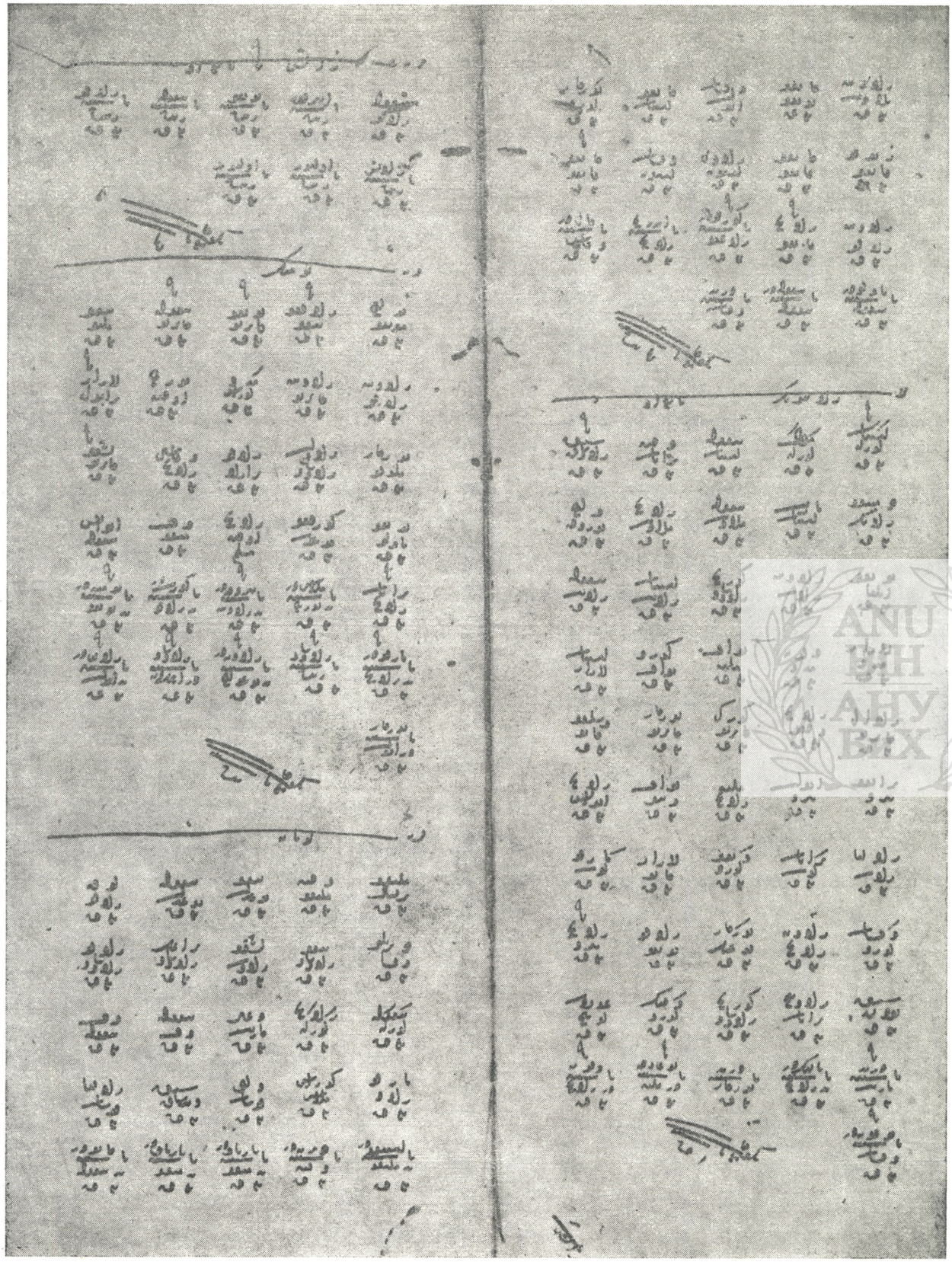

TD 106, f. 25v—26

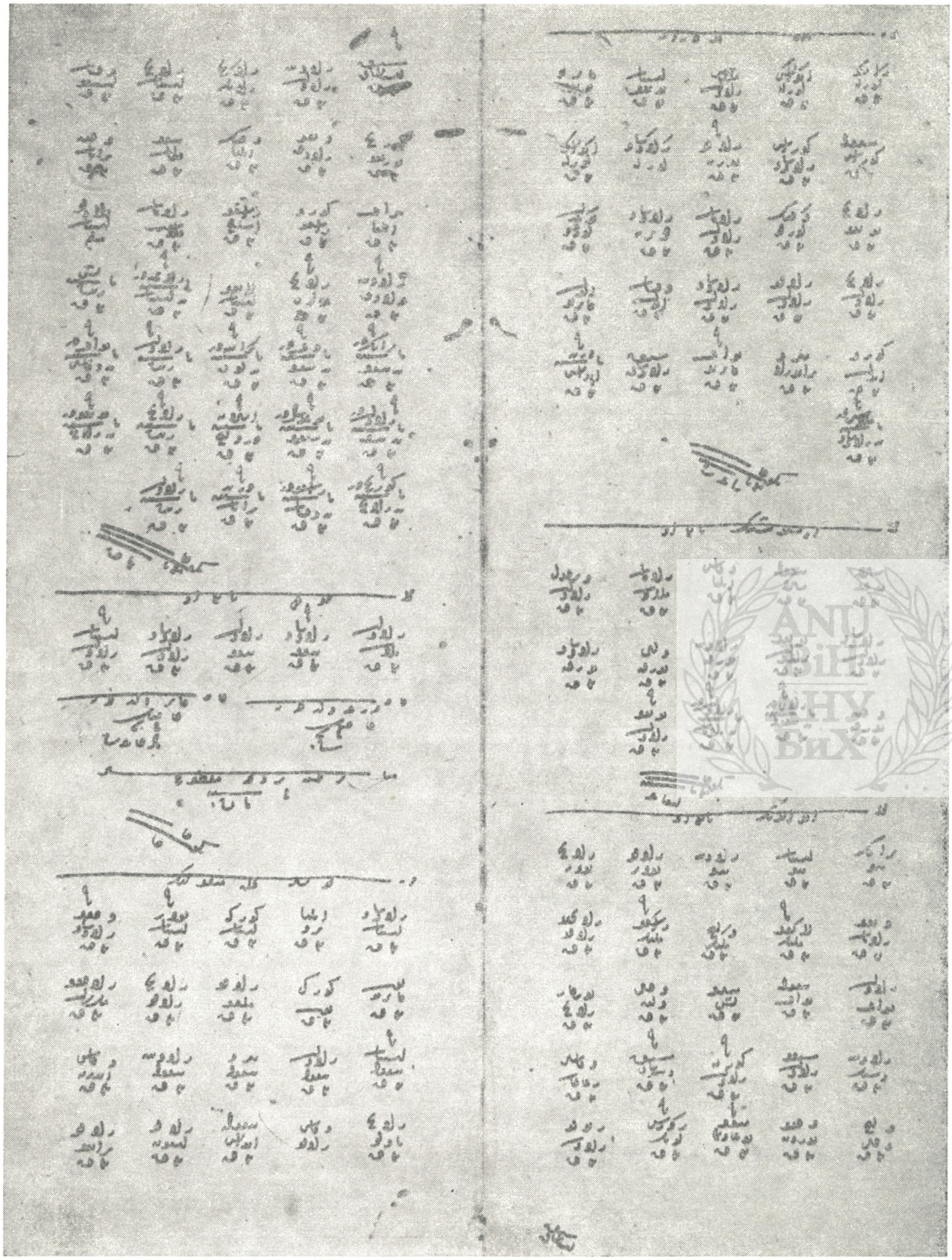

TD 106, f. 24v—25

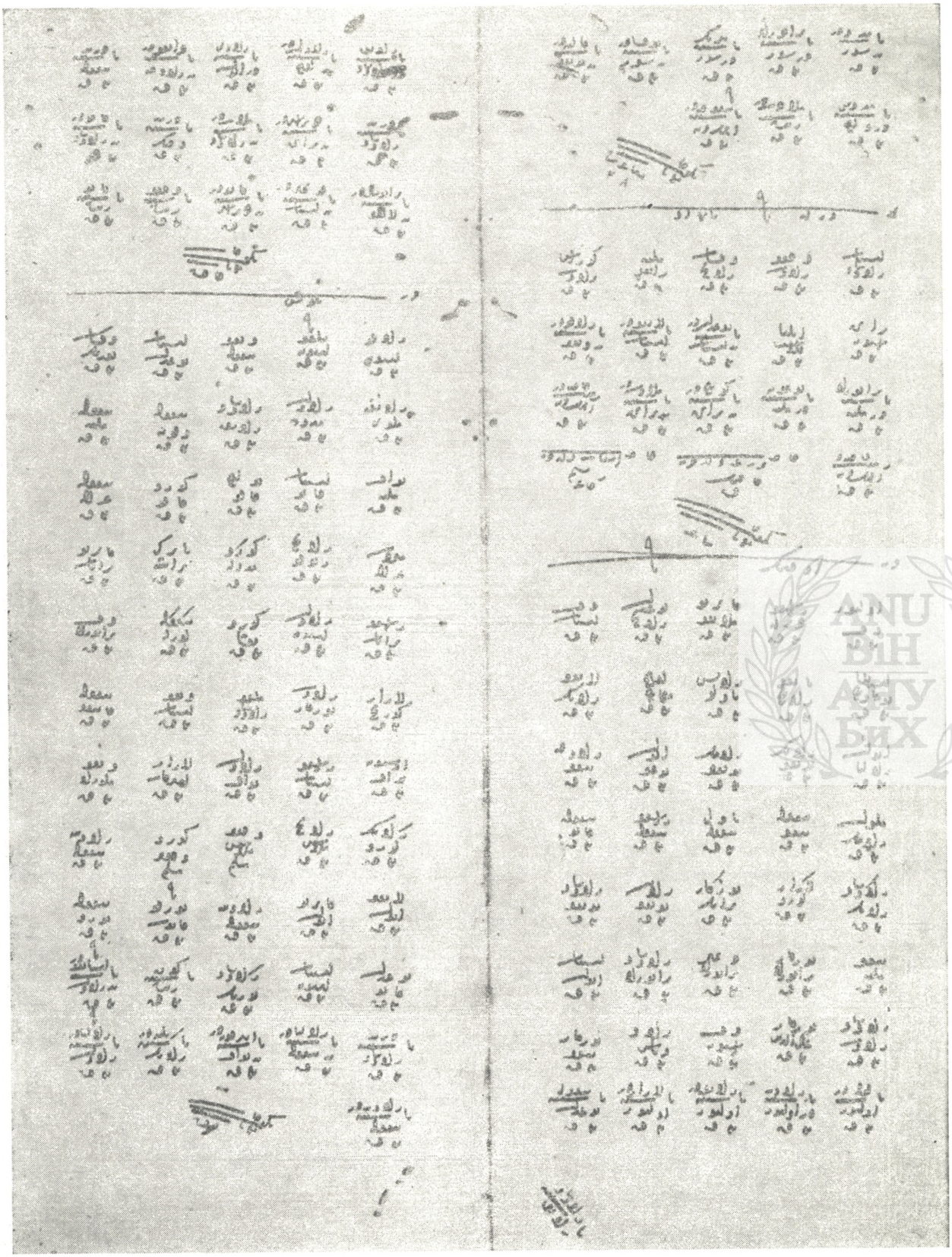

TD 106, f. 23v—24

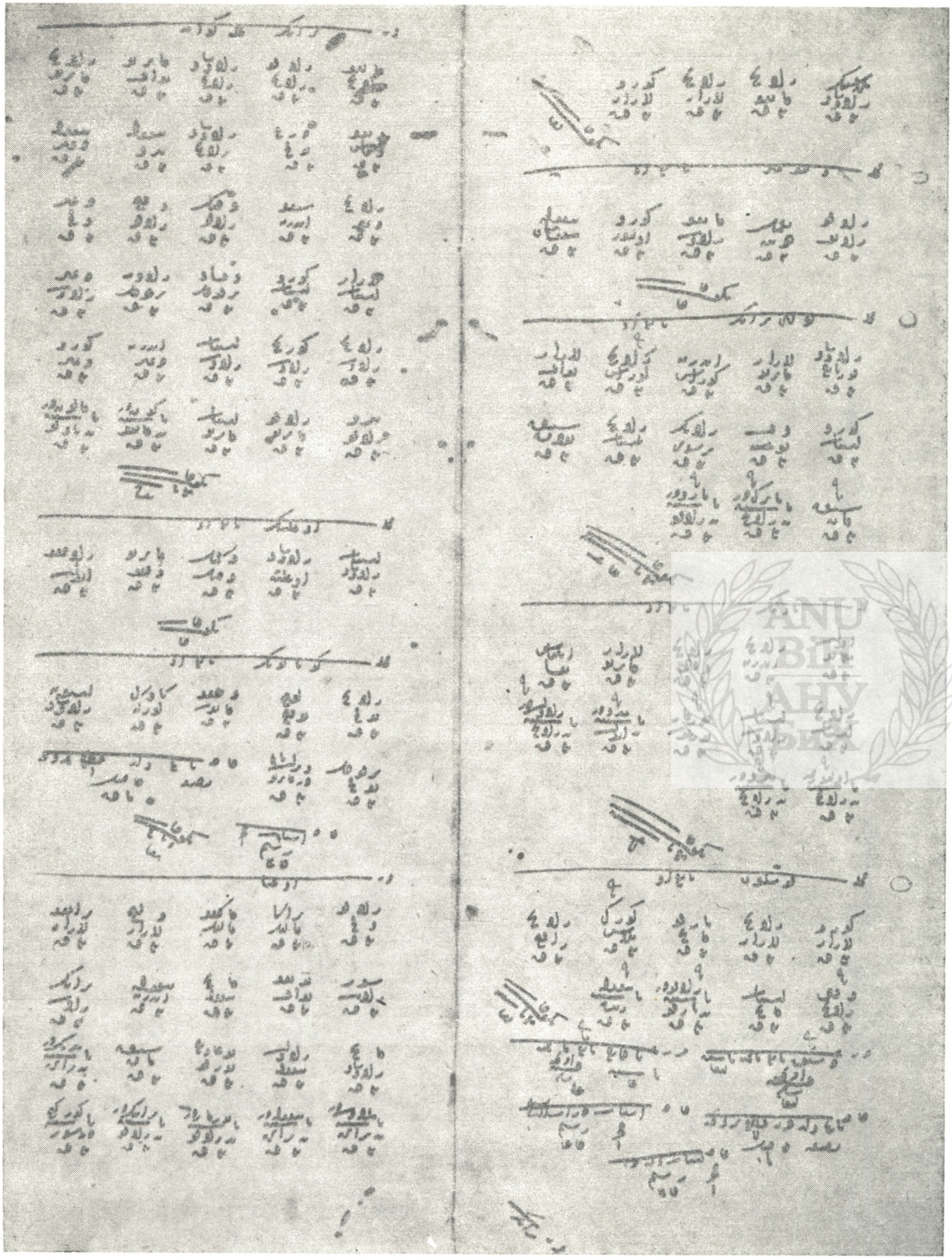

TD 106, f. 22v—23

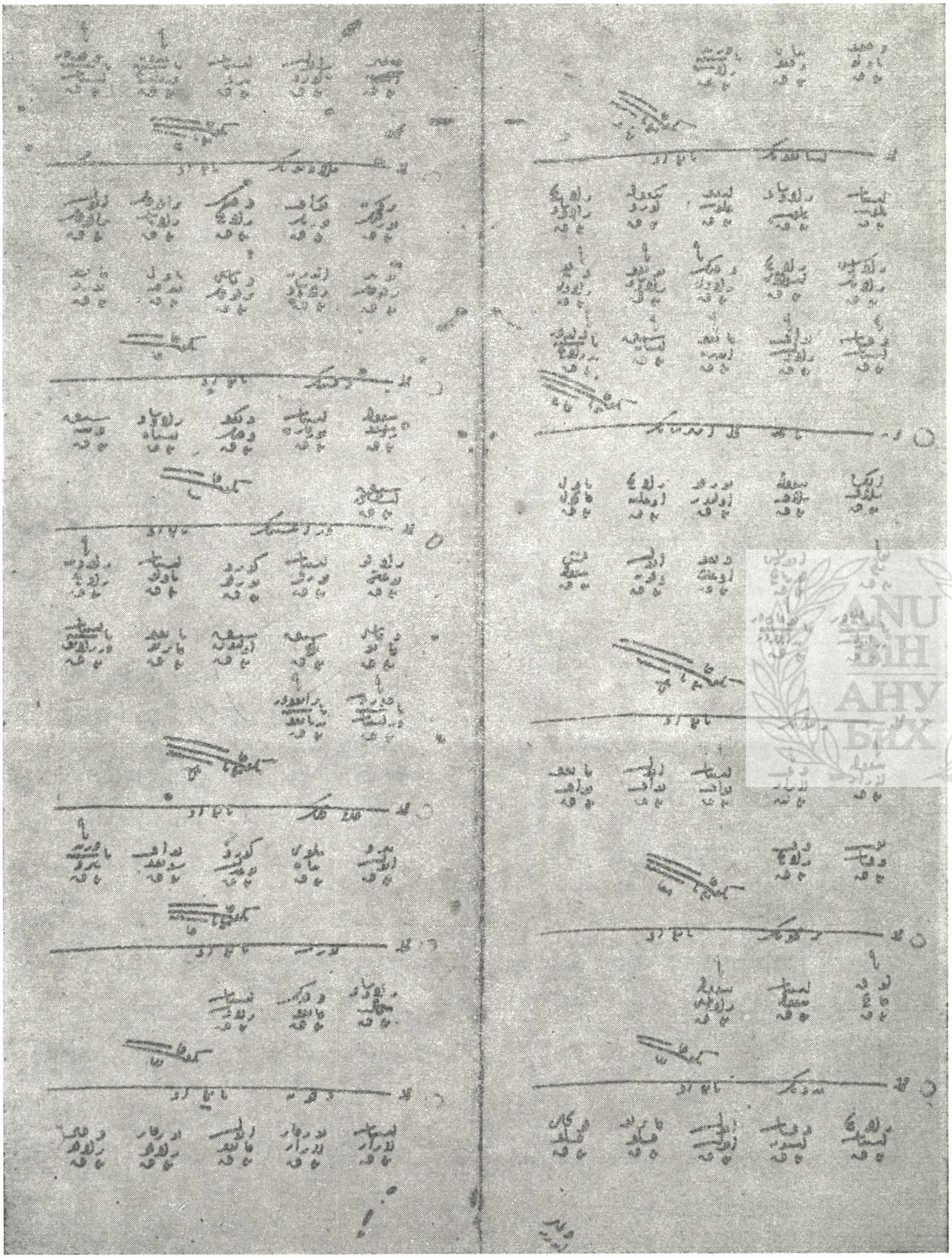

21 Dva deftera

TD 106, f. 21v—22

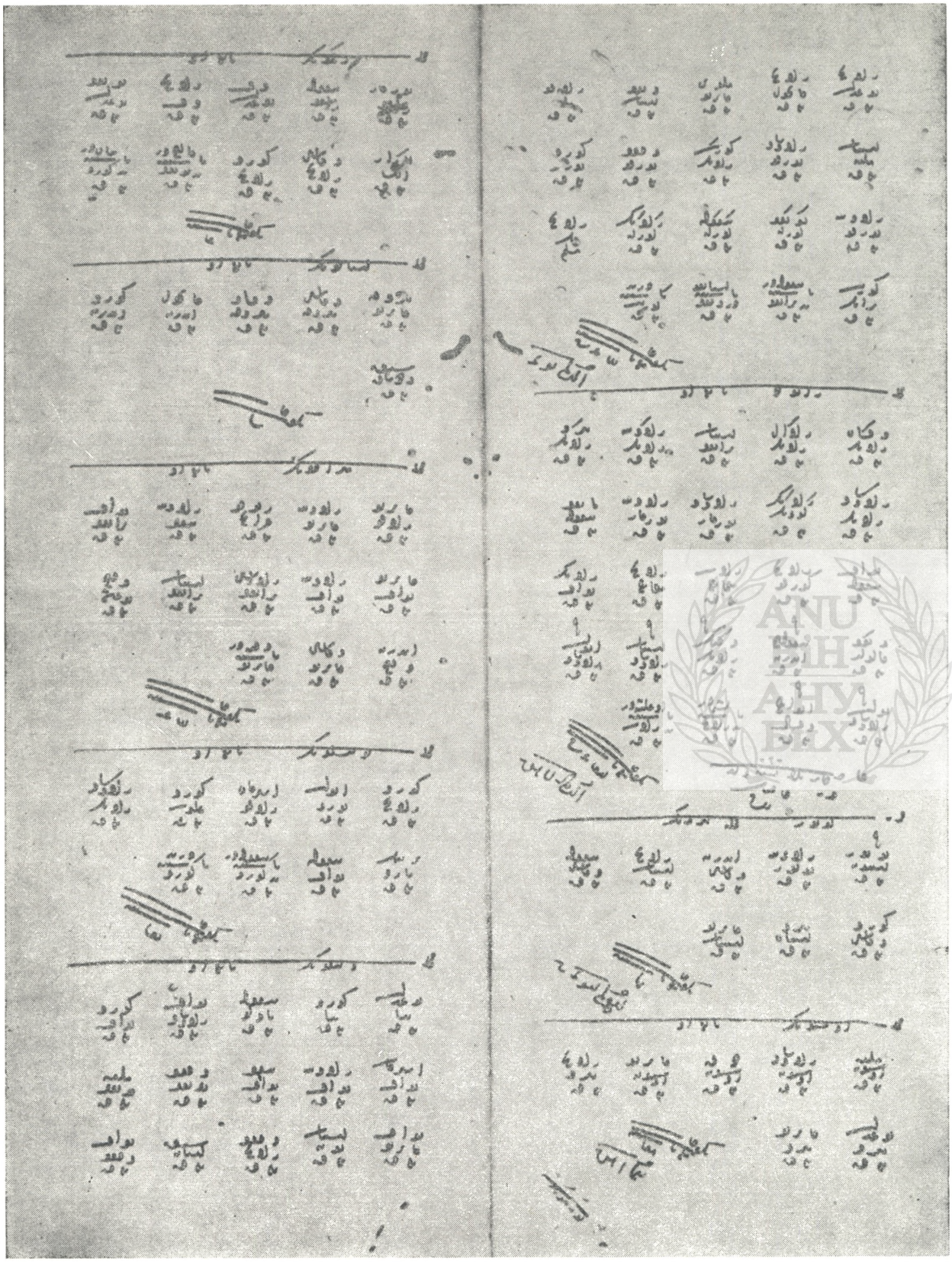

TD 106, f. 20v—21

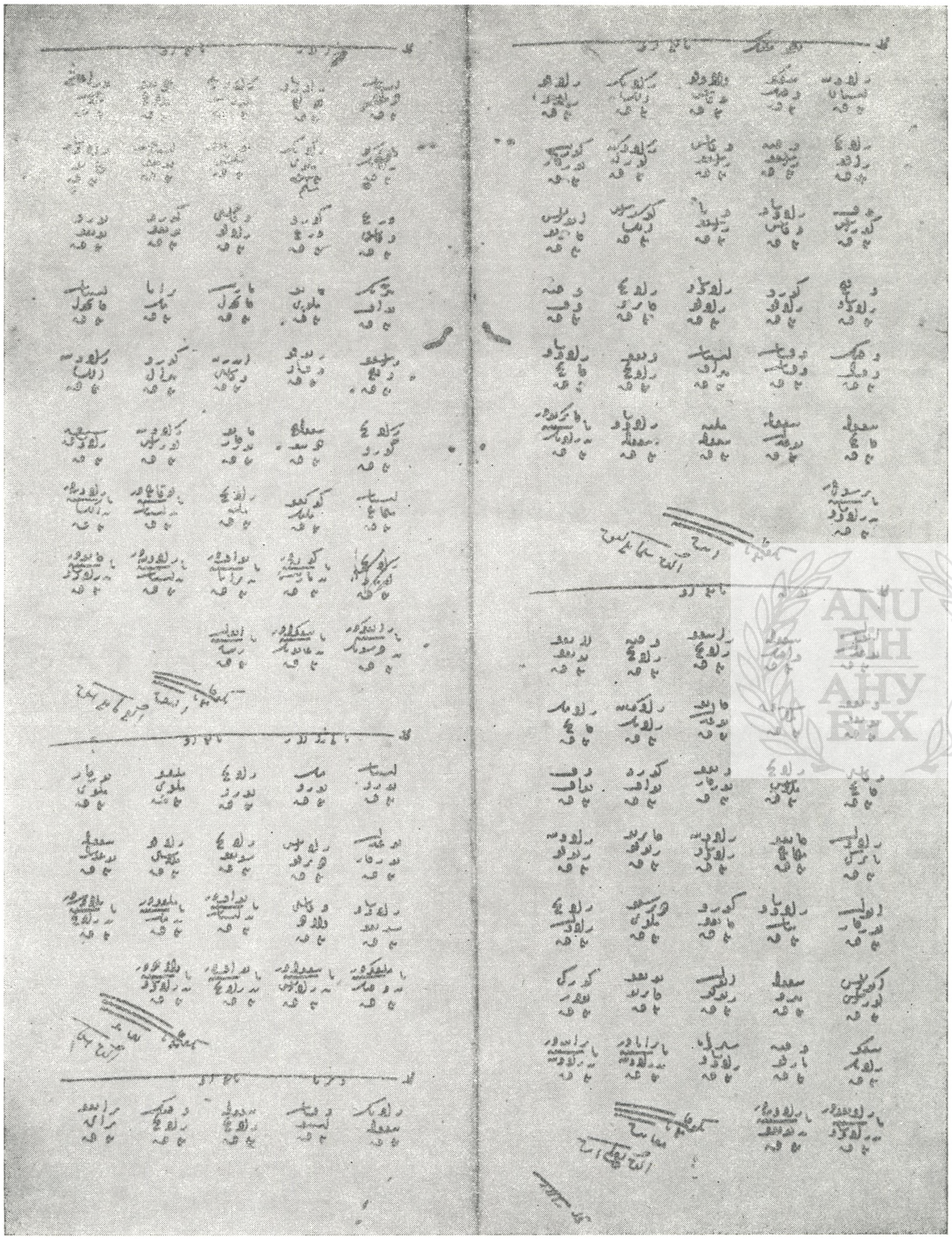

TD 106, f. 19v—20

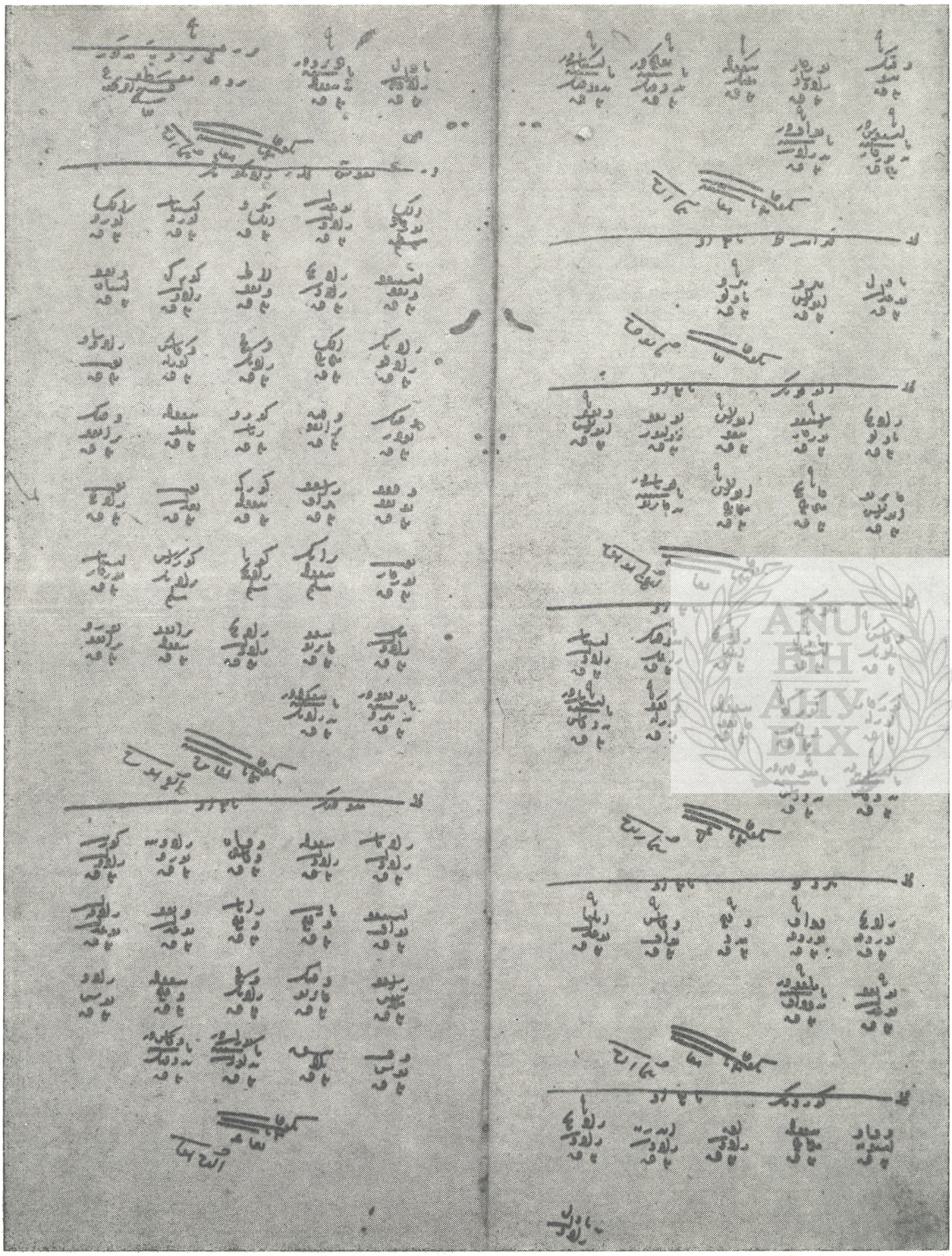

TD 106, f. 18v—19

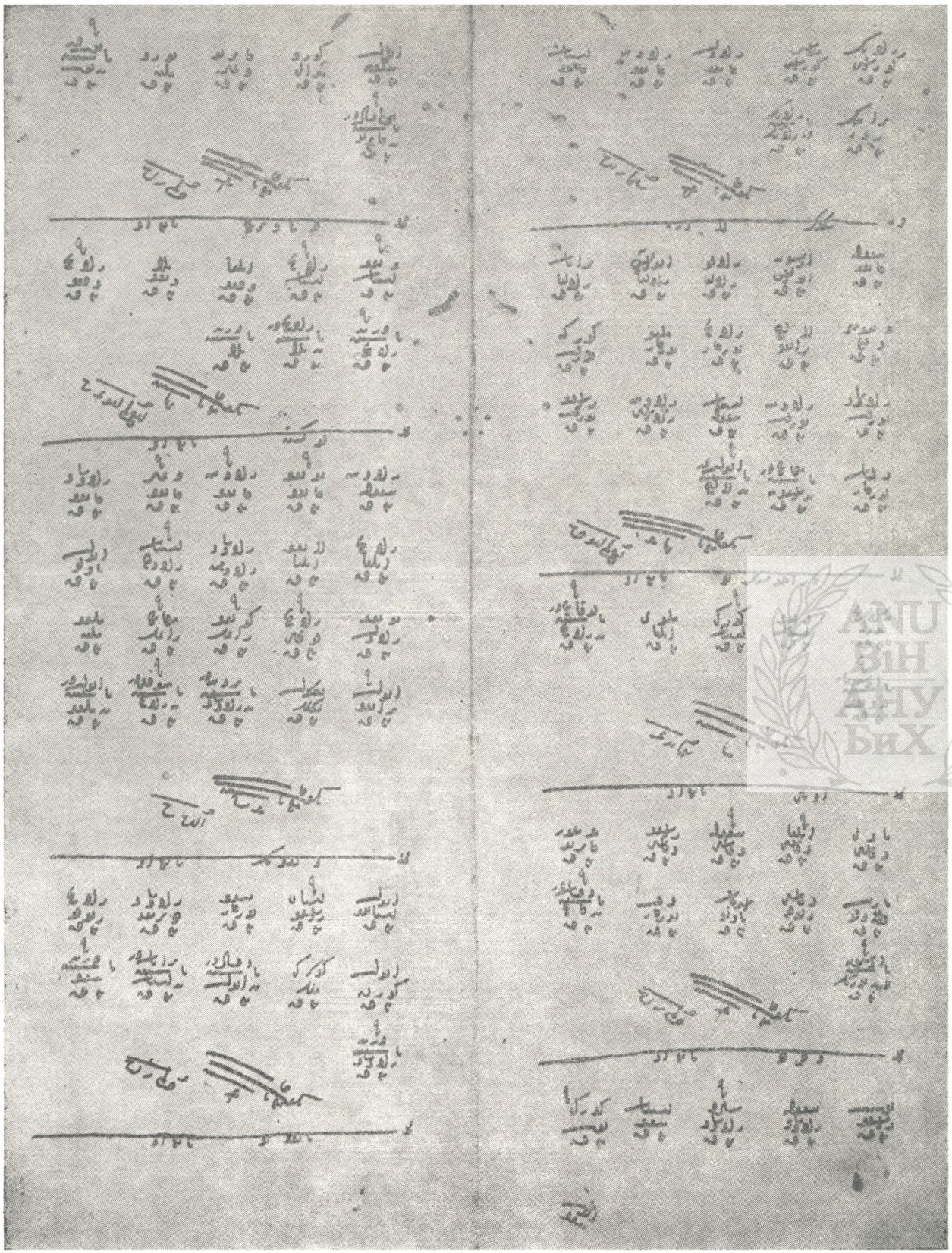

TD 106, f. 17v—18

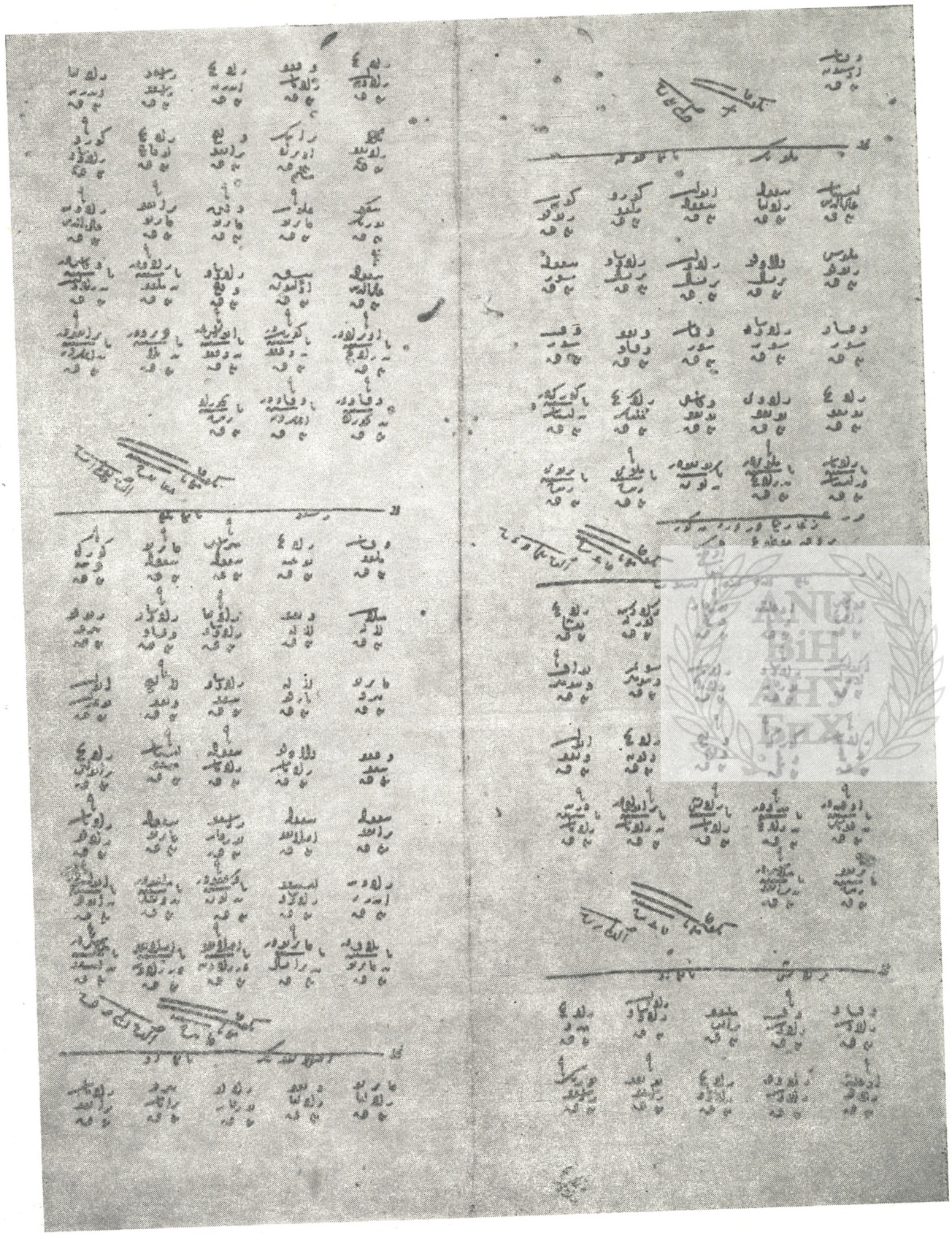

TD 106, f. 16v—17

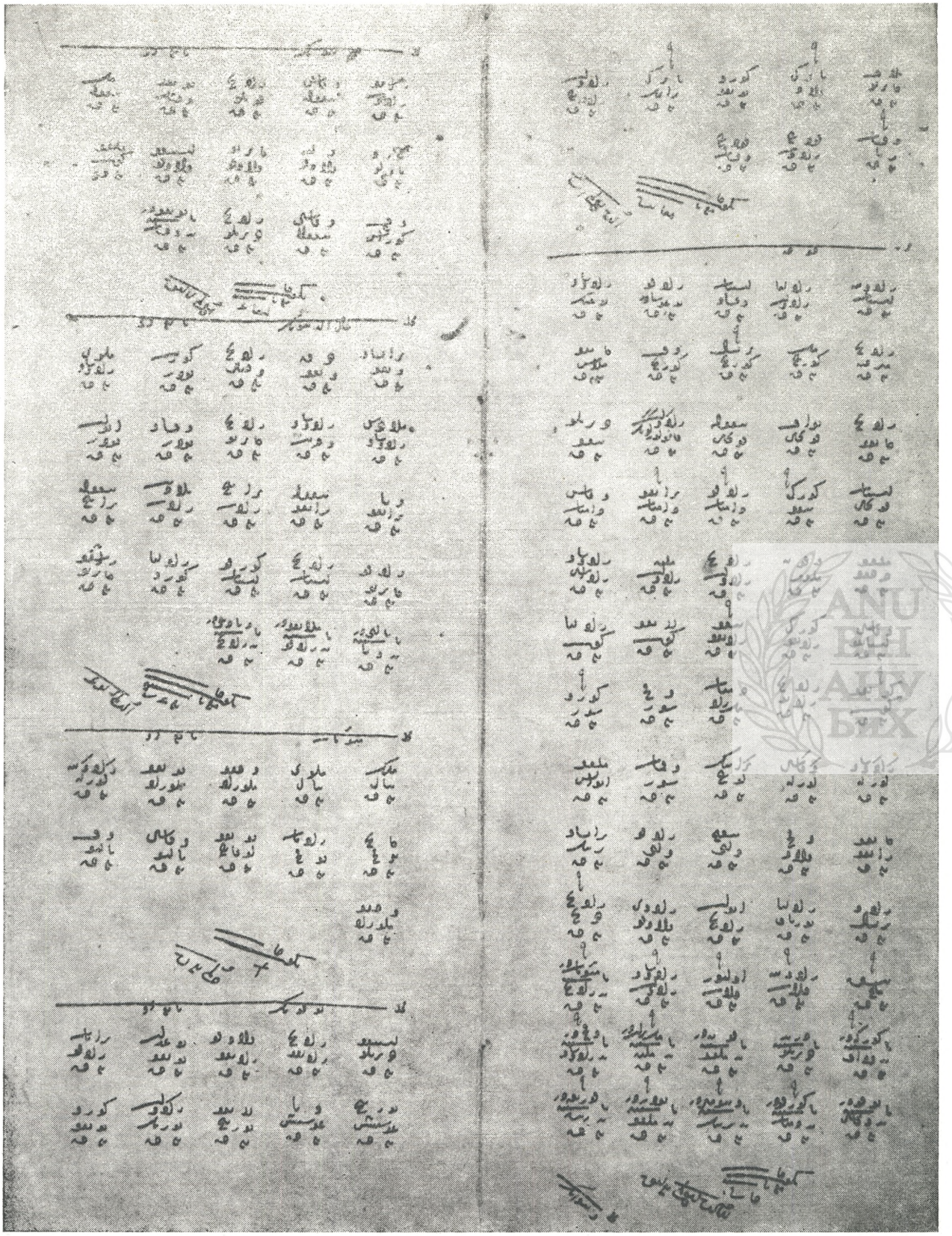

TD 106, f. 15v—16

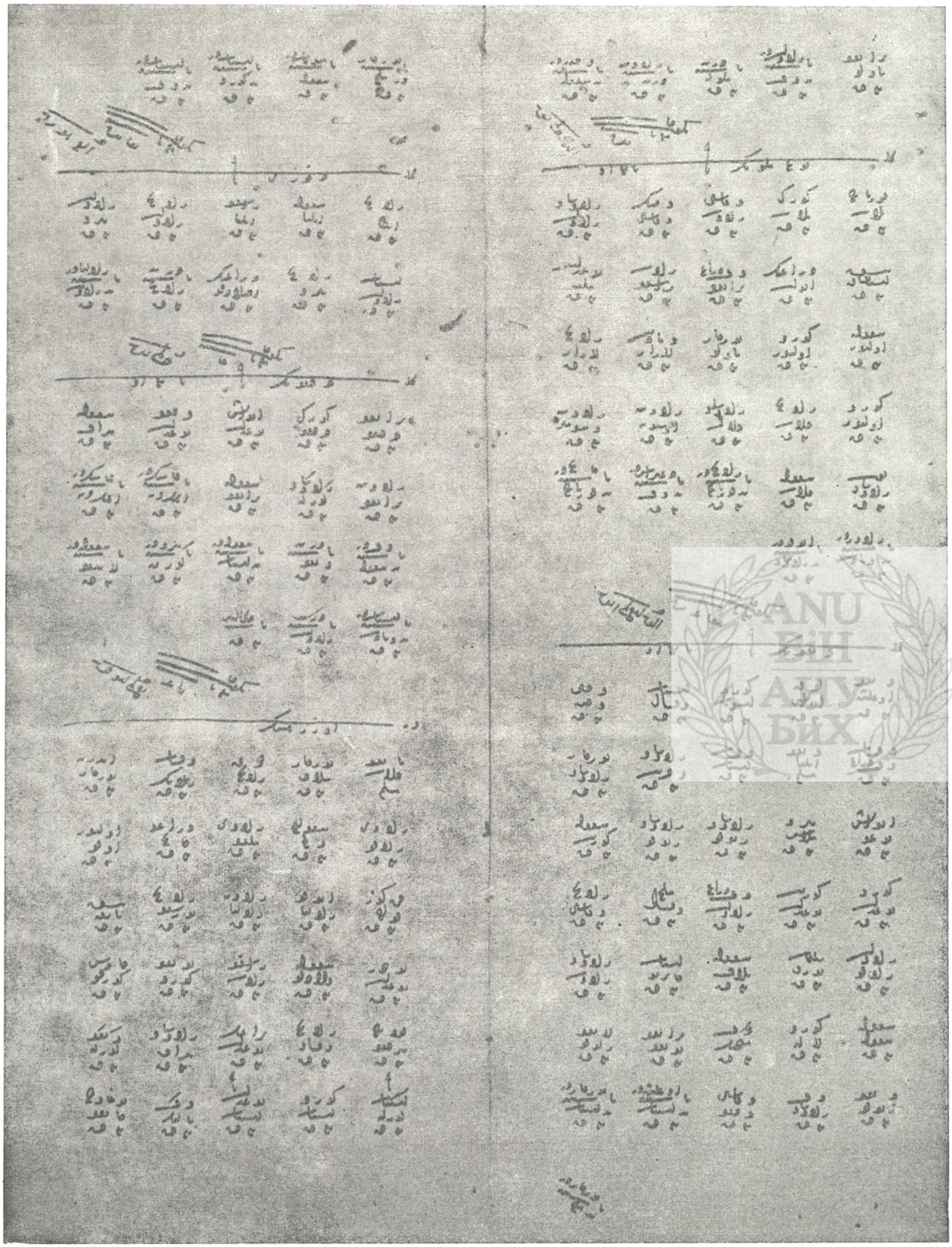

TD 106, f. 14v—15

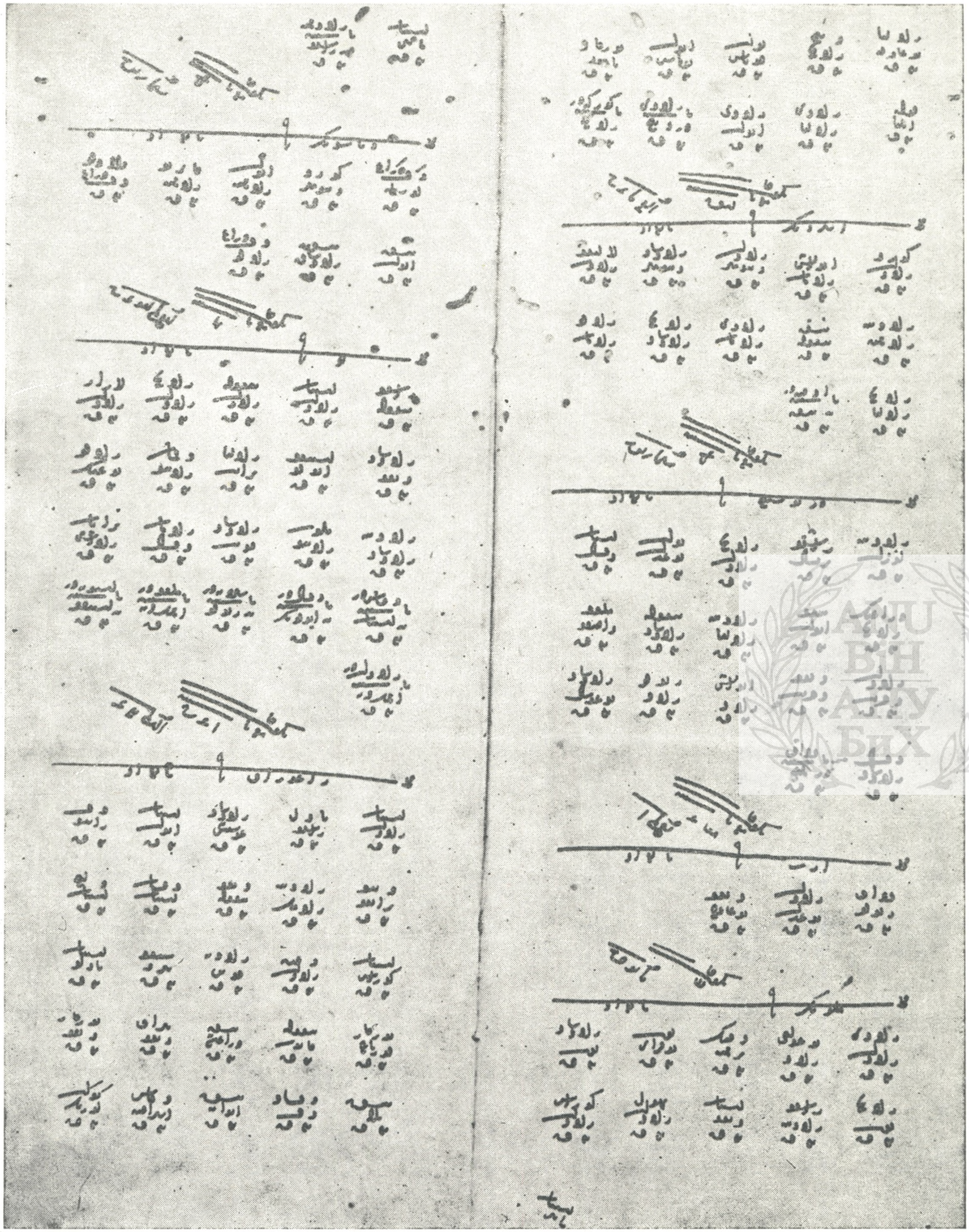

TD 106, f. 13v—14

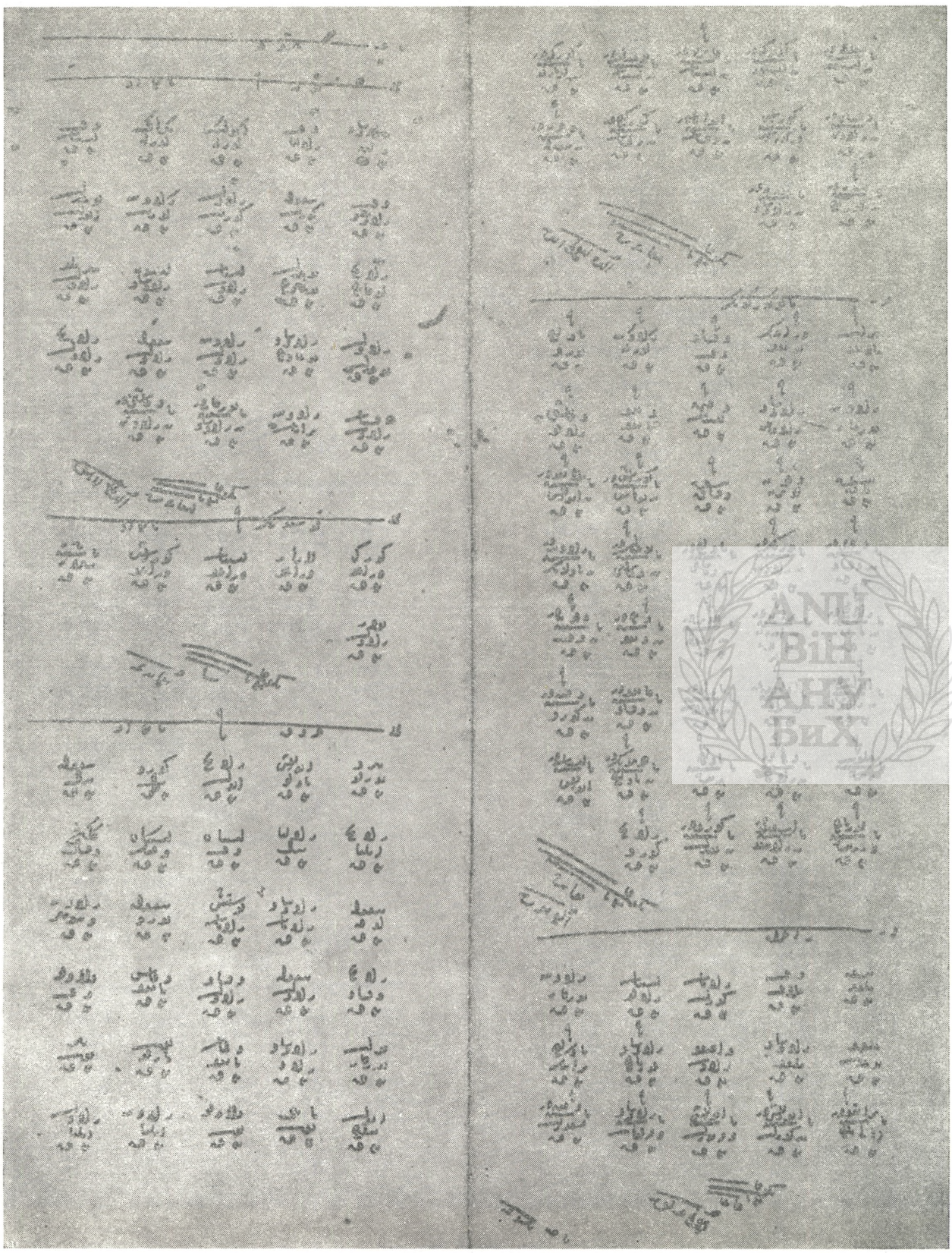

TD 106, f. 12v—13

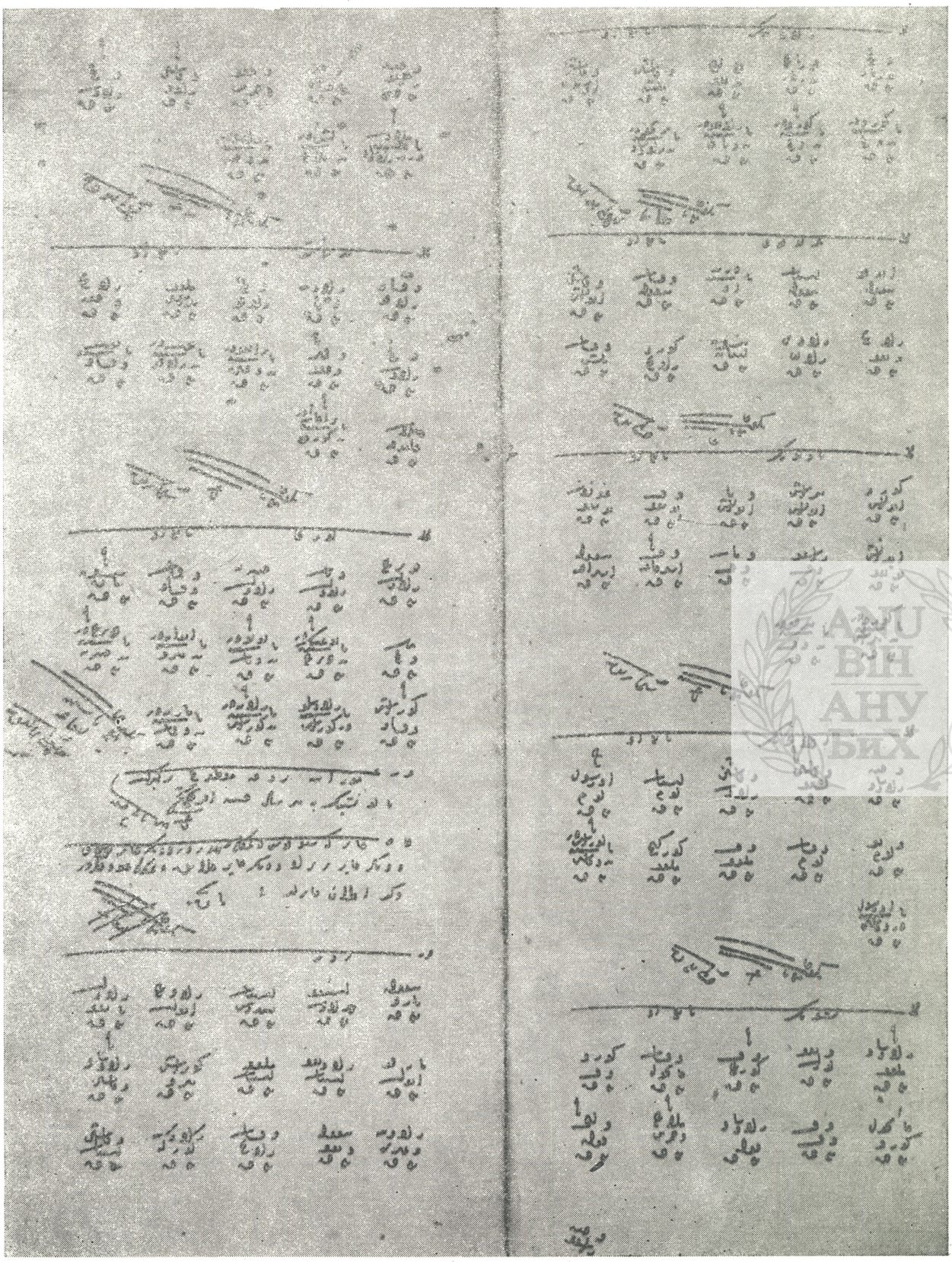

TD 106, f. 11v—12

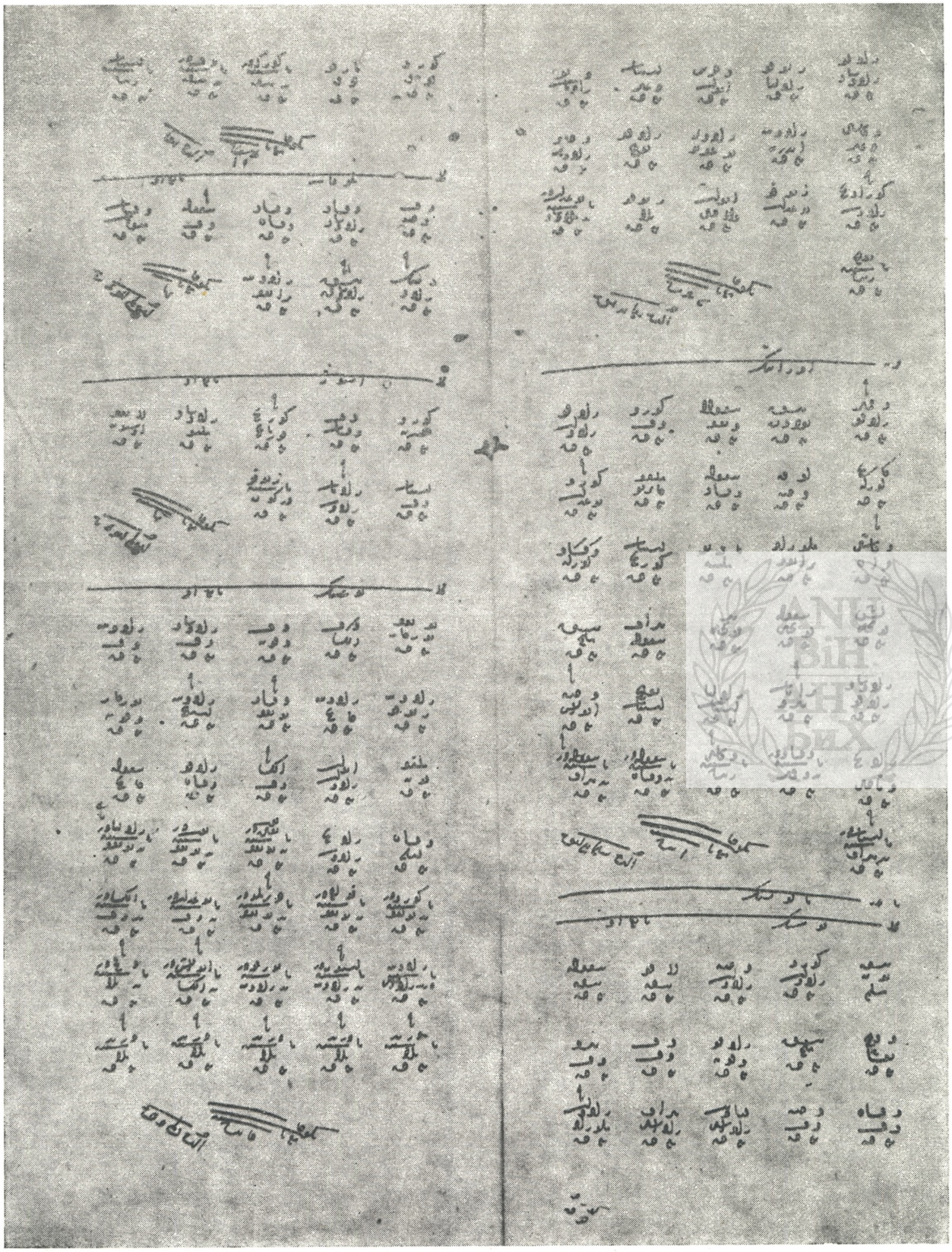

TD 106, f. 10v—11

TD 106, f. 9v—10

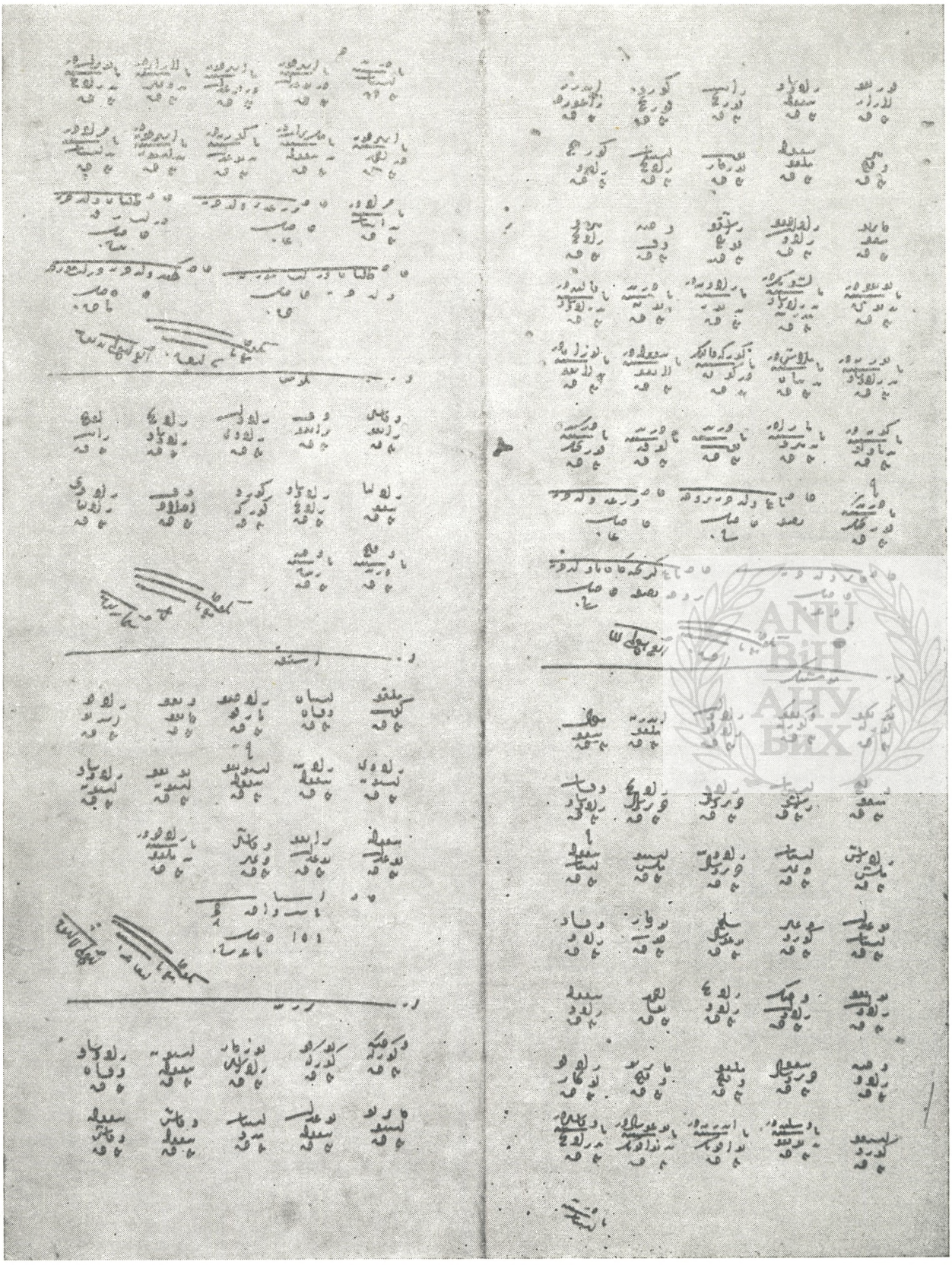

TD 106, f. 8v—9

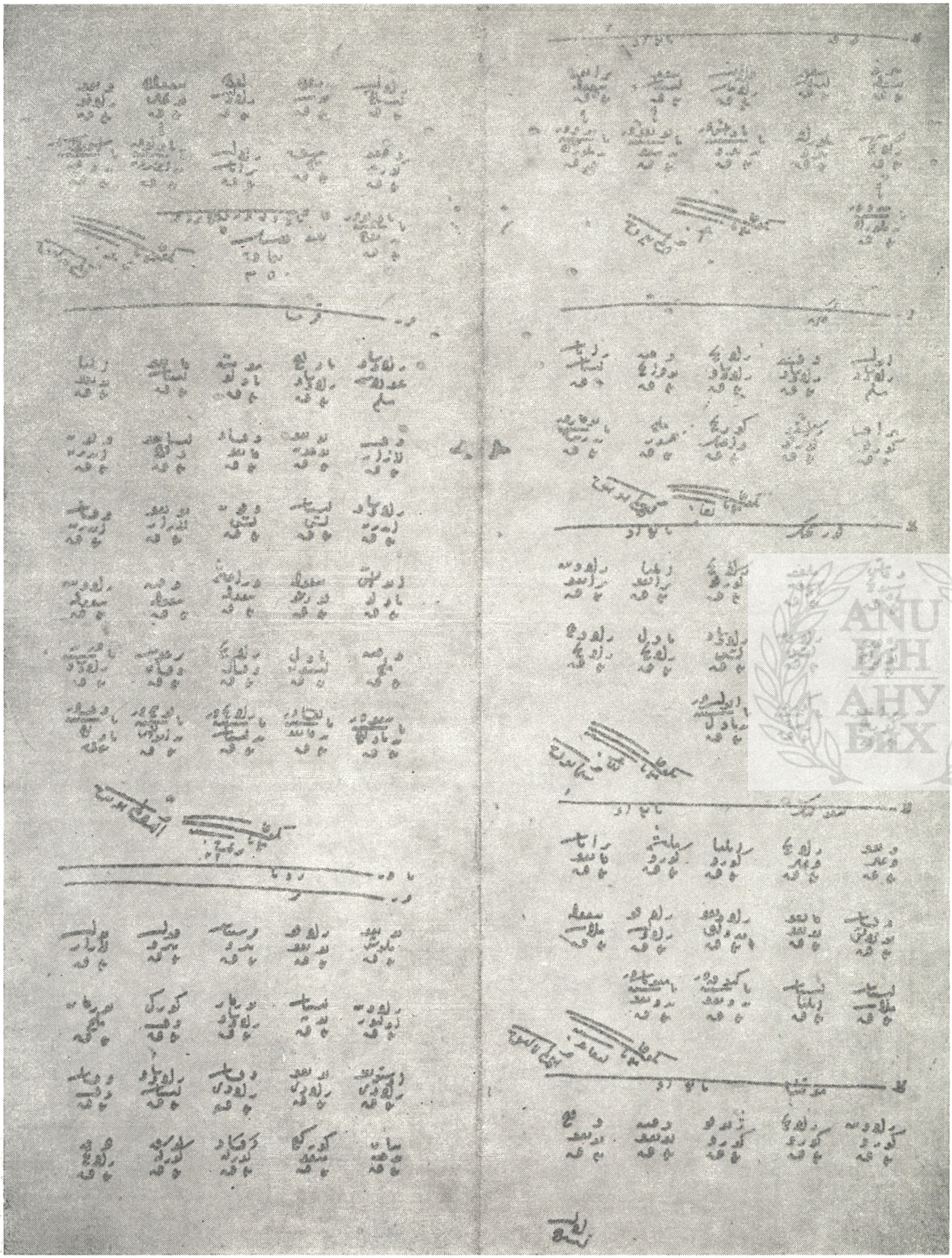

TD 106, f. 7v—8

TD 106, f. 6v—7

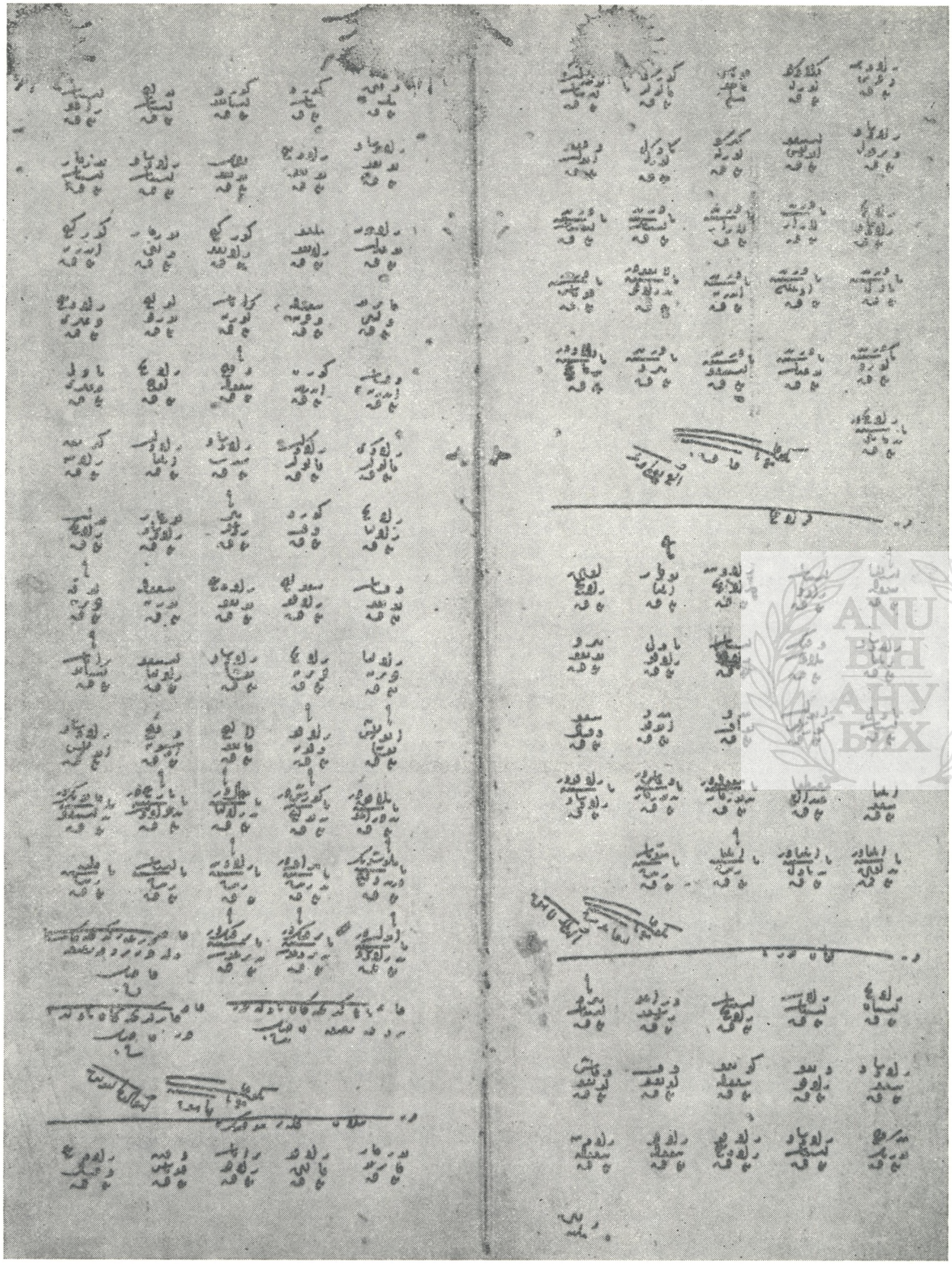

ANU BIH АНУ БИХ

TD 106, f. 5v—6

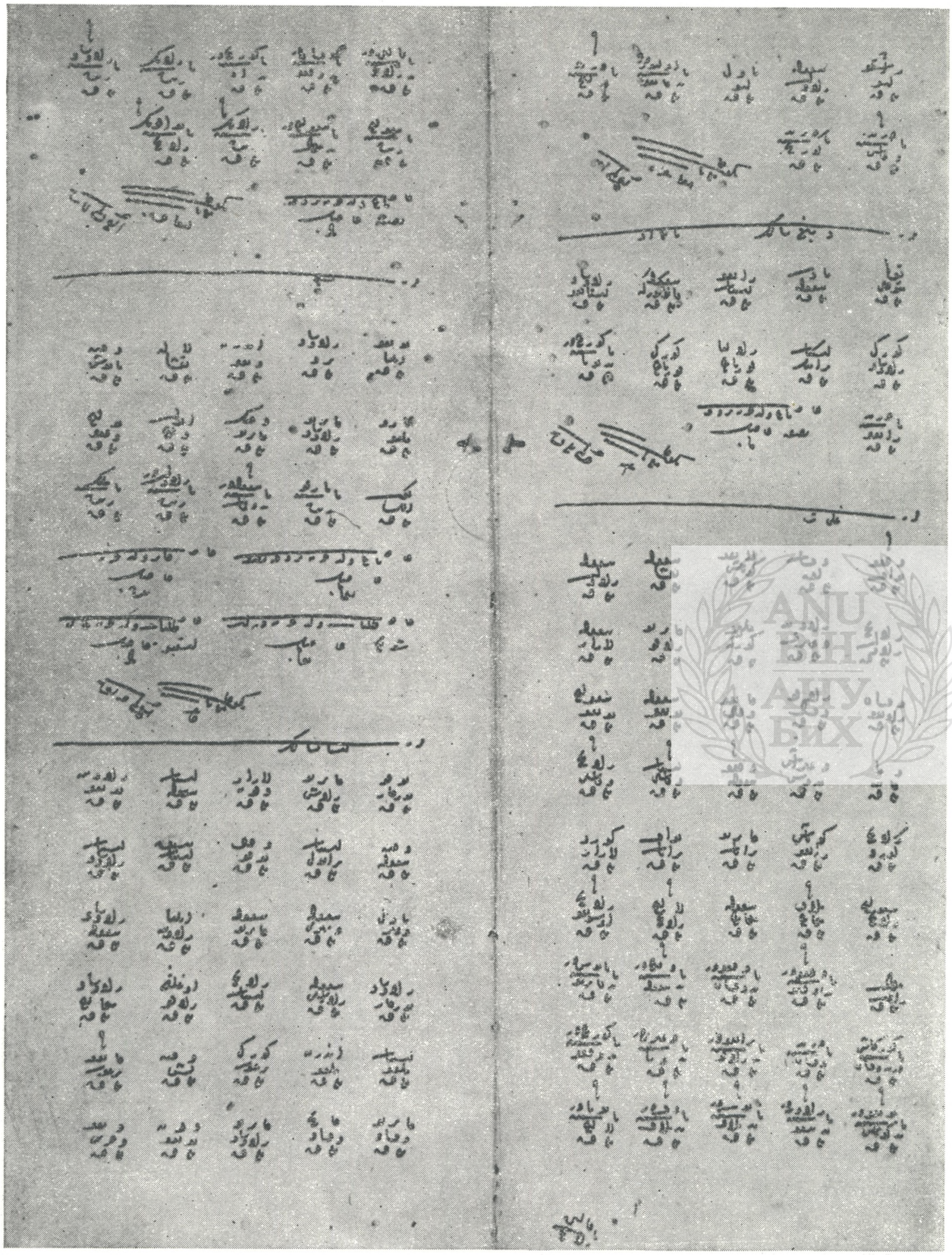

TD 106, f. 4v—5

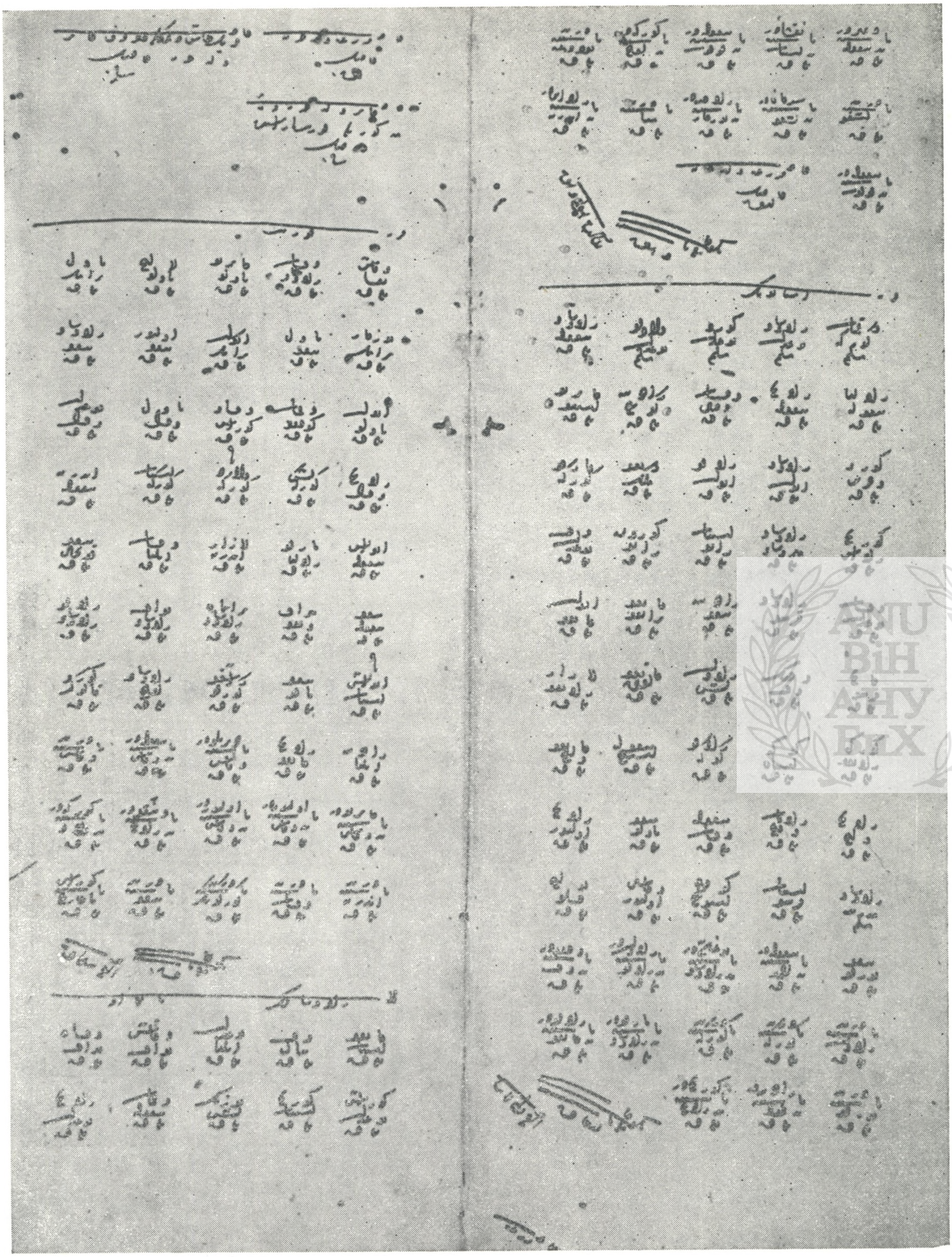

TD 106, f. 3v—4

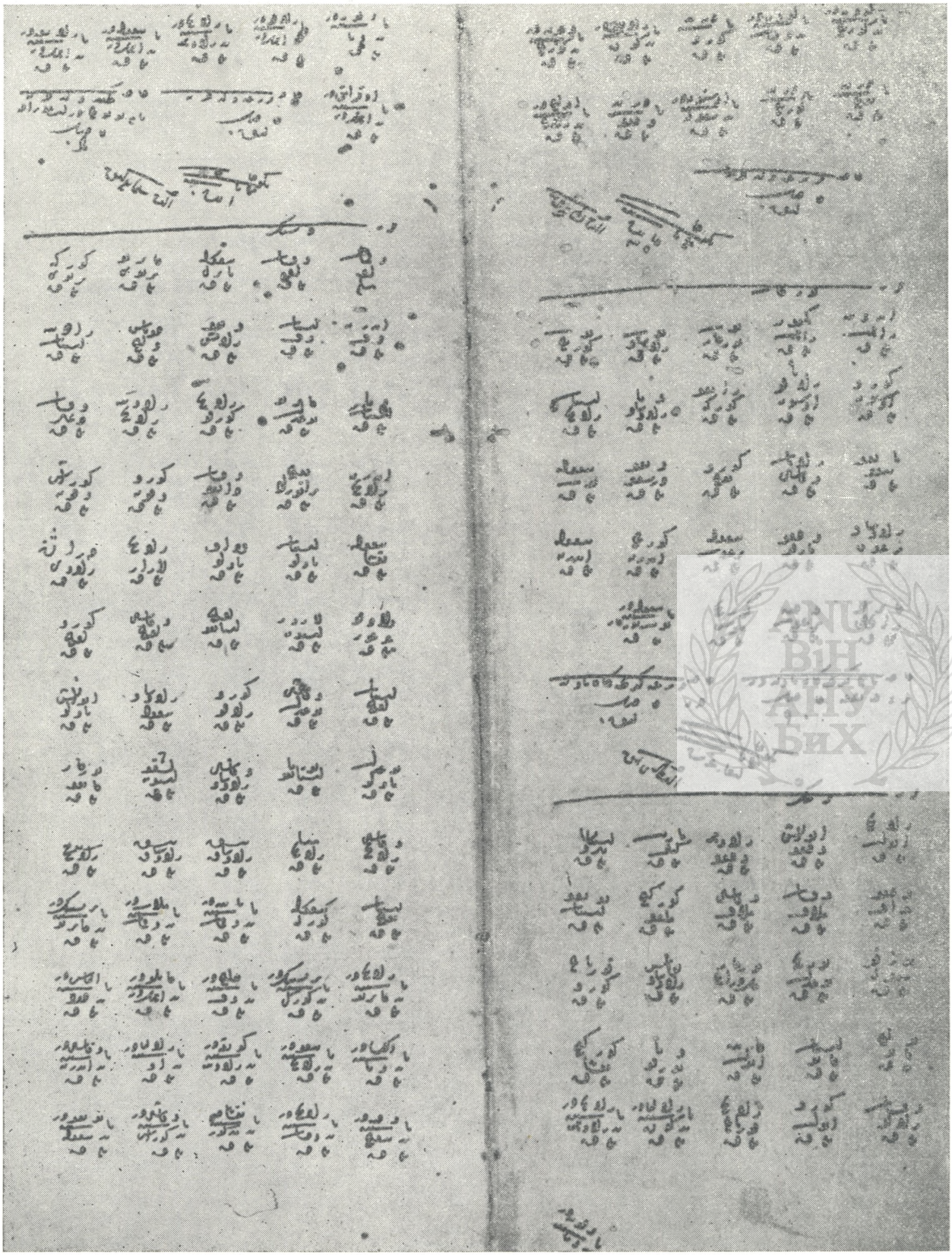

TD 106, f. 2v—3

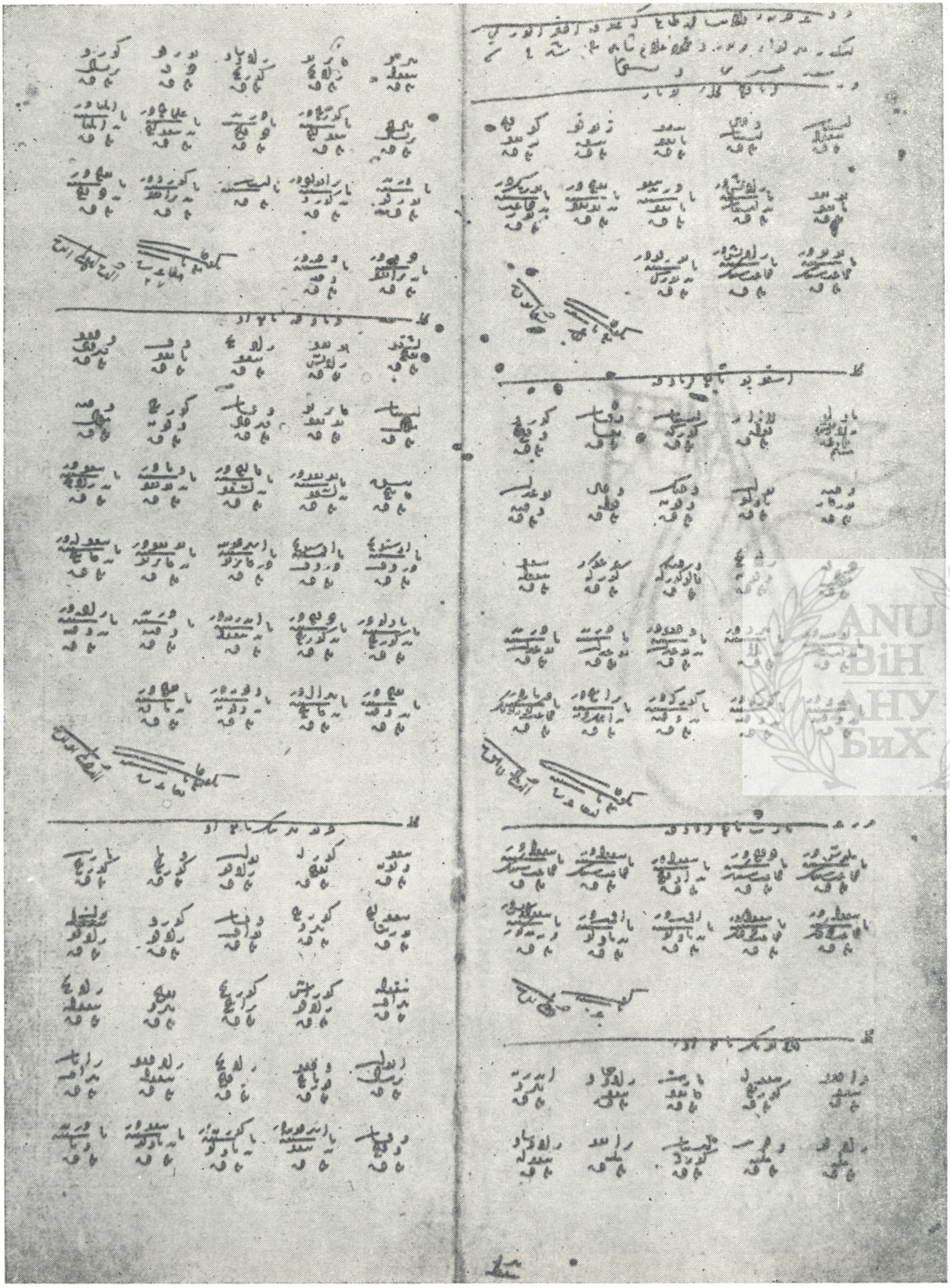

ANU ВіН АНУ БиХ

TD 106, f. 1v—2

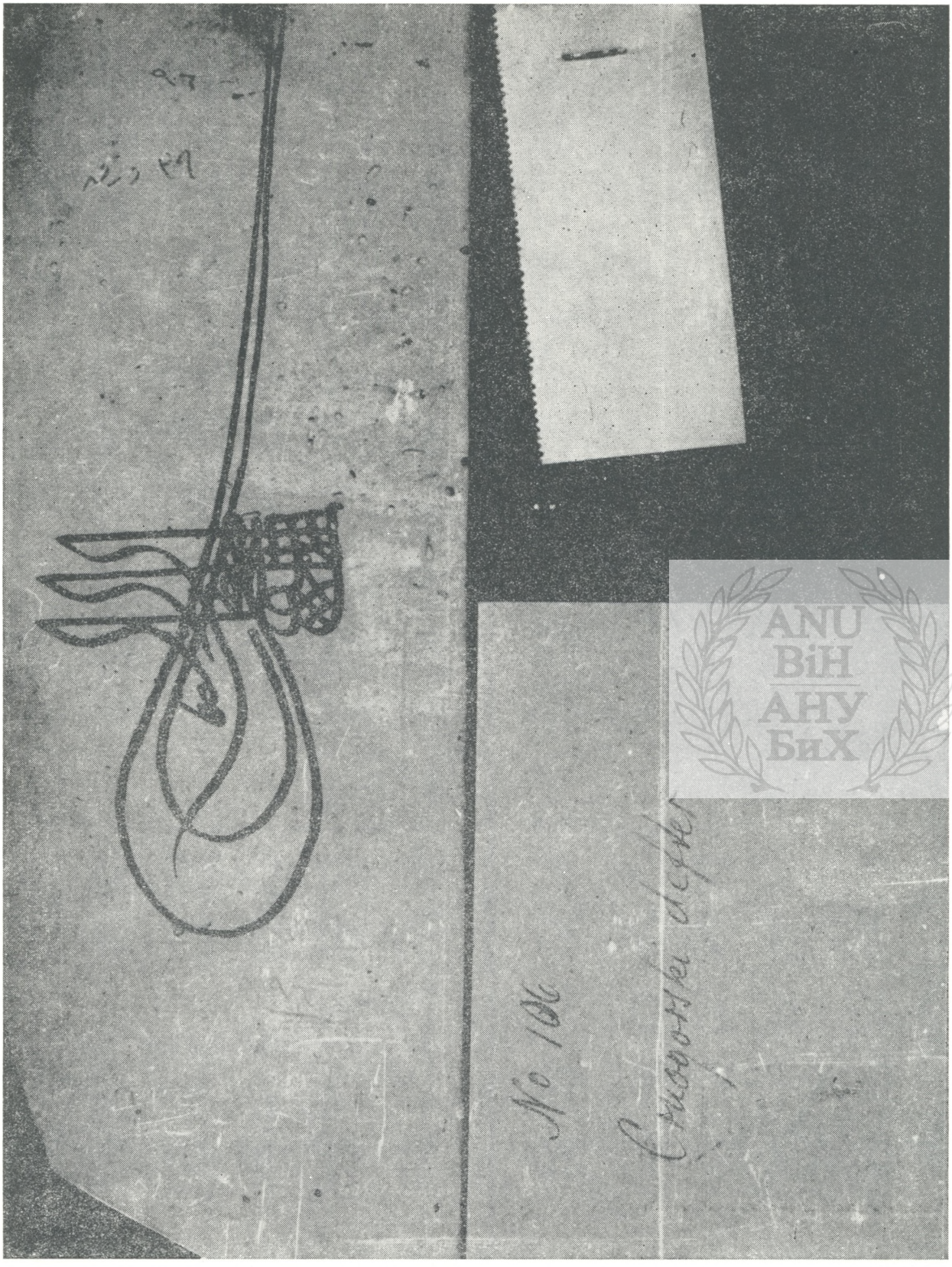

TD 106, f. 1

Başvekâlet arşivi (Istanbul), Tapu-Tahrir defterleri Nr 106

ANU
BiH
АНУ
БиХ

دفتر عن جزیهٔ ولایت قره طاغ که بمعرفة
احقر الوری اسکندر میرلوای مزبور و محمود غلام
شاهی جمع شد فی سنه ست وعشرین وتسعمائة

ANU
BiH
АНУ
БиХ